

Doqquzuncu fəsil

GÖZ YAŞI ROMANI

Onun cırıq papağı qar üstündə qaralırdı,
o da yiyəsi kimi kimsəyə lazım deyildi.

Kənddən ayrıldıktan sonra Bahar başaşağı, fikirli yeriyərək hara getdiyini bilmirdi. Ancaq onu bilirdi ki, Mərdan da, Suren də bu yol ilə getmişlər. Sanki o, əzizlərinin izini axtarırdı, gözünü yoldan ayırmırdı. Yolun uzaqlığını hiss etmədən bir də gözünü açıb özünü vağzalda gördü. Faytonlar dayanmış, dükanlar qabağında gümüş toqqalı, çalapaq adamlar söhbət edirdilər. Uzaqdan fit səsləri eşidilirdi. Daşlı yoldan arabalar keçirdi. Buralar Bahara tamam yad və vahiməli görünürdü. Dayanıb baxmaqdan da, qayıtmaqdan da qorxurdu. Taxta budkadan papiros alan bir tufəngli, avara və döyü-kən kənd uşağını görüb yanına çağırırdı, danışdırdı, çayxanaya aparıb ona şirin çay aldı. Qəssab dükanında, atasının yanında durmağı təklif elədi:

- Paltarın, çörəyin bizdən, özün də erkək ətinin pitisindən yeyib cana gələrsən!.. Razısanmı?

Bahar şəhərdə qalmaq, qardaşını tapmaq həvəsilə, həm də belə «mehriban» adama rast gəldiyini güman edib razı oldu:

- Nə deyirəm!

- Qalarsan?

- Qalaram!

Bahar istədi Mərdanı soruşsun, nədənsə qoynundakı kağız yadına düşdü, əlini atıb yoxladı, heç nə demədi.

Tufəngli, Baharı daş yoluna tərəf gətirdi, bir arabaçıya tapşırırdı:

- Atama çatdır bunu, deyincən, görsün yararmı...

Arabaçı kürklü kişi «baş üstə» eləyib dedi:

- Ancaq gecdir, sabah qoşub gedəcəyəm.

O gecə Bahar arabaçının evində qaldı. Şəhər arabaçı onu şəhərə, qəssab Məşədi Abbasın dükanına gətirdi.

Məşədi Abbasın dükanı şəhərin gur yerində, qəssab bazasının lap başında idi. Bahar ora gələndə gün qalxmışdı. Bazarda camaat qaynaşırdı. Gedən-gələnin, səs-küyü bir-birinə qarışmışdı. Bahar aranın seyrəkləşməsini gözləyirdi. Adamlar isə daha da artırdı. Dükanların qabağında iynə salmağa yer yox idi. Qəssablar gümüş kimi parıldayan çəngəllərdən saqqqa-saqqqa asılmış qoyun ətinə kəsib, iti balta ilə iri kütük üstündə doğrayırdılar. Adamlar əllərində xurcun, zənbil, səbət, qəzet basabas edirdilər. Ət alan, quyruq çəkdirən, icalat istəyən, dəri axtaran kim...

Arabaçı birtəhər adamları aralayıb Məşədi Abbası çağırırdı:

- Məşədi əmi, bu gədəni İsfəndiyar göndərib...

Məşədi:

- Hansı gədədir? - deyə əyilib Baharın üzünə baxdı. Sanki xoşuna gəlmədi: - Gözləsin! - dedi.

Arabaçı Baharı qoyub getdi. Bahar anasından ayrılmış ürəkək bir quzu kimi divara qısılıb durmuşdu. Məşədini gözləyirdi. O, intizar və xoflu gözlərini adamlardan ayırmırdı. Şəhərin basırıq, gurultulu küçələri ona qəribə gəlirdi. Ac, yorğun olsa da, anasından, kəndlərindən ayrılma da belə bir yerə gəldiyinə sevinirdi. Burada camaat çox idi. Burada araba, fayton da çox idi. Ömründə görmədiyi və eşitmədiyi şeyləri görürdü. Həm də qardaşının burada olduğunu bilirdi. Mərdanı görmək ümidi ilə tələsirdi. Ötüb keçən, boy-buxunundan, paltarından qardaşına oxşayan adamları diqqətlə süzürdü. Bəzisinin üzünü görmək üçün qaçıb qabağa keçirdi. Lakin sonra yadına düşdü ki, buradakılar varlı-karlı adamlardır. Rəncbərin burada nə işi?

«Yox, - dedi, - kim bilsin indi o harda işləyir. Qan-tər içində kərpicmi kəsir, xışın dəstəsindənmi tutub...»

Bahar günortayadək gözlədi, çox acmışdı. Məşədinin oğlu da ona xərclik verməmişdi. Dizində taqət yox idi. Lakin çöməlib oturmağa qorxurdu. «Məşədi oturduğunu görər, «tənbəl» deyib qapısında saxlamaz».

Adamlar seyrələndə, məşədinin başı ayılında Bahar əyilib onun üzünə baxdı. Məşədi taxtın üstündə çöməlmişdi, ilan kimi uzun və qara bir şeyi ağzına alıb sorurdu. Bahar diqqət eləyəndə «ilanın» o biri ucunun bir şüşə qaba keçirildiyini seçdi. Məşədi sorduqca şüşə qabdakı su qaynayıb quruldayırdı. Bahar dedi: «Görəsən, xozeyin neyləyir, nə iş görür?»

Ona elə gəldi ki, «Məşədi şərbət içir. Amma şərbəti nə üçün stəkana töküüb başına çəkmişdir? Bu dəsgah nəyə lazımdır... Yəqin isti şərbət olacaq. Ağzını yandırmasın deyə, soyudur...»

Qəssab müştərilərdən baş açandan, satıb yığdığı çəngə-çəngə pulları yerbəyer edəndən sonra Baharı dükana çağırdı. Hansı kənddən, kimin oğlu olduğunu, nə iş bacardığını soruşdu. Əllərinə baxdı. Papağını götürdü. «Yeri, - dedi, - başını vursunlar!» Bahar qəssabın nə etmək istədiyini anlamadı. Məşədi Baharın qolundan tutub qabaqdakı göy pəncərəli dükanı göstərdi və ucadan çağırdı:

- Usta Murtuz, bunun başını təmizlə!

Bahar birinci dəfə idi ki, belə böyük bir güzgü qabağında otururdu. Güzgüdən bəriyə baxan uşaq sanki onun surəti deyil, kənd yoldaşlarından biri idi. Hansı bir hisslə isə Baharın dodağı qaçdı, gülüş onun qayğı və iztirablardan bulud kimi tutulan üzünü işıqlandırdı. Bahar özgə bir yerdə belə gülməyi ədəbsizlik sayıb tez qaşqabağını yığdı, altdan-yuxarı ustasına baxdı.

Deyəsən, usta da onun ürəyindəkilərdən xəbər tutmuşdu:

- Güllərsən?..

Bahar deməyə söz tapmadı.

- Güllərsən bəs, məşədinin sayəsində güllərsən, niyə gülmürsən!

Xozeyini haqqında belə xoş sözlər eşitmək Baharı sevindirirdi də cavab vermədi.

Bahar payızın ilk aylarını Məşədi Abbasın yanında işlədi. Sallaq-xanadan şəhərə daşınan ət daşqalarının üstündə oturub gələrdi. Ona bir brezent döşlük də vermişdilər. Ətləri daşayıb daşqaya doldurdular. Bahar qolu çirməkli, daşqanın boynunda oturur, atın cilovunu əlinə alıb şəhərə sürərdi. Axşam isə tövlədə, yanında yatdığı daşqa atına qulluq edərdi.

Ət daşımaq üçün xüsusi daşqa saxlamaq qəssablara xeyir eləməirdi. Hamısı yığılıb şərikli bir daşqaçı tutdular, daşqaçı səhər çay vaxtına qədər sallaq-xanada əldən çıxan əti daşayıb dükanlara verməyi boynuna alırdı. Məşədi Abbas da şərikli daşqaçıya haqq verməyi münasib bildi. Baharı azad eləmək istədi. Lakin «üzüyola, başısağağı və işgörmən» uşaq olduğuna görə onu buraxa bilmirdi. Saxlayıb dükanda əlaltı kimi işlədirdi. Məşədinin bütün xırda dükan və ev işini Bahar görürdü. Xozeyinin əlaltıları, ağır külfəti, dostları, yaxın müştəriləri, hər yetən ona buyuruq verirdi. Onu göz açmağa, nəfəs almağa qoymazdılar. Lap əldən düşənə kimi işlədirdilər. Bəzi günlərdə uşağı ayaq üstə, yeriyə-yeriyə yuxu tutardı. Bahar tez-tez arxa qaçıb üzünə su vurur, yuxusunu qaçırdı. Böyük bir həsrətlə gecəni gözlərdi. Gözlərdi ki, ona buyuruq verənlər yatandan sonra imkan tapıb yatsın. Məşədi səhərin tapşırığını verməmiş, uşağı tövləyə buraxmazdı. Məşədi axşama qalan və köhnələn içalatı səbətə doldurub Bahara verərdi. Çiyindən tutub itələrdi:

- Səhər tezdən qalx, - deyərdi, - aşağıda dördyolun ayağındakı evlərə qaç. Bunları sat! Bir-iki dəfə səsələsən kasıb, kusub quzğun kimi töküləcək. Satmamış qayıtma! Hamısını satsan, sənə bir abbasi findıq pulu verəcəyəm.

Bahar ayaqyalın, küçələrin soyuq palçığını ayaqlaya-ayaqlaya, sürüşə-sürüşə, özündən böyük ağır ıçalat səbətini bu qolundan o qoluna keçirərək hıqqına-hıqqına küçə qapılarını gəzib həzin və saf uşaq səsilə çağırırdı:

- Ciyər alan, ay ciyər alan...

Məşədi baha qiymət qoyurdu, ucuz verməyə Baharın ixtiyarı yox idi. Bahar bu səhər alçaq divarlı bir evin qapısında dayanıb yenə səsləndi. Bu qapı yoldaş Yəhyanın qapısı idi. Yəhyanın arvadı qapıya çıxdı. Baharın səbətini eşləyib seçmək istəyirdi. İçəridən səs gəldi:

- Bacı, lazım deyil, xarab şey olar, almayın!

Bahar səs gələnin tərəfə döndü. Onun malını satılmağa və yükünü yüngülləşməyə qoymayan bu səs nədənsə Bahara xoş və yaxın gəldi. Bu səsdə sanki bir doğmalıq, istilik vardı. Bahar əyilib qapıdan içəri baxdı.

- Kimdir o, bacı, - dedi. - Nədən bilir xarab şeydir? - Bunu deyib həyəətə boyladı, ağacların dalında məhəccərli cyvan, pərdəli pəncərələrdən başqa bir şey görünmədi. - Buyursun, baxsın, görək harası xarabdır... Gül kimi təzə ciyər, təzə böyrək!

Bu dəqiqədə Yəhya Suren ilə oturub Mərdanın həbsdən xilas edilməsinə tədbir tökürdülər.

Yoldaş Yəhyanın arvadı Baharın həyəətə boylanmasından şübhələndi, qapını bərk basdı və acıqlandı:

- Nə üzülür uşaqsan, ədə, xalqın həyətinə niyə boylanırsan?

- Baxmıram, xala, elə bildim müştəri gəlir. Mən qələt elərəm, bağışla....

Bu yerlərdə az təsadüf edilən şaxtılı qış günlərindən biri idi. Yer dönmüşdü, ayaz kəsirdi. Göy xəlbirindən ələnməmiş kimi tökülən qar dördüncü gün yağışa çevrilmişdi, bir gün sonra isə bərk ayaz başlanmışdı.

Aşbazxanaların qapısından çölə axan isti havadan, varlı evlərinin bacalarından qalxan tüstüdən, kükrəyərk bəyləri toy məclislinə aparən fayton atlarının gövdəsindən qopan buğdanmı, nədənsə küçələrdə hava bir az mülayim hiss olunurdu. Yerində isə açılmırdı. Get-gəldən cilalanıb şüşəyə dönən səkilərdə yerimək xətəli idi. Adamlar addımlarını qorxa-qorxa atır, sürüşməmək üçün bir-birinin əllərindən tuturdular. Bu da kömək etmirdi. Biri sürüşəndə o birilərini də özü ilə çəkib aparırdı. Buz o qədər şümal idi ki, yıxılanların gövdəsi, sürtük aşıq kimi buz üstündə bir xeyli süzüb gedirdi. Yıxılmaq ayıb deyildi, ancaq qıraqdan baxanların gülüşü və istehzası ağır idi: «A zalım oğlu, - deyirdilər, - o qədər yeri sənə verməzlər, nə qucaqlayırsan?» Bazar əhli soyuq və şaxta ilə də əylənməyi bacarırdı.

Bahar isə köhnə çarıqla, yalınqat, qədək paltarda qəssab dükəninin qapısında əsim-əsim əsirdi. Dışı-dışını kəsirdi.

Məşədi Baharı qapıdan qovmuşdu.

Soyuqlar düşəndən, qış girəndən bəri Bahar ıçalat sata bilmirdi. Beş addım gəzəndən sonra daldey bir həyəət tapıb qızınırdı. Ev qadınlarına yalvarıb ocaq başında dayanırdı. Ona görə də qayıdanda xozeyini onu döyürdü. Bahar buna da dözürdü, çünki gedəsi yeri yox idi. Yetimlik, qış və ehtiyac onu zəncirləyib saxlamışdı. Nə qardaşından xəbər verən, nə anasına xəbər aparən var idi. Yazı, havaların qızmasını gözləyirdi. Gün altında, kənd yollarında yerimək, yalın ayaqları ilə isti torpağı ayaqlayıb kəndə, evə doğru getmək həsrəti şirin bir xəyal kimi uşağın zehmində dönüb dolaşır, gün-gündən böyüyürdü. O, həyəət girəndə anasını göl başından, sudan qayıdan görəndə böyüklərə məxsus bir qayda ilə salam verəcək, qucaqlaşacaqdı...

Bu gün uşağa yeni bir fəlakət üz verdi. Qarınların birini sata bilməmişdi. Qorxudan qayıda bilmir, döngədə sallaya-sallaya əlində

aparır və müştəri çağırırdı. Qəfildən bir qara it qarını alıb götürüldü. Dıvarı bayaq aşılıb bağlar arasında yox oldu...

Bahar bunu söyləyəndə Məşədi Abbasın gülməyi tutdu:

- Dünən yumurtadan çıxan cücənin mən yekəlikdə kişiyə kələk gəlməyinə bir baxın! Qarını ikiyaqlı it yeyib, mən yaxşı bilirəm! Özü də böyük it yox, kiçik!

Əlini Baharın ciblərinə salıb axtardı, sonra qoltuğuna baxdı:

- Neyləmişən, - dedi, - bir manatın yerini de! Nəyə verib yemişən, düzünü de! - Xozeyin uşağın ağzını iylədi və bərk qışqırdı: - Qarını kimə vermişən, ay it küçüyü?!

Uşağın dil-dodağı tutuldu, altdan-yuxarı baxan qara, məsum gözləri böyüdü. And-aman elədi ki, it aparıb. Qəssab onun qolundan tutub eşiyə itələdi:

- Get, bir manatı gətir, sonra gəl!

- Qardaşım canı!

Məşədi qarını qəzəblə onun üzünə elə çırpdı, deyərdin bu qarını bir də açılmayacaq. Bahar kağız kimi ağardı. Xozeyininə tərəf baxdı. Məşədi Abbas sanki bu baxışlara və göz yaşlarına cavab olaraq içəridən dilləndi:

- Buralara ayaq bassan, meyitini qoyaram!

Bahar qorxusundan cıncırını çəkmədi. Küçəyə çıxdı. Lakin küçədə dayanmaq olardı mı? Soyuq adamı qılınc kimi kəsirdi. Ağac-lar şaxtadan çat-çat çatırdayırdı. Küçədə bir adam görünmürdü. Bir xeyli ətrafa baxan, döyünən, sanki şaxtadan mərhəmət uman uşağın yanaqları gömgöy göyərmişdi, əllərinə hovxurmaqdan nəfəsi yorulmuşdu. Köhnə çarıqdan çıxan baş barmaqları çoxdan keyimişdi. Toyuq kimi ayağının birini götürüb o birini qoyurdu. Başını çevirib gah sağa, gah sola baxır, hər xışiltı və addım səşindən kömək istəyirdi. Bahar onsuz da kiçik vücudu ilə büzüşüb yumağa dönmüşdü, sığınacaq yer axtarırdı.

Qorxa-qorxa bir də ağasının dükanına gəldi. Qarını bir də cırlıdab arasından baxdı. Sanki ağasından, heç olmasa qonşuların birindən mərhəmət diləyirdi. Məşədinin məşəl kimi yanan gözləri uşağa sataşanda oğluna işarə verdi. «Gör pulu gətirdi?» Qəssabın oğlu Baharın qabağını kəsib soruşdu:

- Manatı gətirdin?

- İsfəndiyar dayı! Ay bəy!

Məşədi özü qışqırdı:

- Gətirməyibsə, qoyma!

Bahar titrəyə-titrəyə onun üzünə baxdı.

Məşədi Abbas səsləndi:

- Get pulu gətir, haydı!

Bahar yalvardı:

- Məşədi ağa, qardaşım gələndə alıb verərəm...

İsfəndiyar qarının arasında dayanıb gah atasına, gah yalvaran uşağa baxırdı. Onun yazığı gəlirdi. Atasından xahiş etmək istəyirdi. Qəssab irəli gəlib qarını basdı. Baharı eşiyə saldı. Bahar isti otaqdan qalxan buğun içindən buz dökəməyə düşəndə başından bir vedrə su töküldüyünü güman etdi. Soyuğun şiddətindən özünü itirdi, bilmədi nə etsin. Küçədə iki addım yeridi. Ayağının yerə yapışdığını görüb yüyürdü. Ayaqları gəlmədi. Dişləri bərk-bərk şaqıldadı. Balaca, nazik əlləri, göyərmiş qurumuş barmaqları ağzında, bükük dizləri bir-birinə dəyirdi. Bel sütünunun əyildiyini, kürəklərinə iynə sancıldığını zənn edirdi. Şaxta elə bil iliyinə işləyirdi. Bahar özünü hamamın dəhlizinə saldı.

Dəhliz də soyuq idi. Ancaq içəri qarını açılarda isti hava buğ kimi dəhlizə vururdu. Bahar özünə təskinlik verdi, əlində bağlama yuyunmağa gələnlərə qarışdırıb içəri girdi. Hamamda camaat qaynaşırdı. Geyinən kim, soyunan, qurulan kim, çay içən, qəlyan çəkən, üzünü qırxdıran, səkidə səccədə salıb namaz qılan kim. Bahar

hamam qulluqçularının gözünə görünməmək üçün adam çox olan tərəfdə bir az dayandı. Küncdə samovar qoyub çay satan kişinin yanında boş bir səki gördü. Fərsət tapıb pişik kimi səssizcə səkiyə çıxdı, səki isti və rahat idi.

Bahar gəlib-gedənə baxır, çay verməyə məşğul olan yumru, araçqınlı kişidən gizlənmək üçün daha da kiçilmək, bir kömür parçası olub közə qoyulmaq, qızmaq istəyirdi. Xeyli saat belə keçirdi. Lakin onu görən olmuşdu. Hamamçı maşa ilə Baharın böyründən bizləyib deyirdi:

- Ədə, ehey, həmşəri! Düş, nə soxulmusan bura?

Onun küncə sıxılıb qalmasından şübhələnmişdilər. Paltar oğurlayan xəspuşların öyrətdiyi uşaqlara oxşatmışdılar.

Bahar dinməz-söyləməz sürüşüb səkidən düşəndə hamamçının şübhəsi daha da artdı. O, Baharın balaca, tutqun və kədərli üzünə tünd baxdı:

- Çıx!

Hamamçının səsinə hamı Bahara baxdı. Bahar başısağrı qapıya tərəf yeridi. Hamamçı camaatın diqqətini görüb bir az da ucadan danışdı:

- Dadanıblar hər axşam küncə-bucağa soxulub gizlənirlər, gecə durub pal-paltarı yığırdırırlar. A kişilər, fitə almaqdan, qətfəyə pul verməkdən çapılmışam... Gözdən tük çəkirlər!

Bu sözləri Bahar eşitmədi. O, qapıdan çıxmışdı, dəhlizdə idi.

Güzgüyə baxan və uzun, yoğun, xınalı bığlarına tərəvət verən, bir kişi hamamçının sözünə şərik oldu:

- Eləsinə möhkəmcə kötəkləmək lazımdır ki, qələt eləsin, tövbə desin.

Bahar dəhlizdə, məhkum qılınca baxan kimi, eşiyin, qış gecəsinin ayazına baxdı. Sonra dala döndü. Onu taqib edən olmadığını görüb dayanmaq istədi. Duruxdu, mərhəmət uman məzlum baxışları ilə

adamların üzünə baxdı. Heç kəsin bir söz demədiyini gördükdə sevinib içəri sürüşdü, küncə qısıldı.

Bıgı xınalı kişi buğlana-buğlana hamamdan çıxanda Baharı dəhliz ağzında görüb acıqlandı:

- Adə, sən nə üzüləsən, ay sırtıq maça! Bir şey çırpışdırmamış itilib getmək istəmirsən?

Bahar yalvardı:

- Yerim yoxdur, əmi, soyuqdan ölüərəm. Mən oğru deyiləm!

«Əmi» geri qayıdıb hamamçını səslədi:

- Kəblə Qurban, hərif burda dayanıb ha!

Kəblə Qurban başmaqlarını yeyin-yeyin şaqıldadaraq dəhlizə tərəf gələndə Bahar yalvardı:

- Vallah yerim yoxdur. Soyuqdan ölüərəm, qoy burada durum, əmi, sən Həzrət Abbas!

Kəblə Qurban Baharı itələyib çölə saldı:

- Rədd ol burdan, Həzrət Abbas qənimin olsun?

Səkinin istisində canı yumşalan Bahar, qışın kəsərli soyuğuna düşəndə elə bil ürəyinə xəncər sancıldı, içindən ufuldadı. Özünü itirdi.

Külək qalxmış, boran başlamış, hava lap qaranlıqlaşmışdı. Bahar bir də qayıdıb hamama girmək, ağlamaq, donan barmaqlarını göstərib yalvarmaq istəyirdi. Yadına düşdü ki, «özgələ» yalvarmaqdasansa, öz xozeyininə yalvar, bəlkə ürəyi yumşaldı, bəlkə buraxdı, bəlkə...»

Küçənin bu tayından o tayına keçmək müsibət idi. Bərk çovğun idi. Qar səpir, boğanaq burulurdu. Uşaq yüyürdü. O, küləyin qar içinə atdığı bir yarpaq kimi qaralırdı. Qəssab dükanlarının cərgəsinə keçdi. Dükanların çoxdan bağlandığını, hətta astanalardakı ayaq izlərinin qarla örtüldüyünü görəndə gözlərinə inana bilmədi. Nədən-sə ona elə gəlirdi ki, boran, gözlərinə çırpılan qar qoymur: ağası

dükənı hələ bağlamaz, belə qoyub getməz, nökrəni axtarmamış olmaz. Axı, o məşədidir. O bilir ki, yerim yoxdur, bilir ki, yetiməm. Kürəyini küləyə verib borandan qorunaraq gözlərini lap geniş açdı. Dükən qapılarına diqqətlə baxdı. Bir dənə də açıq dükən yox idi.

Bahar başını qaldırıb göyə baxdı, tamam qaranlıq qovuşduğunu, qış gecəsinin bir qorxu kimi hər yanı, işıq gələn hər yeri basdığını görəndə vücuduna ilan kimi soyuq və müdhiş bir vahimə yeridi, ürəyi bala quş kimi döyündü, başı gicəlləndi. Addımlarını atdı, harasa tələsmək istədi. Yeridi, yeridi, qəssabxanadan uzaqlaşa bilmədi. İndi onun bütün damarları sancır, qulağı qəribə bir uğultu ilə tutulurdu. Uşağa elə gəlirdi ki, qaranlıqla boran birləşib onun gözlərini örtmüşdür. Ayaqlarını isə qandallamışlar, topuqlarının hər birindən ağır daşlar asılıb. Addımını atdıqca daş basır, ayaqlarını qara, içi iynələrlə dolu buzlara yapışdırır. Hərdən ayağında isti hiss edirdi, yəqin ki, axan qan olacaqdı. O əyləşib ayaqlarının altına baxır, qaranlıqda heç nə görə bilmirdi.

Son ümidlə özünü xozeyinin qapısına saldı. Qorxa-qorxa döydü. Səs-səmir yox idi. Donan və qovuşan barmaqları ilə qapının dəmirini bir də tərpətdi. Həyətdən qarı ayaqlayan addım səsi eşidiləndə uşağın sönən ümidlərinə sanki həyat işığı saçıldı. Qapı açılanda azıb yorulmuş pişik balası kimi cəld içəri girmək istədi. Xanım əlindəki mitili - Baharın köhnə yorğanını və daşqa sürəndə gətirdiyi ağacını eşiyə atdı.

- İtil, hansı cəhənnəmə gedirsən, get!

Bahar inana bilmədi:

- Gecənin bu vaxtında, boranda hara gedim? Ay xanım, qurban olum, mənim yerim yoxdur. Xanım, sən bilirsən ki...

Bahar əlini qapıya atıb nə isə demək istəyirdi:

- Xanım, xan...

Xanım qapını elə bərk çırpıb dəmirlə bərkətdi ki, deyərdin oğru-

dan, quldurdan qorunur. Baharın sözü ağzında qaldı. Boş və boran uğuldayan qaranlıq küçədə qar içinə bata-bata uşaq bazara sarı yönəlirdi. O, tufana düşən yarpaq kimi əsib yerdən-yerə dəyirdi.

Gecənin qovuşduğunu hiss etdikcə ürəyi qara və müdhiş bir qorxu ilə dolurdu. Bağrı çatlamaq istəyirdi. Güclə üfütü seçə bilir, dükən damlarının qaraltısından o tərəfə getmək lazım olduğunu hiss edirdi.

Addımlayırdı, lakin addımları lap ağırlaşmışdı. O, güc-bəla ilə özü-nü dördyola çatdırırdı. Qabaqda bir səs eşitdi. Fayton idimi, at idimi... Bu səs onu həm qorxutdu, həm də ona cürət verdi. Səs gələn tərəfə bir az da yerimək istədi, lakin yeriyə bilmədi. Dizlərinə kündə kimi dəmir qapaq vurdular. Bükükləri açılmadı, ayaqları tərpəşmədi. Güman etdi ki, çox yorulmuşdur, dincəlməmiş gedə bilməyəcəkdir. Budur, yataq kimi yumşaq qarın içində, nəfəs almaq olar. Zehni bu fikirlə məşğul ikən kimsə, nə üçünsə onun vücudunu yerdən ayırırdı, var gücü ilə silkələdi, sonra hər şey qarışdı, hər yer qarışdı, anlaşılmaz oldu...

Sanki Baharı iynəli yorğana bürüdülər. Elə bir yorğana ki, tikan kimi əzablı, hamam kimi isti. Bahar get-gedə xarici aləmdən, qardan, borandan, qorxudan, qaranlıqdan aralandığını, fəlakətin dərinlərinə doğru endiyini, qayğıdan qurtulduğunu, bu qəribə yorğanın içində kiçildikcə bir növ rahat olduğunu zənn edirdi. Gözünə qəribə bir yuxu dolurdu: yazdır, sel şaqqiltıyla gəlir, kənd uşaqları cərgə ilə tamaşaya durmuşdular. Ağaməcid onu itələyib bulanıq, daşlı sulara salır. Su topuğuna, sonra dizinə, daha sonra döşünə qədər qalxır. Bahar qışqırır. Anası söyə-söyə yüyürür. Ağaməcidə qarğayı. Oğlunun əlindən tutub qırağa çəkməyə çalışır, əli çatmır. Baharın ayağı yerdən üzülür. Sel onu beşik kimi yırğalayır, daşdan-daşa vurur. Anası da özünü çaya atır, onlar bulanıq sulara üzürlər. Ağzına su dolur, səsi çıxmır...

Bahar diksindi. Gözünə isti evlər, qızarmış təndirlər, alovlu

buxarılar göründü. Özünü belə bir yerə salmaq meyli ilə çırpındı. Lakin qulağına dedilər: - «Onların yiyəsi var». Bahar bərkimiş və ağırlaşmış kirpiklərini güclə açdı. Damların bacasından çıxan tüstünü külək ətrafa səpirdi. Pəncərələrdən tutqun işıq gəlirdi. Bunların hamısının «yiyəsi vardı». Sahibsiz yalnız bir məxluq idi. Yalnız boranlı küləklər sahibsiz və müftə idi... Sanki Baharı silkib xəyaldan oyatdılar. Tərpənmək istəyirdi. Tərpənməyə isə qoymurdular.

Deyəsən, bu yorğan deyil, bu ki sudur, mən suyun içindəyəm. Bəs mənə sızıb kiçildən kimdir, hanı mənə ayaqlarım? Dizlərimə tikanmı batırırlar, mən bu çöldə nə gəzirəm?

Bahar əlini atıb gözünü örtən ağır yorğanı qaldırmaq istədi... Qol yerindən quru bir ağac sallandığını duyub anlaya bilmədi. Onu bildi ki, gözlərinə də, başına və dodaqlarına da batan iynə çox uzun və itidir. Bunun kim tərəfindən, nə üçün edildiyini anlamadı. Qardaşının amanatından, kağızından nigaranlıq fikri çoxdanın bir xoş xəyalı kimi başında işarib oynadı. Qoltuq cibinə baxmaq istədi, əli yox idi. Gözünü isə şüşə ilə örtmüşdülər. Tərpənmək istədi, onu sanki yerə mıxlamışdılar.

Anasını xəyalına gətirdi.

- Ana, ay ana!

Onun xəyali səsində, axşamdan yuxulayıb gecəyarısı ayılan ana uşağının arxayınlığı kimi bir zəiflik hiss olunurdu. Belə uşaq dillənəndə ürəyi bir tikə olan ana «can» deyər, cəld qalxıb onun yatağına baxar, üstünü örtər, rahatları. Uşaq ana məhəbbətinin istiliyində təkrar xumarlanır, ləzzətli yuxular görürdü. Baharın qisməti bu deyildi, o özünü müdhiş bir biyaban tənhalığında hiss edəndə yenə çağırmaq istədi:

- Ay ana!

Cavab gəlmədi. Hər şey susurdu. Sükut və tənhalıq bərkidir, güclənirdi. Yalnız çovğunlu boran yalquzaq kimi dişlərini ağardıb

quduzcasına səslənirdi. Kimsəsiz uşağı məhv etmək üçün gələn amansız güllə kimi Baharın qəlbinə soxulurdu.

- Ay ana! Anacan!

Günahsız bir məxluqun xəyalında canlanan bu səsi boğmaq üçün qış bütün şiddətilə bağırırdı. Boran küçədə ac qurd kimi ulayır, soyuq qılnc kimi kəsir, şaxta bəla kimi durur, qar şiddətlə səpirdi...

Ey tufan, ey acı şaxta! Siz nəhaq yerə qiyamət qoparırsınız! Siz nəhaq yerə tündləşir, var qüvvənilə hücum edirsiniz. Elə bir yerdə, elə bir gündə, elə bir ələmdə Bahar kimi məxluq məhv etmək çox asandır. Bunun üçün bir qəssabın adı tənbehi də bəsdir...

Bir neçə saat sonra boran seyrəlmiş, səhər açılmışdı. Hər şey öz qaydasında idi. Xozeyinlər xəz paltolar, Xorasan kürkləri, dəri papaqlar, yun corab və qaloş geyinərək səhər çayından sonrakı ilk papiroslarını tüstülədə-tüstülədə ahəstə öskürərək «bismillah» deyib isti evlərinin qapılarından nəzakətlə çıxır, dükanlarına gedirdilər. Ət arabaları sallaqxanadan gəlirdi. Qolu çirməkli məşədi çapacağıni itiləyərək erkəkləri şaqqalayır, əlinə gələn yağlı budlardan, qapısında qaynaşan müştərilərdən ruhlanaraq qazanc mahnısını oxuyurdu:

Endir şaqqanı, sök qabırğanı,

Tök qızıl qanı, pud ilə ət ver.

Ət ver, ləzzət ver!

Yarı qara, yarı quyuq,

Həmi nağddır,

Həmi buyruq,

Döyməli, qoymalı,

Şiş malı, diş malı, bişmiş malı...

Məşədi kiriməmiş, dimdikli tərəzi şaqqıldayır, sarı zənbillər yağlı ətlə dolurdu. Güclü və zalım qış qüvvəsini ancaq yoxsullara bildirir-

di. Həyat öz soyuq şiddətilə kiminə divan tutur, ilq ləzzətilə kiminə meydan açır, soyuq dövrən öz qansızlığı və amansızlığı ilə davam edirdi.

Yalnız o balaca və adamsız uşaq yox idi. Yenicə çiçəklənən Bahar, qışın cəngəlində məhv olmuş Bahar daha yox idi. Ondan acı bir xəyal qalmışdı. Baharın cırıq, köhnə papağı yolda, qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kimsəyə lazım deyildi...

Konka yolunun qarını kürüyəndə bir uşaq meyiti tapdılar. Donmuş, taxtaya dönmüşdü. Buzlamış saçları üzünə yapışmışdı. Bütün sifəti buz qarı ilə örtülmüşdü. Qolları qoltuqlarına bükülüb qalmışdı. Baxanların ürəyi xarab olurdu. Yiyəsiz uşaq olduğu, ilin bu vaxtımda əynindəki qədək paltardan bəlli idi. Ona görə axtarmadılar, qəriblər qəbiristanına apardılar. Cibindən çıxan kağızı qəbirqazana verdilər:

- Bəlkə, - dedilər, axtaran oldu. - Bu kağızdan görünür ki, adamı yox deyilmiş.

Həmin o gecədə alçaq, yoxsul bir evdə, yeddilik çırağ işığında köhnə palaz üstündə üzü qıbləyə, əllərini göylərə açan cavan, lakin ağsaç qadın -Sona bütün iman və etiqadı ilə dua edirdi:

- İlahi, ümidim, varım-yoxum olan ikicə balamı səndən istəyirəm. Anaların duası tez müstəcab olar. Uzunsaçın ahı yerdə qalmaz. Səni and verirəm bu ağaran saçlarıma, uşaqlarımı yerin-göyün bəllərindən saxla! Mənim səndən savayı kimim var!..

Göyün bəlləri Sonanın uşaqlarına bir şey edə bilməzdi və etməmişdi. Göylərdə elə bir bəla da yox idi. Ancaq yerlərdən qalxıb göyün yeddi qatından keçən bəllər Sonanın balasını - Bahar kimilərini məhv edirdi. Sonanın uşaqları kənddə, təbiət döşündə, ilanlı çöllərdə böyüsə də yerin bəllərinə, yerlərdə yazılan vicdansız, amansız qanunlara, yazılmayan hüdudsuz, sorğusuz qanunsuzluqlara dözə bilməyəcəkdilər; çünki yerin bütün bəlləri - xanların hir-

si, bəllərin qəzəbi, hampaların tərs şilləsi, zəhərli qamçısı, gülləsi, mollaların ölüm fitvaları, tacirlərin insafsızlığı ancaq yoxsullar üçün, Bahar kimilər üçün idi. O zaman dünyanın ağası güc idi. Güc isə iki şeydən ibarət idi: pul, mənsəb!

Sona bu acı və ağır həqiqəti anlamamış deyildi. Lakin duadan başqa əlacı da yox idi. Qüسسə onu kitab kimi bükmüş, ocaq kimi söndürmüşdü. O, namaz üstə sanki bu saat küləyin alıb atacağı, solmuş bir bəyaz varağı kimi yandan-yana çevrilir, isti tavaya atılmış yarpaq kimi qovrulub yanırı. Bu ağır günlərdə onun qapısını açan, halını soruşan, dərdinə qalan da yox idi. Mövlam kişini də bilən yox idi, Mərdan üçün, ya başqa bir iş üçünmü çağırıb şəhərə aparmışdılar...

Onuncu fəsil

KƏNDİN HARAYINA

Topu nə qədər yerə bərk vursan,
o qədər də göyə çox qalxar.

Mərdan fiziki azadlığını da itirəndən, dustaq olandan sonra həyatın acılarını daha dərinlən duyurdu. O, uğrunda mübarizə etdiyi insan üçün hətta ən zəruri, ibtidai arzular yolunda nələrlə çəkməli olduğunu, ən adi istəklərinin nə böyük qiymətə mal olacağını indi-indi anlamağa başlayırdı. İndi onun gözləri xarici aləmi görmürdü. O, iztirablar, əzablar çəkən qəlbinin əksini soyuq zindanın daş divarlarından görürdü. O, meyvə kimi yumşaq kəndli qəlbinin həmin bu iztirab və çətinliklərdə bərkliyi polada dönmək üzrə olduğunu aşkar görürdü, bunun zərurətini də duyurdu. Bu qaranlıq zindanda Mərdan sıxılma da, ahlara onun dodaqlarını qurutsa da, indi o yalnız öz şəxsi müqəddəratını düşünürdü, ayrı fikir çəkirdi. O, yoldaş Yəhyadan utanırdı. Mənsub olduğu cavanlar təşkilatından, komsomolçulardan xəcalət çəkirdi.

Böyük bir etimadla ürək eləyib ona iş tapşırın təşkilat qarşısında vədə xilaf olduğu üçün məyus başını aşağı dikirdi. Ona elə gəlirdi ki, bütün komsomolçular Yəhyanı danlayacaqlar. Onun dili gödək olacaq: «Nə bilim, - deyəcək, - baxburuduna baxdım, qabarlı əllərinə inandım...»

Adını siyahıdan siləcəklər. Surenə söz gələcək, daha kənd cavanlarına inanmayacaqlar. Mərdan bu fikirlərlə ağırlaşan başını soyuq divara söykəyib yatmışdı. Gecənin bir vaxtında onu sanki silkələyib oyatdılar, gözünü açanda böyrünə bir ağac toxunduğunu hiss etdi. Mərdan vahiməyə düşdü, pəncərədən pıçıltılı səs gəldi:

«Mərdan, Mərdan, Mərdan, all!» Mərdan səs tərəfə yeridi, zil qaranlıqda pəncərəni seçmək çətin idi. İçəri bir şey atdılar: «Darıxma, buraxdıracağıq». Qaraltı bunu deyib yox oldu.

Mərdanın bu dar günündə, kömək üçün heç kəsə gümanı gəlməyən bir gündə, hər yerdən və hər kəsdən əl üzüb məyus oturduğu bir zamanda gənclər təşkilatının bu qeydkeşliyi ona dünyalar qədər böyük gəldi. Yoldaş Yəhya, komsomolçular, fotoqrafçı Bağırın zirzəmisində, şam işığında sakit-sakit damışan cavanlar hamısı bir-bir gəlib onun nəzərindən keçdi. O, bunların bəzisinin adını bilmirdi. Lakin indi o, komsomolçuları canbır, qəlbir qardaş, ürək sirdaşı sayırdı. Zahirə balaca və adi görünən yığıncağın etibarına inanır və heyran qalırdı. O, indi başa düşürdü ki, yalnız iclasa gəlmək, nitqlər eşitmək, qəzetdən öyrənmək azdır. Bərkdən-boşdan çıxmaq gərəkdir. Vuruşmalardan çıxmaq lazımdır. Mübarizəli yaşamaq lazımdır. Bu təşkilatda illərlə çalışmaq, bişmək lazımdır. O, indi başa düşürdü ki, adamı nə üçün bu təşkilata qəbul edəndə bərk yoxlayırlar, nə üçün hər adamı götürümlər, nə üçün hər kəsə ehtiyatla yanaşırlar...

Qaranlıqda eşitdiyi o etimadlı səsdən sonra Mərdan özünü məhbus saymırdı. Sanki ona qüdrət və ümid verən səsdən dizinə taqət, biləyinə qüvvət gəlmişdi. O, özünü, arxasını yüzlərlə igid yoldaşına söykəmiş məğrur adam kimi hiss edirdi. O hiss edirdi ki, yoldaş Yəhya tədbir töküür, o hiss edirdi ki, fəhlələr xəbər tutmamış deyillər. Təşkilat, öz adamlarının hər birini müsəlləh əsgər kimi qoruyur, həmişə qoruyacaqdır. O hiss edir ki, indi sən Sona oğlu Mərdan deyilsən, sən komsomolun oğlusan!..

Mərdan bu duyğularla arxasının dağlara söykəndiyini zənn edirdi. Gecənin bu vaxtında polis adamlarının qapını açıb içəri girməsini arzulayırdı. O, əliyalın da olsa düşməne qarşı hazır və qadirdiyini duyur, bərkdən öskürür, qarıya-pəncərəyə baxırdı.

Qapıbacada isə səs-səmir yox idi. Göy qaralmışdı. Üfüqlər görünmürdü, gecə div yuxusu ilə yatırdı.

Yoldaş Yəhya Mərdanın həbs olduğunu vəğzaldan xəbər tutmuşdu. Dəmiryol həbsxanasına yol tapan bir nəfər vasitəsilə ona yemək göndərmişdi. Özü polis rəisinə vəsatət üçün çarə düşünmüşdü. Hacı Əli kimi mötəbər, sözü keçən adam lazım idi. Elə «mötəbər» adam isə intibahnamə yayan bir «bolşevik» vəsatətini etməzdi. Yəhya Mərdanı qaçırməyin daha asan yolunu düşünürdü. Hərki-hərklilik, zorba-zorluqla iş aparan, çox vaxt sərxoş olan idarə məmurları ilə üz-üzə gəlməkdənsə, həbsxanaya yol tapmaq lazım idi. Qayınatalığı Fərzixanov Məşədi Yusifə pul verib qala rəisinin evinə göndərdi.

Fərzixanovun deməyinə görə rəis razı olmurmuş, qorxurmuş. Ancaq «pulun quyruğunu» görəndən sonra demişdi: «Şəhər qalasına göndəriləndə yolda birtəhər yayınıb qaçsın, mən qarovulçuya tapşırıram, bənd olmazlar...»

Elə də oldu. Soyuq və çovğunlu bir gecə vaxtı Mərdanı qabağına qatub aparan yasavullar Hacı Paşanın uca və uzun hasarlı bağının yanında sanki qəsdən dayandılar. Biri bulaqdan su içməyə endi, biri yanını kötük üstünə qoyub patavasını bərkitməyə başladı. Mərdan top kimi hasardan aşıb böyük bağın tənəkləri arasında yox oldu. Yasavullar bir-iki güllə atıb o yan-bu yana qaçdılar. Qışqırıb hay-haray saldılar.

- Ay camaat, qoymayın, qaçdı!

- Tutun, o donuz oğlunu, vurun ölsün!

Bunlar əbəs idi. Gecə vaxtı heç kəsi yuvasından çıxarmaq olmazdı. Yollarda kimsənin olmadığını görüb yasavullar arxayınca vəğzala qayıtdılar. Rəisə «xəbər verməyə» getdilər.

Mərdan özünü yoldaş Yəhyanın evinə saldı. Xədicə onun adını eşidən kimi sevincindən susdu. Kirimişcə qapını açdı və ehtiyat elədi. «Bir balaca dalanda dayan» - dedi. Tələsik qaçıb kiçik otağın

pərdələrini saldı, pəncərə taxtalarını möhkəm örtdü, işığı görməsin deyə, çırağın pəncərə tərəfinə məcməyi qoydu. Mərdanı içəri apardı.

- Kəffareyi-günah, ay Mərdan qardaş! Həmişə-azadlıq, sərbəstlikdə olasan, şükür! Nə yaxşı nigarançılıqdan qurtardıq, necə varsan? Bu cavan vaxtında qazamat da gördün!

- Eh, Xədicə bacı, hələ harasıdır. Mən çox şeyi indi-indi başa düşürəm. Hələ sağlıq olsun görək. Yəhya lələdən de görüm, sazdırmı, damağı çağıdırmı?

- O yazıq da, özün bilirsən əlləşir. Sizin başınıza bir iş gələndə damaq çağlığı haradan olacaq! Gecə-gündüz buynuzu yerdədir. Yazır-pozur hərdən elə darıxır, az qalır piyada Bakıya yola düşə!

Mərdanın üzündə məhbusluq qayğısının cizgiləri görünürdü. Yanaq sümükləri çıxmış, sifəti kiçilmiş, qara gözləri qalın qaşları altından işıldaırdı. Boyun-boğazını tük basmışdı. Rəngi saralmışdı, xeyli sınıxmışdı. Lakin onun gözlərindəki parıltı əksilməmişdi. Sanki yenidən azadlığa çıxdığı üçün çöhrəsi gülürdü.

Xədicə peçi qaladı, çay qoydu. Mərdan üşüdüyündən, ya sevindiyindən əllərini ovuşdurub, bir yerdə dura bilmir, evdə var-gəl edir, döənə-döənə Yəhyanı soruşurdu. Danışmaq istəyir, müsahib axtarırdı.

İndi Mərdanın zehmində çətin bir işə göndərilən, uzun müddət qayıtmayan, nəhayət, qələbə ilə qayıdan, sənəsi söz-söbətə dolu olan adamın sevinc və təsəvvürləri vardı. Ancaq kimə danışsın? Yəhya ki, yoxdur, hanı Suren, Bağır...

«Bunlar nə üçün buraya yığışmırlar ki, şirin söhbətimizin hamısını danışaçaq...»

Xədicə tələsik su qızdırdı. Mərdana paltar hazırladı. «Yuyun, rahatlan!» dedi.

Mərdan yoldaş Yəhyanın «mərsiyədə olduğunu» (onlar iclasa

bu adla gedirdilər) bilən kimi çayını tələsik içib getmək istədi. Xədicə çox təkid etdi ki:

- Sənin dalınca yəqin gözən var, ələ keçərsən, getmə, görünmə, həm də soyuqdur, borandır.

Olmadı. Mərdan dedi:

- Nə danışsın, Xədicə bacı, yoldaş Yəhya bu saat görməsəm, bağırm çatlar. Yoldaşları mən ancaq belə yerdə görə bilərəm...

Mərdan zirzəmiyə girəndə Yəhya uşaqlara məlumat verirdi ki, «Mərdanın buraxılması üçün tədbir görülmüşdür». Bu söz Yəhyanın ağzından çıxmamış Mərdan qapıda göründü. Çöhrələr çiçək kimi açıldı. Yəhya onu qucaqladı, əlini sıxdı. Bağır dedi:

- Burjuaziya belə vədəsinə düz çıxmaq?!

Uşaqlar gülüşdülər. Yəhya dedi:

- Çünki pul var. Puldan söhbət düşdü, onlar dindən-imandan olar. Yəni burjuaziyanın dini nədir? Sabir gözəl təyin edib:

Nuri-çəşmanım mısın, ey pul, ya canım mısın?

İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmısın?

Yəhya Mərdana dönüb:

- Dostum, gərək çox ehtiyatlı dolanasan ki, axtaracaqlar, lap o rəisin girəvəsinə keçsən, özü səni əldən qoymayacaq, ayıq ol!

Mərdan əlini ovuşdurdu:

- Bundan sonra tutsa da, fikrim yoxdur. «İslanmışın sudan nə pakı!»

Yəhya dedi:

- İslanmaq bir məqsəd və nəticə verməlidir. Adamlarımız həbs-xanada yatsalar, bəs işimizi kim görəcək? Yox, biz ən az tələfatla ən çox iş görən qoşuna oxşayırıq. Öhdəmizdə olan hər saatın mənası, qiyməti böyükdür. Biz elə etməliyik ki, işimiz yerisin, adamlarımız

da ələ keçməsin. Bunu bacarmalıyıq!

İclasda özəyin iş planını müzakirə edirdilər. Mərdan qalxıb təklif elədi:

- Artırmaq lazımdır.

- Nəyi?

Mərdan dedi:

- Mən təklif edirəm Hacı İbrahimxəlil plana salınsın. Özü də həvalə olunsun mənə.

Bağır güldü:

- Özünü qana calamağa hazırsan!

Yəhya dedi:

- Əvvəla, bizim təşkilatımızın işində elə hərəkətlərə, yəni terror işinə, tək-tək adamları qəfildən vurub öldürməyə yol verilmir.

Mərdan onun sözünü kəsdi:

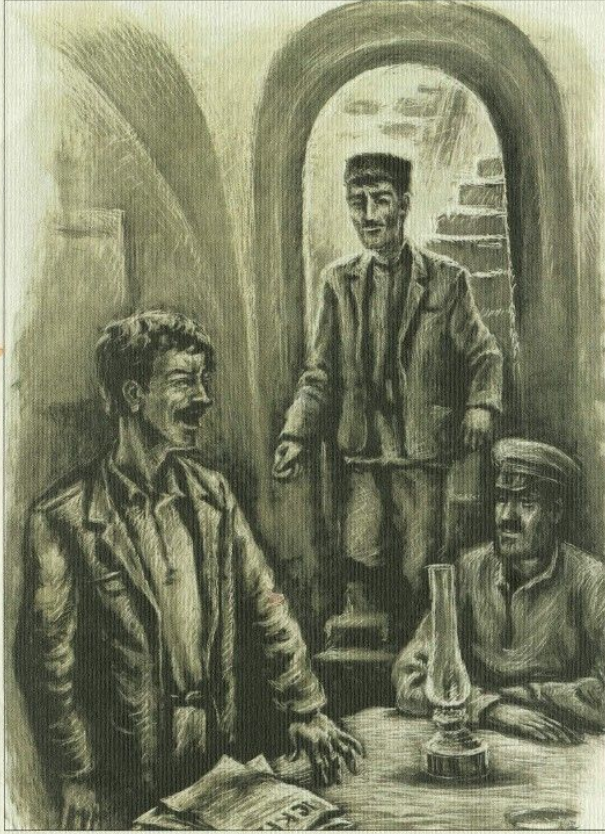
- Hacıni öldürməyə təşkilat bir söz deməz! Bütün kənd onun əlindən cana doyub.

- Öldürmək olmaz!

Mərdan ucadan və bir az da təəccüblə dedi:

- Bəs başımızda turp əksin?

- Yox, bir qulaq as. Bizim məqsədimiz yalnız bir hacını, bir böyi, paşanı, bir zülmkarı öldürmək deyil. Onunla iş düzəlməz. Hacı İbrahimxəlili öldürərsən, yerinə oğlu keçər, bir başqası keçər. İlyas böyi öldürərsən, yerinə Palas bəy keçər, paşası, zabiti də həmçinin! Biz sinif mübarizəsi aparırıq. Biz cəmiyyətdə istismarçıların hamısı ilə mübarizə aparırıq. Özü də tin dalından atıb vurmaqla yox: biz öz sinifdaşlarımızı ayıdırıq. Biz, yəni komsomolçular, Kommunist partiyasının yaxın köməkçisiyik. Partiyamız bu saat burjuaziyanı, müsavət ağalığını yıxmaq, hakimiyyəti ələ almaq üçün çalışır. Lenin bizə öyrədir ki, burjuaziya hökumət başından yıxılmayınca, hakimiyyət zəhmətkeşlərin əlinə keçməyincə inqilab baş tutmaz, kasıb ağ

gün görməz, qapaz altından qurtulmaz! Köhnə quruluşun bünövrəsini qazmaq lazımdır! İstismarçıları - bəy-xan hökumətini, vətənimizi imperialistlərə satan, xalqın var-yoxunu hərraca qoyan xainləri yıxmaq lazımdır. Məsələ budur! Əsl mətləb budur! Hakimiyyəti ələ alandan sonra nə bəyi, nə xanı, nə paşası, nə zabiti, nə hacısı öz mövqeyində qala bilməyəcəkdir. Arxayın ol! Hamısı ilə «haqq-hesab» çürüdülcəkdir.

Mərdan dilləndi:

- Qarəz, nə yolla olur-olsun, amma tez olsun! Yoldaş Yəhya, tez ələyə ki, bizim də qardaşlarımız, bacılarımız kənddə-kəsəkdə qapaz altında məhv olurlar. Göz görə-görə bu zülmə dözmək olmur. Daha səbir qalmayıb! Tez ələyək...

Yəhya Mərdanın bir neçə gün gizlənməsini, gecələri ayrı yerdə qalmasını məsləhət gördü.

Mərdan Bağırqildə qalırdı. Uzun qış gecələrini Bakıdan göndərilən qəzetləri oxumaqla, yaxın və parlaq gələcək haqqında şirin söhbətlə keçirirdilər. Bu gecə Bağır Mərdana iki xəbər danışdı, biri xoş, biri qəmli.

Xoş xəbər Yaqubun işi idi.

Yəqin ki, Mövlam kişinin cavan oğlu Yaqub, oxucunun yadındadır. O, atasını kətək altından qurtarandan sonra Vəznəli kişinin dəstəsindən yayınıb kənddən çıxmışdı.

«Görüşərik, haqq-hesab çəkərik!»

O, qaçmaq istəmirdi. Gözə görünmək də istəmirdi. Bir-iki gün dalda-bucaqda gəzirmək, Vəznəli kişi çıxıb gedəndən sonra isə üzə çıxıb yüzbaşı ilə açıq-açıqına vuruşmaq xəyalında idi. Atası ilə davadöyüş salmağa şey axtarırdı:

- Nə oxutmağımı, nə toy dəsgahını istəyirəm. Mənə atalıq borcun o olsun ki, bir beşaçılan pulu düzəlt.

Yoldaşları, kənd yoxsulları isə fəxrə onun adını çəkir, sözünü

danışdırlar!

Sona arvad neçə dəfə onların evinə də gəlmişdi. Yaqubu tapa bilməyib qayıtmışdı. Yaqub öyrəndi ki, Vəznəlinin dəstəsi qayıtmır. Tatlı kəndinin üstünə gedir. Hətta şəhərdən top-topxana da istəyirlər. Kəndlilər arasında böyük həyəcan, danışmaq var. Sona da bunun üçün Yaqubu görmək istəyir.

Yaqub gecənin birində Sona ilə görüşdü. Silahlı olan «ciyərlili» adamları başa salmağı məsləhət gördü. Elə həmin günün sabahısı çuğul bu xəbəri yüzbaşının ovcuna qoydu. Hərçənd Yassarı vəzi-fəsindən qovmuşdular, ancaq o, «hökumətin üzünə ağ olanları» tutmaq üçün canfəşanlıq etməyi özünə bir «müsəlmanlıq» borcu bilirdi. Dərhal yasavul çağırdı, berdankasını götürüb Mövlam kişinin evinə getdi. Mövlam kişi hələ yataqdan qalxmamışdı. Yassar həyətdə hay salıb Yaqubun evdə olmadığını biləndən sonra cəsərlətlə evə soxulub qoca kişinin üstünə qışqırmağa başladı:

- Hörmət qoyduqca başa çıxırsınız, ayağı çarlıq köpək uşağı! hanı o cavan ölmüş oğlun, bu saat yerin dəşiyindən də olsa, tapıb hökumətə təslim verməlisən!

Yaqubun anası ürəkqopma azarına düşdü. Kişi güclə qalxıb oturdu, yüzbaşının hirsini soyutmaq istədi:

- Nə olub genə, a Lətif bəy?

- Nə olacaq, guya ki bilmir! Tülkülüyə bir bax!

- Yox, başın haqqı, yorğan-döşəkdə yatan adamın nədən xəbəri var?..

- Oğlun siyahı tutur yenə, onu sağ tutmasın!

Mövlam kişi iz azdırmaq üçün soruşacaqdı ki, «nə siyahıdır, haçan, kim deyir?..»

Ancaq Yassar igid oğluna üzüyuxarı qarğış eləyəndə elə bil kişinin ürəyinə xəncər vurdular. Mövlam kişinin nitqi kəsildi.

- Ay sənün dilin lal olsun! - Güclə bunu deyə bildi. Gözlərini

yumub arxası üstə yastığa yıxıldı, heç nə demədi.

Yassar yanıya-yaniya çıxıb getdi. Küçədə də kirmədi, fikirləşdi ki, «qoy pristavın qulağına çatsın, bəlkə möhürümü özümə qaytara».

Bundan sonra Yaqubun başına gələn və bütün mahal boyu danışılan əhvalatı uzun qış gecəsində buxarı başında Bağır Mərdana belə danışdı:

- Özü də sizin kənddəndir. Yaqub adlı bir oğlan...

Mərdan sevincək onun sözünü kəsdi:

- Bildim, Mövlam kişinin oğlu. De! De gəlsin, yaxşı tanıyıram!

- Hə... hə... bir qoca atası da var. Deyirlər Vəznəlinin cəza dəstəsi də kişini bərk döyüb... Qəribə danışrlar... Axşam şər qarışan zaman Yaqub yüzbaşını köç yolunda tutur. Heç kəs yox imiş. Qırağa, kolları arasına çəkir. Deyir: «A Lətif dayı, dayan!» Lətif dayı dayanır. Yaqub onun üst-başını axtarır. Xancalını açır, özgə heç nəyinə dəymir. «A Lətif dayı, - deyir, - kəlməyi-şəhadətini de, səni öldürəcəyəm!» Yassar Lətif yalvarır ki, «Daha mən yüzbaşı deyiləm, filan-bəsməkan...» Yaqub öz xancalını götürür, düşməninin də xancalını qınından çəkib verir ona, yüzbaşıya. Deyir: «Əli yalnız ölmə ki, mənə namərd deyərlər. Buyur xancalı, necə istəyirsən vuruş, hansımız qoçaq olar, öldürər...» Yüzbaşı əvvəl zarafat sayır. Xancalı əlinə alanda gədənin mərdliyinə heyran qalır. Yenə yalvarır: «Yaqub, gəl mənim taqsırımdan keç, mərdlik elə, burax!» Yaqub deyir: «Elə mərdlik budur ki, var. Səni buraxsam, bilirsən mənə nə deyərlər? Binamus deyərlər. Kənd arasında ixtiyarat sizin əlinizdədir, niyə kəndlinin bəhrəsindən bir ovuc arpa keçmirsiniz? Orda canavar-sınız, mənim qabağında niyə tülküyə dönürsən? Niyə kəndliyə nahaqdan kəsdiyiniz kötəyin bir zərbəsini də keçmirsiniz? Mən sənün kimi cəlladı əldən qoysam, sabah bütün fağır-füqərə, bütün kənd yığılıb mənim üzümə tüpürər. Təvəqqə eləyirəm, bir də məndən belə

iltimas eləməyəsən. Ancaq buyur, bu meydan, bu mən, bu xancal, bu da sən. Mən də öz silahımla...» Yüzbaşı bic imiş. Deyib «Sənin beşaçlanın da var, mənimki təkə xancal, bu igidlikdən deyil axı! Mənim də tufəngim var axı, yanımda olsa tay gələrik...» Yaqubun ürəyinə bir baxın, a kişilər? Düşməni əldən buraxıb ki: «Bu saat get, tufəngini götür, kənddən qırağa çıx...»

Mərdan özünü saxlaya bilmədi.

- Buna mən giclik deyərəm!..

Bağır əli ilə ona sükut işarəsi verdi:

- Dayan bir, biz də elə deyirdik... Gör yüzbaşı nə edir.

- De görək nə edir?

- Gedir, qorxusundan qohum-qardaşını köməyə çağırır. Qapı-bacanı bərkidir. Gecəni birtəhər keçirib səhəri pristava xəbər verirlər. Onun sözüne inanmaq istəmirlərsə də, yol üstündə qarovul qoyurlar. Dəyirmanbaşı, çəpər ağzında, qobularda pusquda dururlar. Yasavullardan neçə nəfər mahala salıb Yaqubu axtarırlar, bir şey çıxmır. Axırda Yaqubun atasını tuturlar. Yüzbaşı qorxusundan çıraq yanmamış qapılarını bərkidib yatmış. Yaqub onun həyatına kağız atır, «ay Lətif dayı, niyə bivəfa çıxdın? Söz vermişdin ki, gələsən axı səni öldürəm. Niyə bəs əməl eləmədin? Başındakı papaqdan utanmırsanmı? Bir qaşığı qanımdanmı qorxursan? Eybi yoxdur, sən zəhmət çəkmə, özüm qulluğuna salam verərəm». Qoçaq Yaqub nə fəndnənsə öyrənir, günün günortaçağı Yassarı dəyirman ağzında yaxalayır; «Sənin kimi namərd, qorxaq tülküsiyyət adama, - deyir, - mərd ölüm qismət olmaz!» Qərəz qanına qəltan eləyir. Bilən olur. Yasavullar töküləndə kəndlilərin də çoxu Yaqub tərəfdə, arxlara yatıb hökumət adamlarını gülləyə basırırlar. Böyük bir çaxnaşmadan sonra kənddən qırxa qədər adam qaçır. İndi deyirlər, Yaqubun dəstəsi az qala bir qoşundur. Güney kəndinə daha nə yüzbaşı gedə bilir, nə yasavul! Vəznəli kişinin dəstəsi Tatılını topa tutmağa

gedəndə Yaqub qabaqlarını kəsib. Bir gün, bir günorta bərk atışblar, hökumət tərəfindən yeddi adam vurulub... Yoldaş Yəhya Yaqubun dəstəsinə çox böyük əhəmiyyət verir. Onunla görüşməyə, xəlvəti sözdür, öz aramızda qalsın, bir gecə yapınıcıya bürünüb özü getmişdi, çəkməsinin içində kağız-kuğuz, Bakıdan gətirilən qəzet də aparmışdı. Bir şadlıq, gülər üzlə qayıtmışdı ki! «Bu qoca kənddə, - deyirdi, - elə cavan aslanlar var, dağ aşırar. Biz onların içində çox işləməliyik. Onların gözünü açmaq, yolunu göstərmək, dostunu-düşməni tanımaq lazımdır. Sonra iş öz qaydasında, istədiyən kimi gedəcək!»

Bağır hər sözüne xüsusi bir ahəng və şirinlik verir, yoldaşının hər an artan marağı və sevincinə sanki özü də bunları ilk dəfə eşidirmiş kimi şərik olurdu. O deyirdi:

- Mərdan, sən yaqın bil ki, kəndlinin də fəhlə kimi qanı qaynayıb, yaman qaynayıb. Rusiya fəhlələrinin, zəhmətkeşlərinin dərsi bizə böyük dərs oldu. Əsl dərs oldu. Görərsən, çox çəkməz, Yaqubun keçdiyi kəndlərdən inqilab səsi, «ura» səsi gələr, görərsən, çox çəkməz!

Bu söhbət Mərdana nə qədər xoş idi. O, mülayim hərəkətli, gözəl və üzügülər Yaqubu sanki öz qarşısında görürdü. Sanki kövşənin birində onun əlini sıxıb igidliyinə alqış deyirdi. Mərdan onu da bilirdi ki, Mövlam kişini çox incidəcəklər. Özünü kəndə salmaq, öz həmkəndlilərinə kömək etmək üçün tələsir, ürəyi döyünürdü. O, günü sabah yoldaş Yəhya ilə məsləhətləşib çıxmalıdır...

Bağır kədərli bir əhvalat da danışdı:

- On gün əvvəlki boranlar vaxtı konka yolunda donmuş bir uşağın meyidi tapılmışdır... Uşağın buzlar içində yatmış kimi görünən sifəti, göyərmiş dodaqları heç yadımdan çıxmaz. Heyif ki, yanımda aparat yox idi. Çəkib saxlardım... Ürək dözəsi şey deyildi!

Mərdan həyəcanla soruşdu:

- Kim imiş? Kimin uşağı idi?

- Kimin olacaq? Əlsiz-ayaqsızın biri! Dedilər guya qəssab Məşədi Abbasın qapısında nökr imiş. Qəssab da boynuna almır. Deyir mənim nökrəm gedib, o heç şəhərdə yox idi.

Qəssab nökrə olduğunu eşidəndə Mərdanın ürəyi Bahar sarıdan bir az sakit oldu.

- Axırı hara çıxdı, kimi müqəssir elədilər?

- Hara çıxacaq, bəyəm eləsi birdir, bəyəm hökumət dalınca düşür, itirib-axtarır? Hambala verib üstünü torpaqladılar, qurtardı getdi. Müqəssir ballıdır, ancaq nə edəsən?

Mərdan maraqlandı:

- Kimdir, müqəssir tapılıbmı?

- Hökumətin özü! Şəhərimizin, zəmanəmizin divan-dərəsi! Hökumət qulduru, soyğunçunu qucağına çəkəndə, kasıb-kusubun səsinə, naləsinə, şikayətinə milçək vızıltısı kimi baxanda, əlbət ki, insan başı toyuq başından ucuz olacaq...

Bağr yandıqından barmağını silkələdi və bir az da bərkdən dedi:

- Nə qədər ki, bu hökumət var, nə qədər ki, Sarı İmamqulunun oğlu Qaçaq Qənbər, Ələs bəylər iş başındadır, belə olacaq. Camaat Nikolayın boyunduruğundan qurtarmamış bağladılar müsəvat boyunduruğuna... Bağladılar! Yaman bağladılar. Allah var deyirlər, Allah... Boş sözdür. Bəzzaz dükənləri parça ilə dolub, kasıb uşağı şaxtada lüt! Hampaların evində taxıl zığ vurur. Arzumanovun dəyirmanı unla dolu, yoxsul acından küçələrdə milçək kimi qırılır. Dağ kəndlərində adamlar çölə tökülüb yonca, ot yeyirlər. Bu nədir, bu nə aləmdir! Zülm ərşə dayanıb, canım! Buna nə deyirlər. Buna necə dözəsən! Yox, dözməyəcəklər! Xalq bir qaşığı qanıdan keçib izdihamla hücumu gedəndə, əlinə gələni hökumət böyüklərinin başına çırpanda tamaşadır! Görərsən, az qalıb. Görərsən, qabağı bahara gedir. Xalq ayılır, xalq dost-düşməni tanıyır, tanıyır!..

Mərdan bir ah çəkdi, kənddə sahibsiz qoyub gəldiyi anasını, qardaşını xatırladı. Bu qışın günündə lüt-ayaqyalın uşağın yaman halını düşündükcə onu od götürürdü: görəsən, kimlərin tövləsində daldalanır. Görəsən, acından kimə yalvarır. Göyərmiş əllərilə görəsən, kimin damında qar kürəyir...

Mərdan anasının, beş-altı aydan bəri buraxıb gəldiyi ailənin bütün əzab-əziyyətlərində özünü məsul və müqəssir gördü. «Burada dünyanın düzəlməyi ilə məşğul olursan, öz doğma ana və qardaşının halından xəbər tutmursan. Onların kimi var? Onlar sənənin əlinə baxırlar».

Mərdan kəndə qayıdıb evdən xəbər bilmək istədiyini Yəhyaya söyləmişdi. Yəhya razı idi.

- Get, - deyirdi, - ancaq Yaqubdan bir xəbər bil, gör camaatın ona əlaqəsi necədir. Ona kimin köməyi dəyir. Bel bağladığın kəndlilərlə açıq danış. Başa sal, qoy fəhlələrin səsinə səs versinlər. Hazır olsunlar, yatmasınlar, mülkədara uymasınlar. Nə qədər ki, əli-qabarlı, başıqapazlı, məzlum fəhlə və kəndlilər birləşməyib, qüvvələrini bir yerə cəmləməyib, düşmənin öhdəsindən gəlmək olmayacaq! Başa sal ki, rus fəhlə-kəndliləri əl-ələ verib müftəxorları necə iş başından qovublar! Başa sal ki, dünyanın varı, neməti hər kəsdən əvvəl fəhlənin, kəndlinindir, çünki hər neməti bunlar yaradırlar! Başa sal ki, indi əsil hürryyətlilik olacaq. Bir xanın, ya bəyin ixtiyarı olmayacaq rəncbərə zülm eləsin. Kəndin sahibi olacaq kasıblar! Xalq gərək ayağa qalxsın. Fərsəti ötürmək olmaz! Mən ildir qapazaltı olduğumuz bəsdür. İndi bizim kommunistlər kimi, rus fəhlələri kimi dostumuz, arxamız var! Biz məqsədimizə çatmalıyıq! Və çatacağıq!

Baş a sal ki, vaxtdır, bəy-xan ağalığının kökünü qazmaq vaxtıdır. Qoy camaat əlbir olsun, qoy ayılsınlar! Fərsət tapanda baş a sal ki, təkə-təkdə bir şey qayıra bilmərik. Birləşmək, oraqla çəkicin, fəhlə ilə kəndlinin birliyi lazımdır! Bir-birimizin qeyrətini çəkməsək, sa-

həbkara, bəyə, hampaya qarşı dəmir divar kimi durmasaq düşməmə bəta bilmərik. Gücümüzü parçalamağa, hərəməzi bir kənarəda boğmağa çalışacaqqlar. Kənddə savadlı, tanış-ərxayın adamın varsa, qəzet də apar. Qərəz, dediyimi başa düş, bu günlər biz dincəlməsək də olar. Fərsət vaxtıdır! Anana mənədən salam yetir. Arvadların da əg-zını yoxlasın... Evarası çox səhbət olar... Öyrənsin, əlaqə saxlasın. Bizə deyilməyən çox sözü onlara deyə bilərlər.

Yoldaş Yəhyanın sözləri Mərdan üçün vacib tapşırıq idi. İndi o kəndə bir rəncbər kimi yox, ürəyi böyük arzular, sinəsi çox sözlərlə dolu yeni bir adam kimi, dəmirəridən kürelər qarşısında, daş zindanlarda, ağır əzab və məhrumiyətlərdə bərkiyən, fəhlələrin müqəddəs mübarizəsindən dərş alan bir döyüşçü kimi gedirdi.

Mərdan evə sovqat aparmaq xəyalında idi. Bayram qabağı idi. Çox şey almaq ürəyindən keçirdi. Həm uşağa, həm anasına ayaq-qabı vacibdir. Ancaq necə, nə ilə alsın, pul çatmır. Çox götür-qoy edəndən sonra uşağa bir pinəçi köhnəsi, anasına bir baş yaylığı ala bildi, iki-üç girvənkə fındıq, bir girvənkə kişmiş alıb dəsmala bükdü, yoluna düzəldi...

Mərdan gedirdi, minbir fikir-xəyalat içində gedirdi. Gah yoldaş Yəhyanın təmkinli, mənalı sözlərlə onun qulaqlarından səslənir, onu irəlilə, daha çətin, təhlükəli, lakin zəruri işlərə çağırırdı. Gah Yaqub zirək, silahlı halında və «İntiqam!» deyən iri, parıltılı gözlərilə ona baxırdı, gah da çoxdan tərək etdiyi ev, yazıq ana, yetim uşaq onun təsəvvüründə canlanırdı. O, əlindəki sovqata baxır, ani də olsa bir xoş, sevincli duyğu ilə özünə təsəlli verirdi: bir neçə saatdan sonra o, yetim, nisgilli qardaşını bağrına basacaq, öz əli ilə ayağına çust geyindirəcək, ətəyinə fındıq tökəcək, sevindirəcəkdir. Eh... uşaq bilsə ki, qardaşı, aylardan bəri şəhərdə qalan qardaşı nələr öyrənmiş, nələr görmüşdür, nə işlər yolunda çalışmağa and içmiş, barmaq basmışdır. O bilsə ki, gələcəkdə, lap yaxın zamanlarda yoxsulları

necə səadət gözləyir. O bilsə ki, kasıbların Lenin kimi pənahı var. O bilsə ki, cavanların komsomol adlı təşkilatı var. O bilsə ki, yoxsul, yetim uşaqları oxutmaq, gözünü açmaq, adam eləmək üçün tədbir təkülür. O bilsə ki, şəhərin fəhlələri, böyük adamları yeni bir dünyaya qurmaq planı təkülər... O bunları bilsə ağlamaz... xiffət çəkməz, bahar görən quşlar kimi səslənib mahını oxuyar, dünyada heç bir zaman, heç bir kəsin sevinmədiyi qədə sevinər!

Bu duyğu Mərdanın özünü də sevindirirdi. Qardaşını görmək arzusu onu yeyinlətdi. İri addımlar ata-ata xəyalında çağırırdı: «Bahar! Bahar!»

Bir az sonra minik rast gəldi. Arzumanovun dəyirmanına dən gətirən bir əllafın arabasına mindi. Oradan düşüb xəlvəti yollarla vağzal karvansarasına getdi ki, bəlkə kənddən bir xəbər bilə.

Karvansarada Güneydən adam yox idi. Dalandarnı dediyinə görə qış girəndən onların ayağı kəsilmişdi. Mərdan yolun uzaqlığına baxmadı (vağzaldan, dəmiryol altından on iki verst getmək lazım idi). Şalvarının balaqlarını corabının içinə qoyub patavasını üstədən bağladı, əlinə bir ağac alıb yola düşdü. Dəmir yolunu adlayanda səş eşitdi. Fikir verməyib yeridi. Rəsləri ötüb o biri səkiyə çıxanda sarıqaş, göygöz qırmızısiyə bir ingilis soldatı, tufəng küpü ilə onun sinəsindən vurdu. Mərdan geri-geri səndələdi. İngilisin bu hərəkətinin zahiri mənasını anlamadısı da, əsl mənasını anlayırdı. Dəsmalı kənara atdı.

- Mən neyləmişəm, əfəndi?

Ürəyində qaynayan odlu hirs Mərdanın bütün bədənini alşırdı. Tufəngin küpündən yapışdı. İngilis onun müqavimətini görüb özünü daha da yığışdırdı, əlini tapançaya atdı. Mərdan bir əlini tufəngdən üzmədi, o biri yumruğunda sıxdığı daşı ingilisin gicgahından ilişdir-di... Soldat fırlanğıc kimi hərələnib yerə səridi. Mərdanın ürəyindən tikan çıxdı:

- Belə ha! Yat! İki arşın torpaq da burada qazandı!..

Fit verildi, tūfəng açıldı, qaçaqaç düşdü, camaat töküldü, gurultu qopdu... Stansiyada bu işə əvvəlcədən hazırlıq gedirmiş kimi hamıda bir həyəcan və həvəs duyuldu.

Hər eşidən izdihamın qabağına qaçır, Mərdanı görmək istəyirdi. Mərdan uşaqların da həvəsli və məsum nəzərlərində bir hörmət, salam və alqış əlaməti duyuur, eyni hiss və həvəslə camaata baxırdı. Polislər adamları dağda bilmədilər. Fəhlələr işi dayandırdılar. Mərdanın buraxılmasını tələb etdilər; «Savadsızdır, nə bilir, xəbərdarlıq edilməmişdir!»

Vağzal komendantı da deyirdi: «Qadağan olunmuş səkiyə çıxdığına görə döyülmüşdür. Haqlı döyülmüşdür! Böyük Britaniyalı qonağa əl qaldırdığına görə təcili surətdə millət məhkəməsinə verilməlidir».

Komendant: «Özüm mühakimə edəcəyəm!» - deyərək Mərdanı yavaşca savullardan aldı, kabinetinə apardı. Üstünə qışqıraraq ölüm cəzası ilə hədələdi. Hamını eşiyə çıxartdı ki, «protokol bağlayacağam», sonra Mərdanın qulağına əyilib dedi: «Lap yaxşı eləmişən, fikir vermə! O dəfə də sənənin həbsdən buraxılmağından xəbərim var! Mənim çığırbağırma baxma, bu saat Bakı adına sənə buraxacağam». Mərdan əvvəl heyrət elədi, inanmadı. Nə işə anlaşılmaz bir yerə düşdüyünü zənn etdi. Sonra rəsmi komendant libası altında təmiz və sayıq bir vətəndaş ürəyi olduğunu inandı, çox sevindi. Vağzal komendantının adı bir çinovnik olmadığını yəqin etdi.

Gecə vaxtı komendantın qapısını şaraqşaraq döydülər. Qapı açılan kimi qaçaq Qənbər içəri girdi:

- Əlahəzrətlərin üzünə tüpürən mənəm! Əlahəzrətin qabıyalayanlarına da cavab verməyə hazırım!

Qənbər irəli yeridi:

- Sən nə haqq ilə Böyük Britaniya hökumətinin nümayəndəsini...

Mərdan onun sözünü ağızda qoydu.

- Britaniya nümayəndəsi yeddi iqlim bası-basa burada, Azərbaycanla nə qəzet eləyir? Sizin Britaniya ağaları ilə qohumluğunuz haçandıdır?... Ana torpağı niyə və kimə satmaq istəyirsiniz? Xalqı köməksiz görmüsünüz? Yox, keçmiş ola! Xalqın öz haqqını qorumağa gücü çatır! Daha o zaman keçmiş ola! Siz gören ağacları kürəkliyə kəsdilər. Fəhlə də, kəndli də dost-düşməni tanıyıb daha! Sizin nökrəçiliyinizin daha faydası olmayacaq! Olmayacaq!

Zahirindən, libasından sadə bir çoban, biçinçi, «acından ölməyə macal tapmayanın biri» zənn etdiyi bu nazik oğlanın ağızından çıxanlara Qənbər inana bilmədi. O güman etdi ki, bu sözlər kiminsə, oxumuş, çoxbilmiş bir adamın ağızından çıxır. Ətrafına baxıb döyükdü. Tutulmuş, pozulmuş bir halda əlini Mərdanın yaxasına atmaq istəyəndə Mərdan elə acıqla dartınıb sərt baxdı ki, Qənbərin əli boşluqda qaldı, özü səndələdi. Komendant onun qolundan tutub geri apardı:

- Zəhmət çəkin, Qənbər, bu işə istiqanlı yanaşmayın, qarşınızda duran at-əşşək oğrusu deyil, Böyük Britaniya dövləti-hümayunu işində... Bu siyasi canidir. Bu saat mən təcili yatab ilə onu millət məhkəməsinə göndərirəm. Orada necə lazımdır, divanını tutarlar. Xəbəri sizə çatır. Xahiş edirəm, mənə mane olmayasınız ki, iş gecikər, qatar yola düşür. Buna mən məsulam. Cavab istəyirlər. Atamı yandırırılar...

Qənbər çıxdı. Komendant əlindəki tapança ilə hədələyib adamları qapıdan dağıtdı. Aralıq sakitləşəndən sonra Mərdanın libasını dəyişdi. Bakıya gedən sürət qatarı yola düşən kimi Mərdanı təmir üçün illərdən bəri kənara çəkilməmiş yük vaqonlarının arası ilə kəndə yola saldı. Mərdan təşəkkür eləyəndə komendant cavab verdi:

- Bu mənə borcumdur, mənə heç bir minnətin yoxdur. Vəzifəmi yerinə yetirmişəm!

- Sizi incidəcəklər!
- Mən tək deyiləm!

Belə bir həqiqəti bilən və sevən adam ilə görüşdüynə, öz düşmənidən intiqam alıb ürəyini sərincəldiyinə çox şad olan Mərdan böyük, açıq düzdə qışın kəsici soyuğunu hiss etmirdi. Şirin və işıqlı fikirlərlə, qaranlıq, çətin və palçıqlı yollarla gedirdi.

Ancaq xeyli gedəndən sonra fikrinə gəldi ki «Bəli, komendant kommunist imiş». Barmağını dişlədi, anladı ki, nə üçün o belə bir yaxşılığı öz vəzifəsi, öz borcu bilirmiş...

Bu duyğu Mərdanı daha da fəhləndirdi. Ona elə gəldi ki, dostlar düşməndən çox və güclüdür, ona elə gəldi ki, bu adam yoldaş Yəhyanın adamıdır. «Bakı ilə, rus fəhlələri ilə əlaqəli adamdır. Yoxsa elə bir işdə bu cəsarəti kim edə bilərdi?!»

Yollarda daş, dəmir, palçıq əlindən yerimək olmurdu. Baxan olmadığından yollar son zamanlar daha da xarablaşmışdı. Sağ tərəfdən axan Quşqara çayı yolun bir tərəfini yuyub aparmışdı. Altı oyulmuş yollar köhnə qəbir kimi çökmüşdü. Atlılar, arabalar və faytonçular qorxudan tarlaların içinə burularaq yeni cığıra bənzər yol salmışdılar. Körpülərin çoxu uçub dağılmışdı, bəzisi heçə bənd idi. Sol tərəfdə yol uzununu bir-birindən otuz-qırx arşın aralı quyular qazılmışdı. Quyuların ağızına tökülən qumlar yağış altında bərki-mişdi. Uzaqdan qaranlıqda, hər biri balaca təpə kimi görünürdü.

Mərdan getdikcə başını qaldırıb üfucə, qaranlıq havaya baxırdı, gecə keçdiyini görüb daha da addımlarını geniş atırdı. Mərdan susamışdı. Lakin qəsdən su içmirdi. Kəndi, anasını, qardaşını düşünüb bir neçə saatdan sonrakı sevincli görüşü xəyalına gətirir, atəşini unudur, gülümsəyirdi: «Anam indi evdə yatır, bəlkə də fikir-xəyalından gözünə yuxu getmir. Bəlkə də mənim yolumu gözləyir». Birdən yadına düşdü ki, Bahar kənddə deyil, o, Baharı qonşu kəndə nökrə verdiklərini neçə ay bundan qabaq eşitmişdi.

Bəlkə Bahara pis baxıb onu ac qoyurlar. Onun dünyada var-yox köməyi birçə qardaşı idi ki, o da bivəfa çıxdı...

Bütün bu düşüncələr Mərdanın səbrini daha da tükəndirdi. Xəyalən qardaşına təsəlli verirdi:

«Darıxma, qardaşım, yaman günün ömrü az olar. Mən səni bir dəqiqə də unutmamışam. Həmişə qəlbimdəsən. Səndən ayrı düşmək mənim günahım deyil, vəzifəm imiş. Bu qısa səfərimdə çox şeylər öyrənmişəm. Mən fəlakətdən baş götürüb getdiyim yerlərdə uşaqların və gənclərin səadətində çalışan böyük adamlar tanımışam. Çörək, çırağ dərdi çəkən balaca qəlbinə bir az da dözümlü verməyi bacar. Lenin baban bizim üçün işıqlı yol açmışdır. Qara gündən çıxacaqsan. Yəqindir ki, çıxacaqsan! Bizim əsl həyatımız başlanacaq! Darıxma, Bahar! Nə olaydı indi sən on yeddi-on səkkiz yaşında olaydın. Kasıbların pənahından, arxasından, Kommunist Partiyasının ürəksevindirən işlərindən, komsomolçulardan - qardaşdan artıq yoldaşlardan sənə danışıydim, danışıydim!»

Mərdan bu xəyallardan daha da təsirlənirdi, sanki kənddən çıxanda kədər və iztirabdan çırpınan, indi isə həyəcədən döyünən qəlbini, büllur kimi pak və şəffaf qəlbini hamıya, ən əvvəl anasına və qardaşına göstərmək istəyirdi. Sanki yaxın gələcəyin parlaq ümidlərilə dolu qəlbini onun kəndə, ailəyə gətirdiyi ən əziz sovdət idi.

Başını qaldıranda qaranlığın daha da tündləşdiyini, üfüqlərin sanki yerlə bitişdiyini gördü. Hələ kəndə xeyli qaldığını güman edərək fikrini çəkməyib daha yeyin getməyə çalışırdı. Ancaq indi hiss etdi ki, yorulmuşdur. Diz qapaqları, bud və baldır əzələləri ağrıyır, ayaqları bir ağaca dönüb hissini itirir.

Kəhrizlər ağızındakı ağaclıqda yolu güclə seçmək olmurdu. Mərdan qum və çınqıla dəyib xışıldayan addımlarının səsindən başqa heç bir şey eşitmirdi.

Diqqətlə dinləyəndə bir hənirti, səs eşitdi. Dayanıb qulaq verdi.

Adam gəlirdi. Qabağa baxdı. Deyəsən, yolda bir qaraltı vardı. Mərdan ehtiyat elədi. «Bu zaman yollarda qaçaq-quldur çox olur...»

Mərdan yoldan kənar dayanıb qaraltıya fikir verdi. Heç nə görünmürdü. Bu hal onu daha da şübhəyə saldı. Yoxsa qaraltı harayasa sığınıb onun yaxınlaşmasını gözləyir? Yaş qabığı çat-çat olmuş yorğun qarağacın dibinə sinib dinlədi. Yolun o biri tərəfindən tələsə-tələsə, sanki qorxa-qorxa atılan addım səslərini eşidəndə bütün diqqətini gözlərində cəmlədi. Ağaclar arasından xəyal kimi ötən adamı sezdi. «Hərifin» də ondan qorxub yayındığını bildi.

Mərdan bilsəydi ki, ötən qaraltı öz anasıdır, minbir həyəcan və iztirabla şəhərə, oğlunun dalınca gedən Sonadır, yaqın qışqıraraq çöllərə hay salardı. Anasını bağrına basardı. Sona da ehtiyat edib yayındığı qaraltının öz oğlu Mərdan olduğunu duysaydı, qəlbini dolduran sevincdən çıraqlı olub bütün çölləri işıqlandırardı, qollarını açıb çığırardı: «Əziz oğlum, haradasan, bu sənənmə, Mərdan!» Lakin o da oğlu kimi qafil idi. Bir şey güman etmədi, duymadı. Duya da bilməzdi; çünki onların yaşadığı zamanədə insanları bir-birindən uzaqlaşmağa, bir-birinə düşmən olmağa öyrədir, canavar kimi göz-gözə yatmağa, fürsət tapdıqca bir-birini didməyə, parçalamağa alışdırırdılar. İnsan insandan qorxdığı kimi heç şeydən qorxmurdu.

Buna görə, zəhmətkeşləri, qardaş olan insanları bir-birinə salıxdıran zamanə zülmünə görə qabaq-qabağa gələn ana-bala bir-birindən ehtiyat edib uzaqlaşır, bir-birini uzaqlarda, kim bilir haralarda axtarmağa gedirlər.

Mərdan kəndə çatanda gecə yarından xeyli keçmişdi. Aləm şirin yuxuda idi. Dumanlı hava içində yatan kənd evləri nəm çəkmiş kəsək kimi kiçik görünürdü. Sanki əl dəydimmi parçalanıb töküləcəkdir. Nə bir səs, nə bir hənirtə vardı. Yaş peyin, saman iyi verən küçələri ötdükcə Mərdanın qəlbinə ağır bir kədər çökürdü. Şəhərin

gurultulu, qaynayan həyatından sonra o, kəndin ağır sükutunda bir acizlik, bir qəflət duyurdu.

Bu duyğulardan özünü xilas etmək üçün addımlarını sürətləndirdi. Bu halda onu isti və həyəcanlı bir maraqlı çulğalayır. Budur, indi bu saat... azca qalıb... Aylardan bəri nigaran qaldığı ailəsinə qovuşacaqdır. Əlindəki dəsmala baxdı. Sovqatdan xəcalət çəkdi. Köksünü ötürdü... «Sağlıq olsun, - dedi, - mətləbimizə çataq, o qədər sovqat görəcəklər ki!»

Həyatın çəpərinəndən aşanda Mərdanın ürəyi bərk vurmağa başladı. Uzun və əzablı ayrılığın sonunda şirin və xoş görüşün ləzzətini damağında hiss etdi. Necə hərəkət edəcəyini, qabaqca kimi və necə çağıracağını düşündü. Bir-iki addım yerimşdi ki, həyətdə gözüne nabaləd şeylər göründü: Həmişə sayıq qarovul kimi şax dayanan uzun qovaq ağacı yox idi. Evin damı elə qərribə çökmüşdü ki, elə bil üstü açıq idi. Yaxına gedəndə evin uçduğunu gördü, gözüne inanmadı... Bir az da yaxınlaşdı. Heyrətindən donub qaldı. Ürəyində soruşdu: «Ev yoxdur ki, hanı bizim dam, bu dirəkləri kim çəkib? Bu nə haldır, mən yuxumu görürəm? Anam hanı, uşaq hanı? Bu nə işdir?!»

Dərin, soyuq bir qüssə içində donub qalan Mərdanın dili tutulmuş, xəyalı yaralı quş kimi yerə sərilmişdi. O, heç şey düşünə bilmir, heç nə qət edə bilmirdi.

Gəldiyinə peşman idi. Ata xanımının, gümanı gəldiyi yeganə məhrəm ailə ocağının belə dağıldığını, bərbad edildiyini gözü ilə görmək ona ölümdən betər idi. Onun duyduqları fikri kimi donmuşdu. Ona elə gəlirdi ki, ömrünün axırıdır. İndi o, düşmənləri tərəfindən qazılmış məzarını görür. Daha gedəsi bir yeri və yolu varmı?!

O buradaca, yer üzündə ən əziz saydığı bu astanadaca, dil açıb danışdığı, iməklədiyi, ayaq tutub yeridiyi əziz uşaqlıq günlərini keçirdiyi ana qucağı, qayğısını gördüyü bu evdəcə, bu nəm torpaq-

larda, bu xarabalarda bəlkə hər şeyini itirmişdir.

Mərdan başına vurulan ağır zərbədən özünü itirən adam kimi gah dayanır, sanki donur, gah da döyükdür. Ayağını torpaqla dolu astanaya qoyub içəri keçdi. Üstü açıq evin bir divarı sökülmişdi. Orada Mərdanın oraq asmaq, barmaqlıq, bülöv qoymaq üçün vurduğu mıxlar, açdığı taxça aşkar görünürdü.

«Bəli, bunu da, bu dilənçi daxmasını da mənə çox gördülər». Mərdan geri çəkildi. Diqqətlə açıq damın divarına baxdı. Qəzəbindən dodaqlarını gəmirirdi. Başından bərk bir ağrı başladığını duydu. Nə isə demək istədi. Səsini içində boğub geri döndü. «Bu da mənə ibrət dərsi! Bu da bir dərsdir ki, ömrümdə yadımdan çıxmaz».

Narın qış yağışı səpirdi, gecə məzar sükutu ilə yatırdı. Mərdan uçmuş evlərinin qabağında kölgə kimi tərşəşirdi. O, hara gedə bilərdi? Kənddən qaçaq düşmüş adam, evi dağılmış adam üçün gedəsi hara var? Onu kim qəbul edərdi?..

Mərdan ağır addımlarla kəndin kənarına doğru yeridi, özünü Mövlam kişinin həyatına saldı.

Mövlam kişi Mərdanı səşindən tanıyandan sonra dinmədi. Qapını açdı:

- Oğul, - dedi, - mən yuxu görürəm, yoxsa nədir! Sən hara, bura hara, sənin adını Narginə, sürgünə çıxıblar. Evinizə od qoydular. Eşitmiş olarsan. De görüm, işin necədir? Bəs balaca qardaşın hanı?!

Mərdan cavab verə bilmədi.

- Mövlam dayı, anam hanı?

Mövlam kişi Mərdandan sonra kənddə baş verən əhvalatı vahiməli, iztirablı dillə qısaca danışdı. Zabitin, Baharı «silis» eləməyini, zopalama hadisəsini, Baharın qaçmağını, hacının təhrikilə evə od qoyulmasını, anasının fəryadını dedi.

- Məgər Bahar kənddə deyil?

Mövlam kişinin dediyinə görə: «Bahar Kəmfürsətoğluna nökrə

imiş. Sonra sallaqanaya nə işə isə bir kişi aparıb. Ondən bəri xəbər bilən yoxdur. Sona da ev yanandan sonra neçə vaxtdır ki, Güllü arvadın yanında qalırdı. Özü də dəyişilib, deyəsən, bir cür xəstəlik tapıb. Günü ağlamaqdır ... Bu yaxınlarda, ya dünən, ya bu gün şəhərə sənin dalınca gedəsiymiş».

Mərdan yolda qabağından ötən qaraltının Sona olmasına şübhələndisə də, amma inanmadı. Mövlam kişidən bir qəti xəbər bilməyi xahiş elədi. Mövlam kişi kürkünü çiyinə salıb əlinə dəyənək aldı, çəpəri aşdı. Yarım saat sonra qayıtdı.

- Sona elə bu axşam şəhərə getməyə hazırlanmış. Güllü arvad nə qədər eləyib saxlaya bilməyib. Bəxtindən şikayətlənirmiş: «Gedərəm, qismətdirsə, - deyirmiş, - balam taparam, qismət deyilsə, alınma nə yazılıb olacaq. Daha mən qorxudan-hürküdən çıxmışam. Evi dağılan, çırağı sönən, elindən, günündən olan, balası mələr qalan ananın bundan artıq nə müsibəti olar?»

Güllü arvad Mərdanın gəlməyini eşidib dizinə döymüşdü: «Kaş, - demişdi, - arvadı buraxmayaydım. Ay qardaş, gedib özünü çaya atacaq. Amanın bir günüdür, oğluna deyinən, tez dalınca qaçsın. Durmasın».

Mərdanın dərdi daha da artdı. Mövlam kişi onun rahatlanmadığını, şəhər açılana qədər dincəlməyini təkid elədi. Mərdan onun oğlunu soruşdu:

- Eşitdim sizi də çox incidiblər. Yaqub haradadır? Əlinə dönüm onun, aləmə səs salıb. İndi bizə, bizim işimizə elə oğlanlar lazımdır!

Mövlam kişi köksünü ötürdü:

- Eh, - dedi, - başımıza işlər gəlib. Bizim ev-əşiyi də taladılar. Özümü aparırdılar, camaatın qorxusundan birtəhər əl çəkənilər. «Əl çəkənilər» deyəndə dilimdən kağız alıblar ki, Yaqub kəndə gələn kimi xəbər verəm!

Mövlam kişi istehza hiss edilməsin deyər, səsini dəyişmədən dedi:

- Söz yox ki, gərək vədimə əməl eləyəm.

Mərdan Vəznəlinin dəstəsinin Tatılı üç gündən bəri topa tutduğunu, Yaqubun və başqa kəndli dəstələrinin orada atışdığını, neçə zabıt vurulduğunu, işin bərkidiyini Mövlamdan öyrəndi. Yaqubla görüşməli olduğunu dedi. Mövlam kişi çox ehtiyatla onun məskənini bildirdi, bərk tapşırırdı ki, «amanın bir günüdür, gündüz gözə görünmə, ələ keçərsən...» Mərdan anası üçün Mövlam kişiyə əlli manat pul verdi:

- İşdir, - dedi, - görüşə bilməsəm, nigaran olmasın. Şəhərdəyəm. Yəhyagildə, ustamdan soruşsa tapar.

Mövlam kişi ilə xudahafizləşib çıxdı.

Mərdan yorğun olsa da, gün qalxanacan özünü Yaqubun məskəninə yetirməyə çalışırdı. Ancaq bacara bilmədi. O, batman-batman batdaq götürən ayaqları ilə çimli meşəyə diklənəndə hava lap işıqlaşmışdı. Şəfəqlə dağları seçmək olurdu. Ağaclardan daman yağış xəzələ düşüb səs eləyirdi. Başqa heç bir səs-səmir yox idi. Yol yeriməkdən Mərdanın ayaqları lap keyimışdi, qıçları qoltuq ağacı kimi hissiz olmuşdu. Ehtiyatla, ətrafına baxa-baxa yeriyirdi. İki saata yaxın yol gedib keçilməz bir dərəyə yaxınlaşanda səs eşitdi:

-Dur!

Bu, güman ki, Yaqubun adamlarından olacaq. Mərdan dayandı, bir tütənglinin yaxınlaşdığını gördü. Lakin təpənin ortasında birdən-birə görünən bu adamın haradan çıxdığını, ya hansı tərəfdən gəldiyini seçə bilmədi. Yaxınlaşanda Mərdan öz kəndlisi Mustafaoğlunu tanıdı. Nə isə demək istədi. Mustafaoğlu cəld tərpəndi.

- Kimsən?

- Mənəm, Mərdandır!

- Ay Mərdan, belə gələrlər? Haradasan, əyə, hanı sənin atın, hanı tütəngin? Yoxsa qaladan qaçmısan!?

Mərdan əl verdi:

- Elə bir işdir. Söhbət vaxtı deyil, məni Yaquba yetir!

Mustafaoğlu onun qolundan tutub dərənin dar çıxırına doğru yeridi.

- Yaqubu əməlisaleh adam görə bilər!

- Buradadırmı, doğrusu!..

- Buradadır, ya burada deyil - naməlumdur, ancaq necə olsa, axşamdan tez görüşə bilməyəcəksiniz...

Mərdan Yaqubdan ayrılanda çiyində beşaçılan, altında boz at vardı. Ox kimi havanı yararaq, qulaqlarında səslənən soyuq küləklərdə üzərək Tatılı kövşənlərinə yaxınlaşırdı. Ceyran düzündə sanki hər şey kənara çəkilib tək atlıya yol verirdi. Bu gün artıq hökumət qoşunları geri çəkilməmişdi, atışma kəsilməmişdi. Ağaclar arasından qalxan rütubət qoxulu tüstü, kədər kimi dağlara və meşələrə çökürdü. Gövşən dolusu mal-qaranı, üstü açıq və örtülü arabaları, dalına körpəsini şələləmiş qadınları, ağlaşan uşaqları, palçıqda çapalayıb arabasına çarə və yol arayan kəndliləri görəndə Mərdan vəziyyəti lap aydın başa düşdü.

Top gücünə kənddən, öz ev-əşiyindən avara düşmüş arvad-uşaq, səbəti daşa çırpılmış arı kimi sanki hər qaraltıya sığınır, çöllərin hər koluna, hər ağac dibinə yalvarırdı. Kimisi köhnə binalarda (qışlaqlarda) məskən salmaq ümidilə arabasını Kür qırağına sürürdü. Kimisi qonşu kəndlərə pənah aparırdı. Meşədə ağac qırıb daldalanacaq düzəltmək istəyirdi. Çox ailələr isə arvadlı-kişili köməkləşib daxma üçün yer qazırırdılar.

Meşədə küy qopdu. Adamlar bir-birinə dəydi. Söyüş səsləri eşidildi, gələn meşəbəyi idi. Kəndliləri qovub ağac qıranları qamçılایır, mal-heyvanı haylayıb aparmaq istəyirdi. Cana doymuş bir oğlan başına dəyən qamçını çəkib meşəbəyinin əlindən aldı, yerə tulladı. Yüyürüb qoyunlarını bəri hayladı. Meşəbəyi atı onun üstünə sürdü. Oğlan meşəbəyinin ayağını üzəngidən çıxartıb xurcun kimi

aşırmaq istədi. Meşəbəyi atın yalına yığılıb bərk-bərk boynunu qucaqladı; oğlan cilovu onun əlindən alıb kəsdi, qayıqın ucu ilə ata bərk çəkdi. At götürüldü. Meşəbəyi ağaclara toxunub parçalanmaq üçün özünü yerə atdı, otların üstünə səridi.

Mərdan qışqırdı:

- Kəndli qardaşlar, kimin yeri yoxdur mənim dalınca! Arabaları bəri sürün!

Arvad-uşaq arabalara doldu, uzun çubuqlar göydə oynadı, kəllər təkən verib ağır təkərləri batdaqdan çıxardı, qabaqda gedən cavan atlının dalınca böyük bir karvan yollandı.

Tatılının topa tutulması xəbəri şəhərə yayılanda camaat arasında böyük həyəcan başlanmışdı. Karxanalarda fəhlə yığıncaqları olmuşdu. Kommunist natiqlər bütün xalqı bu vəhşi tədbirə qarşı çıxmağa çağırırdılar. Dəstə ilə şəhər idarəsi qapısında toplaşib cavab istəyirdilər. Fərzixanov Məşədi Yusifin darvazası döyüləndə o, çarpayısında uzanıb dincəlirdi. Qapı döyənlərin adi qonaq olmadığını duyub çıxdı. Eyvandan səsləndi:

- Buyurun, kimdir buyursun!

Gələnlər Yəhyağil idi. Onlar pilləkən ağzında durub vacib iş üçün gəldiklərini və bu saat qayıdacaqlarını söylədilər.

- Məşədi, bağışlayın, hərçənd istirahətinizə mane oluruq, ancaq başa düşmək istəyirik ki, siz həmkarlar ittifaqını hara aparmaq istəyirsiniz? Yatmağamı, mübarizəyəmi?

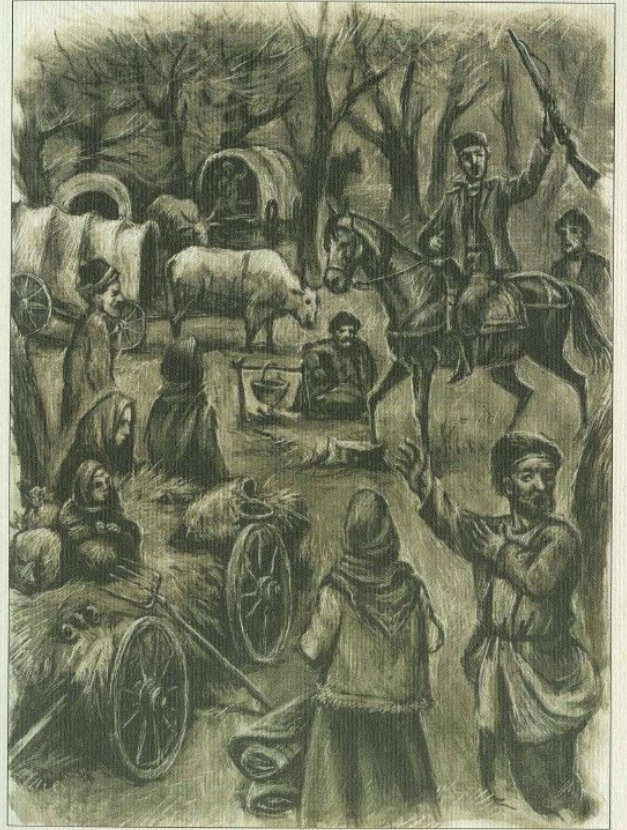
- Necə yəni...

Məşədi Yusif qızardı. Yoldaş Yəhya davam etdi:

- Bütün şəhər ayağa qalxıb, hamı Tatılıda qopan qiyamətdən danışır, işlər dayanıb, hamı fəhlələrin dalınca gəlir. Həmkarlar ittifaqı sədri bilmirəm belə vaxtda harada olmalıdır?!

Məşədi Yusif əllərini açıb çiyinini çəkdi:

- Bala, mən ovcumu iyləməmişəm ki, gecə-gündüz vaxtım

zəhmətkeş yolunda gedir. Nə biləydim kənddə-kəsəkdə, Tatılıda nə xəbər var? Kənddə mənim üzvüm yoxdur, işim də yoxdur!

- Nədən Hacı Əlinin oğluna sünnət toyu olanda bir ay qabaqdan xəbər tutursunuz, fağır-füqərə top ağzına qoyulanda xəbəriniz olmur? Üzv nədir, a kişi, xalqın tifaqını dağıdırlar, sən də durub tamaşa edirsən?

Fərzixanov irəli yeridi. Yoldaş Yəhyanın, bir az qohumluğu çatan bu adamın hirsini soyutmaq istədi:

- Yəhya, görünür acıqlısan, nə desəm inanmayacaqsan. Mənim zəhmətimi yerə vuracaqsan. Buyurun, əyləşin, çay için, arxayın danışaq, görək nə məsələdir!

Bu sözləri deyər-deyər pilləkənlərdən düşdü. Yəhyanın qoluna girib yuxarı çıxarmaq istədi.

- Nə çay içməyə, nə də arxayın danışmağa vaxt var. Zəhmət çəkin karxanaya! Buyurun ya fəhlələrin nümayəndəsi kimi qabağa çıxın, ya birdəfəlik yaxanızı qırağa çəkin. Fəhlə öz işini yaxşı bilir!..

Yəhya cəld qayıtdı, dalına da baxmadan getdi, qapıdan çıxanacan Fərzixanov çağırırdı:

- Yəhya, Yəhya, bir mənə baxın, bir qulaq asın, qardaş, axı...

Yoldaş Yəhya şəhərdə yaranan vəziyyətdən istifadə etməyə, camaatı sayıq salmağa, Tatılı hadisəsinin iç üzünü, orada törədilən vəhşilikləri hamıya bildirməyə çalışırdı.

Rəhbərlik etdiyi komsomol özəyinin də bütün üzvlərinə xəbər vermişdi. Əvvəlcədən tökülmüş tədbir, plan üzrə böyük mitinq hazırlanırdı.

Karxana həmkarlar komitəsinin sədri Fərzixanovu belə təsirsiz görəndə Yəhyanın acığı tutmuşdu. Birbaşa evinə qaçmışdı.

Fərzixanovun evi şəhərin ayağında, Addım kəhrizinin başında idi. Yəhya oradan qayıdanda küçədə çoxlu kəndli arabası gördü. Arabalar arvad-uşaqyla dolu idi. At üstündə gedən Mərdanı görəndə

sevincindən ixtiyarsız səsləndi:

- Mərdan, Mərdan!

Mərdan özünü atdan yerə salıb əhvalatı Yəhyaya danışdı. Yurdsuz kəndli ailələrini gətirdiyini dedi. Yəhya onun əlini sıxdı. Arabanın üstünə çıxıb kibitkanı sökməyə başladı. Mərdana işarə etdi: «Açın kibitkaları, qoy haqiqət hamıya aşkar, açıq görünsün. Qoy islamdan - hicabdan danışan əmmaməli, fəslı cənablar, soyulmuş, talan olunmuş qadınları, yetim qalmış uşaqları görsünlər».

Arabaların üstü açıldıqca pərişan, gözü yaşlı uşaqlar, yaşmaqlı gəlinlər başlarını qaldırıb baxırdılar. Ağbırçək qarılar gah göyə əl qaldırıb dua edir, gah da ucadan səs salıb məmurlara lənət oxuyur, rəislərin, polisın, osmanlı paşalarının adını çəkirdilər. Yəhya arabanın boynunda dayanıb şəhər əhlini səsləyirdi:

- Camaat, baxın, bir baxın müsəlman hökumətinin «ədələtinə, kəndlinin, o əliqabarınlının gününə baxın! Müsavat nazirləri xalqın fəlakətindən ləzzət alır, qazanc götürür, kam götürürlər. Baxın, gözünüzü açın! Belə bir günü bir Tatılıya yox, hamınıza hazırlayırlar. Ayıq olun!

Küçənin hər tərəfində isti evlərin pəncərələri açılır, pərdələr çəkilir, camaat boylanırdı. Dam-divar adam gətirmişdi. Yəhya camaatdan soruşurdu:

- Bunların günahı nədir? Bu yazıqlar nə ələyiblər?

Damlardan hökumət adamlarına lənətlər, qarğışlar yağırdı. Pəncərələrdən kəndli uşaqlarına paltar atan, qadınlara çarşab verən, ayaqqabı verən kim... Şəhər uşaqları qoltuqlarında çörək gətirirdilər. Evlərdən səs gəlirdi:

- Otağımız var, ay qardaş, gətirin, içəri gətirin!

- Qardaş qardaşa nə gündə gərəkdir!

- Ev-eşiyimiz sizə qurbandır, zalımın evi yıxılsın! Belə hökumət görüm küllü-küf olsun!

- İçəri gəlin!

Birmərtəbəli evlərdən gələn, zahirən sənətkara oxşayan kişilər Yəhyadan xahiş edirdilər:

- Verin beş-altı nəfəri, bir külfəti verin, hələlik bizdə qalsın! Allah qonağı!

- İki otağım var, biri onların. Gözüm üstə yerləri var, buyursunlar!

Yəhya da, Mərdan da camaata razılıq edirdi. Qəsdən kəndliləri paylamırdılar. Hələlik bu mənzərəni pozmaq lazım deyildi. Qoy bütün fəhlələr görsünlər. Qoy bunlar mitinqə gələnlərin qarşısında gözdəki kimi dayansınlar.

Fəhlələr mitinqə yığışmışdılar. Arabalar karxananın həyətinə çatanda camaatdan səs qalxdı:

- Bəsdir başımıza açdıqları oyun!

- Canavarların pəncəsindən yaxa qurtaraq!

- Bizim yolumuz qırmızı Rusiyanın yoludur!

- Yaşasın füqəranın pənahı, fəhlənin, kəndlilin nicatı olan bolşeviklər!

- Bəylərin, xanların bu vəhşiliyini aləmə bildirmək gərək!..

- Nəsib bəyin çarxı çevrilsin!

Fəhlələrin həyəcanını ifadə edən gurultulu səslər ətrafa yayıldıqca hər tərəfdən camaat axışıb gəlirdi. Beş dəqiqə çəkmədi ki, bu hərəkət ümumi şəhər əhalisinin mitinqinə çevrildi. Adamlar hər sözü yaxşıca eşitmək üçün tələsirdilər. Fəhlələrin çoxu arabaya çıxıb kəndlilərə təsəlli verirdi. Natiqlərin biri düşüb, biri qalxırdı.

Mitinq qurtaranda Mərdan Yəhyadan soruşdu:

- Heç demirsən, polislər niyə gəlmir?

Yəhya soruşdu:

- Nə yaxşı?!

Mərdan gülümsəyib onun qolundan çəkdi və dedi:

- Onları batıran var! Bizi bu tərəfə yola salan qadınlar damlardan onların başına daş yağdırır, qaçan canını qurtarıb. Polismeyster indi xəbər tutub. Tez olun ki, yunkerlər gələcək.

Mərdan Bağırıldə olurdu. Evi olsa, yaqın quru yerdə yatıb, yatacağını Tatılı kəndlilərinə verərdi. Lakin özü yurdsuz qonaq olduğu üçün erk eləyə bilmirdi. Axşam Bağır işdən qayıdıb evində kəndli qonaq görməyəndə Mərdana dedi:

- Yəni mənim evimdə iki-üç nəfər Allah qonağına daldalanacaq tapılmazdı? Yoxsa məndən razı qalmamısan? Yoxsa sənə pis baxdığım üçün bura adam gətirmək istəmirsən?

Mərdan and-aman elədi:

- Yox özüm ölüm, yox! Mən ancaq sənin rahatlığın üçün dedim. Onsuz da qonaqların hamısına yer var.

- Aşna, bu heç yaxşı iş deyil.

- Mən belə bilsəydim, camaatı yığıb bura tökərdim, bağışla.

Mərdan gecə iş dalınca getdi. Qonaqlar olan evləri gəzirdi. Əmirovun həyətinə girəndə ağacların dalında pıçı-pıçı qadın səsi eşitdi. Yavaş-yavaş yeridi, əyilib ağaclar arasından baxanda eyvanın ağacına söykənmiş bir qadının güclə seçilən bir qaraltı ilə danışdığını gördü. Qadın deyirdi:

- Baş kəsirlər, pambıqla baş kəsirlər, bacı! Bunlar bəyəm in-sandır, bəyəm müsəlmandır? Allah döyəni, hökumət döyəni bunlar da bir yandan döyürlər.

- Heç satma!

- Əlacım var satmayam? Bəs bu yetimləri nə ilə saxlayım, necə saxlayım, barmağımın kirinimi sorsunlar? Qonaq olar beş gün, bir ay, qışın günündə mən hara aparım bunları? Əyin-başlarımı nə cür düzəldim. Heç olmasa bir çuval arpanın pulunu versinlər!

Mərdan bu söhbətdən çox maraqlandı. Armud ağacının altında dayanmaq istəyirdi. Evdən səs gəldi. Qadınlar içəri girdilər. Mərdan

onların dalınca gedib soruşdu:

- Qonaqlar necədir, Daşdəmir əmi, salaməleyküm!..

Daşdəmir əmi evdə yox idi. Arvadı cavab verdi. Qonaqlar razılıq elədilər.

- Kəfin yaxşı olsun, ay oğul. Yaman gün görməyəsən.

Mərdan nə deyəcəyini unutdu. Bir az duruxdu. Yenə soruşdu:

- Yeriniz dincdir ki, otaq yaxşı istidir!

Üzünü ev yiyəsinə tutub dedi:

- Yörğan-döşəyiniz azlıq eləsə, deyin. Budur yaxınlıqdayıq, gətirərik.

Dedilər:

- Çatışır. Ancaq Məşədi Yusif kişi gələsi idi, bilmirəm necə oldu.

- Fərzixanovmu?

- Allahverdiyərin Məşədi Yusifini deyirəm ey, bizim qonaqlarla sövdələri var.

- Nə sövdələri bu gecə vaxtı?

- Həbibə xalanın Tatlıda yarım desyatın yeri var. Məşədi onu almaq istəyir.

Həbibə xala dilləndi:

- Almaq istəyir, çox kəmfürsətlik eləyir, ay oğul, nə olar, biz pis günə düşmüşük, bir əlacımız yoxdur, satırıq. Sənin insafına nə gəlib. Beş tənəyin də qiymətini vermirsən...

Mərdan ev sahibindən bir də soruşdu:

- Belə bu Fərzixanov, Məşədi Yusif, karxanada qulluq eləyənimi deyirsiniz?

- Hə, hə! Odur, dil-ağız tökür ki, «donnuğa baxıram, boğazımızdan kəsib alıram». Guya bizə köməklik üçün alır. Guya Tatlı daha həmişə xaraba qalacaq, biz də sərgərdan!

- Mən satmağı sizə məsləhət görməzdim!

- Əlacım yoxdur, ay oğul!

- Bir-iki aylığa dolana bilməzsinizmi?

- Uşaqlar lütdür ey. Nəyə gümanımız gəlir? Ev-əşiyimizdə olsa, birtəhər keçinərdik, çöllərə düşənin heç olmasa ayağında çarıq ola gərək, ya yox! Bir arabamız var, o da yaman gündə.

Mərdan tələsik bir iş üçün gedirmiş kimi söhbəti yarımçıq qoyub çıxdı. Fərzixanovun hərəkətinə mat qaldı. Bu xəbəri yoldaş Yəhya-ya çatdırmağı vacib bildi. Bir də fikirləşdi ki, «bəlkə ara söhbətidir, yəqinini bilmək lazımdır».

Sabaha qədər gözləməyi lazım bildi. Qadınlara bir söz demədi, başqa evlərdəki qonaqlardan da xəbər tutub mülk alan olub-olmadığını öyrənməyə getdi.

Səhər tezdən Mərdan çayını içməmiş uşaq gəlib kağız-qələm istəyəndə Mərdan uşağı içəri çağıraraq soruşdu:

- Daşdəmir dayı evdədirmi?

- Evdədir!

- Kim var sizdə?

- Məşədi Yusif əmi. Qəbalə yazır.

Mərdan gözlədi. Saat on birə yaxın Məşədi Yusif eydən çıxdı. Mərdan Həbibə xalanı dindirdi:

- Həbibə xala, Allah xeyir versin. Sövdəniz baş tutub deyəsən.

- Hə, bala! Əlacım kəsildi, verdim, üzdən-gözdən saldılar. Altıca yüzə! Neyləyim, o da qənimətdir.

Mərdan sanki ancaq bunu bilmək üçün gəlmişdi, tez qayıtdı. Bir istədi Yəhyanı tapıb əhvalatı desin. Zahirə kəsib-kusub adından danışan, həqiqətdə isə, Həbibə arvad demişkən, başkəsən kişinin, əməkçi cildinə girmiş mülkədarın abırını ələyinə bükməyi Yəhyadan xahiş eləsin.

Bu fikri səhv görüb xəyalında dedi: «Yəhya məni danlayar ki, sən də mal kimi durub baxdın, murdar üzünə tüpürə bilməzdinmi?»

Mərdan karxana həyətinə qaçdı. Məşədi Yusif kontorda idi.

Kontorda adam çox idi. Fərzixanov nə üçünsə siyahı tuturdu. Fəhlələr bir-bir adlarını yazdırırdılar. Mərdanın ürəyindən keçdi ki, yəqin burada da aşnam bir «dükan» açıb. Yazıq fəhlə, sənin qanını soran, əməyinə ortaq çıxan az idi, biri də qayıqla gəldi. Cildini dəyişib, həmkarlar ittifaqına soxulan canavarlar da səni bir tərəfdən didişdirirlər. Hirsələndi, uzun və güclü qolları ilə adamları aralayıb məşədi Yusifin qabağında dayandı. Məşədi Yusif başını qaldırıb soruşdu:

- Adımız?

Mərdan dik-dik onun üzünə baxdı, hirsələ dedi:

- Vicdansız!

Fərzixanov pozuldusa da, halına təgəyir verməməyə çalışdı, belini düzəltdi. Mərdan deyəni eşitmirmiş kimi bir də soruşdu:

- Familiniz?

Mərdan yumruğunu stola vurub hamının eşidəcəyi halda bərkədən dedi:

- Binamus!

Məşədi Yusif sakitliyini pozmadı:

- Demək, Vicdansız Binamusov...

Mərdanın hirsə başına vurdu. Hacı İbrahimxəlil yadına düşdü. Ürəyində dedi: «Bunun Hacı İbrahimxəlildən nəyi əskikdir». Əlini məşədinin yaxasına uzatmaq istəyəndə kişi geri çəkilib ayağa qalxdı. Sapsarı saraldı. Mərdan qəzəbindən qızarmışdı:

- Vicdansız kimdir, ay axsaq keçə? Bizi aldatmaq üçün müsaqqalını xınalayırısan? Dul arvadları aldadıb mülk almağa fürsətmi tapmışsan? Sənin o pullarını gözümdən tökmək lazımdır, tülkü!

Fəhlələr Mərdanın vəziyyətini belə görüb onu sakit eləmək istədilər. Fərzixanov kağız kimi ağarmışdı, güclə söz tapdı:

- Ay camaat, bunun danışığını görürsünüzmü? Tərəkmənin qudurğanlığına bir baxın! Bir baxın görün.

Mərdan onun sözünü kəsdi:

- Ay fəhlə yoldaşlar! Həmin bu həmkarlar nümayəndəsi, həmin bu alçaq bizə pənah gətirən, evlərimizdə daldalanan yazıq Tatılı yoxsullarının arasına düşüb su qiymətinə yer alır, mülk alır. Keçi can hayında qəssab piy! İçimizdə belələri də var imiş. Ay bunun saqqalı qanına bulaşsın!..

Fəhlələr dik-dik Fərzixanovun üzünə baxdılar. Fərzixanov Mərdanın dalınca deyindi:

- Get işinə, dərənin bambılısı. Beş ildir mən fəhlələrin içindəyəm, məni ves şəhər tanıyır. Sən haradan azmışan. Danışığına bax!.. Sonra kimdir, qardaş familinizi deyən.

Fərzixanov yenə stuluna əyləşdi, qələmi mürəkkəbə batırıb yazmaq istədi, lakin əli titrəyirdi. Qabaqda duran çalsaqqal fəhlədən təkrar soruşdu:

- Yoldaş, familin?

Kişi Fərzixanovun gözünün içinə baxdı:

- Dodağın niyə əsir, əşi? Xoruzun quyruğu görürkür deyəsən?

Fərzixanov bir də soruşmaq istəyirdi. Fəhlə rədd işarəsi olaraq əlini tovlayıb çıxdı. Kim idisə, siyahını çəkib Fərzixanovun əlindən almaq istədi...

- Əşi, bəri ver, səndən bizə yoldaş olmaz. Dur get alverinə, dur!..

On birinci fəsil

HƏQİQƏT MÜSAFİRİ

Yolçu yolda gərək.

ATALAR SÖZÜ

Yoldaş Yəhya Bakıdan məktub almışdı. Partiya qəzetinin redaksiyası şəhər fəhlələrinin xahişini təbriklə qarşılayırdı. Təşkil etmək istədikləri qəzetə lazım olan hürufatı, bir də hələlik müəyyən və məhdud miqdarda kağız vəd edirdi.

İndi ehtiyatlı bir adam göndərmək gərək ki, Bakıdan gətirə bilsin.

Yoldaş Yəhya Mərdanı məsləhət görürdü. Əlbət ki, Bakı səfəri üçün Mərdandan daha bələd və bacarıqlı yoldaşlar var idi. Bakını görənləri göndərmək yaxşı olardı. Lakin Yəhya bir səbəbə görə onları göndərə bilmirdi: hamısı işdə idi və çoxu da müsavat polisinin siyahısında gizli nəzarət altında idi. Hər birinin dalınca neçə casus avara idi: «Hara getdi, niyə getdi, necə getdi». Karxana fəhlələrindən birinin Bakıya yola düşdüyünü, yaxud üç-dörd gün işə gəlmədiyini bilsələr, həm sahibkarın, həm də polisin «dilavər» casusları tez-tələsik iy çəkəcək, qəzet təşkil olunmamışdan təqiblər başlanacaq, doğulmamış uşağa məzar, məhbəs düzəldəcəklər. Mərdan isə kənddən gəlmiş günəməzd kərpickəsən, qara fəhlə idi. Hökumət dairələri hələ onu yaxşı tanımırdılar. Sahibkar da onun üzünü görməmişdi. Podratçı hər gün Mərdanın kərpiclərini sayıb «saf-çürük» edir, bəyəndiklərinin zəhmət haqqını ödəmək üçün qəbz verirdi.

Hər halda, Mərdandan o qədər şübhələnən olmazdı.

Bir də bu işdə Bakıya bələd olmağa o qədər ehtiyac yoxdur. Əvvələn, Mərdan orada qalmağa getmir. Beş günlüyə gedir. İkinci

tərəfdən, Mərdan müəyyən bir adamın yanına gedirdi. Orada təlimat alacaq, çox şeylər öyrənəcəkdə. Hürufatı da, kağızı da onun üçün hazırlayıb qoyacaqlar. Alıb gətirməyə nə var...

Mərdana isti paltar, bir cüt soldat çəkməsi verdilər. Pul, vəsiqə hazırladılar. Gecə qatarına bilet aldılar. Qış üçün mülayim, yaz üçün isə soyuq olan axsamlardan birində Mərdan yoldaşları ilə xudahafizləşib faytona atıldı, vağzala yollandı.

Mövlam kişi demişkən, «mirni vremiyada» bu səfər su içmək qədər asan bir iş idi, çünki Bakı ilə rayonun arasında cəməsi on üç saatlıq yol var. Lakin indi zaman başqadır. İndi səfərə çıxmaq çox çətindir. Hər oğulun işi deyil. Bunu yoldaş Yəhya da Mərdana deyib ehtiyatlı olmağı tapşırırmışdı. Bakıda getməli, görməli yerləri, adamları da demişdi. Çətini ora çatanaqədərdir. Yəhyanın adamları onu çox yaxşı qarşılayacaqlar.

Mərdan üç dənə beşyüzlüyü kağızın içinə büküb qoltuq cibinə qoydu. Ağzını möhkəm tikdi. Biletə, vaqona pul verəsi deyildi. Yol xərçi üçün yan cibində otuz beş manat xırda pul vardı.

Vağzala gəldi. Saat onda yola düşəsi qatardan bir xəbər çıxmadı. Stansiya işçiləri sənişinlərə cavab vermirdilər. Yolçular əlində xurcun, çamadan o yan-bu yana qaçır, bu pəncərədən soruşur, o qapıdan boylanır, bir şey bilmək istəyirdilər. Vağzalda isə bu gün ayrı həngamə vardı. Binalar bəzənmiş, pəncərələrə gül-çiçək qoyulmuş, qapılara iri, yaşıl ərəb xətilə yazılar yazılmışdı. Mərdan xatırladı: «İran şahı Avropaya gedir! Buradan keçəcək!..»

Mərdan qulluqçuların birindən Bakı qatarını soruşdu. «Hələlik, - dedilər, - hərəkət dayanmışdır, vağzala heç bir qatar buraxılmır. Şah təşrif gətirəcək».

Mərdan istədi soruşsun: «Şah havaxt gəlir?»

Ancaq cəsarət etmədi. Bilirdi ki, şah haqqında belə sadə dillə danışmağı ayıb sayırlar. Onun özünəməxsus dili, ibarəsi var, gərək

bacarasan. İstədi qulluqçudan soruşmasın, axtarıb bir qara adam tapsın, elə də etdi. Vağzal bağçasındakı boş budkalara doluşub minik gözləyənlərə yanaşdı, soruşdu.

Onlar da bilmirdilər: «Biz də sənin kimi üç gündür eşidirik gəlir, hələ də gəlir!»

Üç gün doğru olsa, evə qayıtmaq lazımdır. Gözləməyin mənası yoxdur. Bəlkə heç sabah da gəlmədi. İran şahının yerisini bütün dünya bilir. Mərdan ürəyində birtəhər ibarə quraşdırıb düzəltdi, stansiya məmuruna yanaşdı:

- Şahənşahın pişvazı nə zaman təşrif buyuracaq, əfəndi?

Məmur dayanıb Mərdanın üzünə baxdı. Mərdan səhv danışdığını güman edib söyüş, ya ağır bir cavab gözlədi. Məmur isə dildə ondan naşı idi. Mərdanın sualı onun özünü çaşdırmışdı. Bayaقدan fəhlə güman etdiyi adama indi kasıblığa düşmüş cındır libaşlı bir tacir, bir oxumuş kimi baxdı. İbarə axtarmaqda o, Mərdandan çox çətinlik çəkdi:

- Fəqət, bir şu qədər saətə, yəqin olmuş olar. O barədən ki, buyuralar bizə.

Mərdan gözləməyi, şahənşahın dəsgahına tamaşa etməyi qət etdi. Ancaq nə platformaya adam qoyurdular, nə də gözləmə zallarına. Mühafizlər hərbi geyimli adamları, bir də hökumət məmurlarını irəli buraxırdılar. Camaatı sinəsindən geri itələyirdilər. Bu izdihamda heç nə görmək mümkün deyildi. Mərdan papiros budkasının dahnında, yarpağı hələ tamam tökülməmiş, qol-qanadlı uca bir ağacı qaralamışdı. Basabasda oraya çıxıb baxası idi. Vaxtı yubatmaq üçün vağzal dükanlarının qabağında gəzinməyə başladı. Çayxanada oturub bir az isindi. Darıxdığından küçəyə çıxdı. Bir üçlük verib yol üçün bir kiçik səbət üzüm aldı. Camadanını bufetçiyə tapşırdı.

Vağzalda camaat get-gedə artırdı. Polislər adamların qabağını saxlaya bilmirdilər. Bu sözlər eşidilirdi: «Allahü əkbər ha!», «Ay

müsəlman!», «Hara soxulursan!», «At ayağının altında qalacaqsan!», «Camaat, hələ bir şey yoxdur, basa-bas eləməyin!».

Mərdan mükəmməl hazırlıq aparıldığını gördü. Musiqi dəstələri gah qabaqda, gah yanda düzülüb pozulur. Mühafizlər əl-ələ verib səkileri əhatə edir, adam buraxmaq istəmirdilər. Tacirlər, bəylər, zabitlər ayrı cür təlaşda idilər. Rəisin otağına gedib-gələn çox idi. Hamısı da silahlı, mahmızlı çəkmə geymiş addımları ilə səs salmaqdan həzz alan rəsmi, vəzifəli adamlar. İranlılar böyük bir dəstə ilə kənarda bayraq qaldırıb müntəzir dayanmışdılar. Mərdan birisinə yanaşdı soruşdu:

- Dadaş, gözünüz aydın! Şahın təşrifini ziyarətəmi gəlmisiniz?

Ortaboylu, ciddişimalı, keçəpapaqlı bir cavan bu təbrikdən heç də xoşlanmadığını hiss etdirərək dedi:

- Xeyr, ərizə gətirmişik!

- Çox yaxşı!

Ərizə sözü sanki keçəpapağın yoldaşlarının yadına çox şeylər saldı. Birisi Mərdana tərəf döndü:

- Görək şikayətimizdən nə çıxacaq!

- Allah şahın ürəyinə rəhm salsın!

- İnşallah salar, şah qürbətə öz rəiyyətinə səxavətli olar!

Mərdan soruşdu:

- Ərizə nə barədədir?

Keçəpapaq başqalarına macal vermədi:

- Nə barədə olacaq, görmürsən İran camaatı əl-ayaq altıda tərək olur? Görmürsən yetim-yesir arada-bərədə qırılır? Bizə çarə eləsin. Şahımızdır. Nə öz yerimizdə bizə gün verir, nə də qürbətə yaxamızdan əl çəkirlər. Toyuğa qiymət verirlər, iranlıya yox! Müsavatçılar tufəng alanda, yoxlamaq üçün əlsiz-ayaqsız iranlıları nişan alırlar. Bunları şaha yetirmək istəyirik. İranda xanım, qurbabın əlindən baş götürüb bura qaçmışıq, burada da mollalar, konsullar dalmızdan

döşənilər, gün vermirlər, a kişi!...

- Şahın başında min cür sevdə var, rəiyyət nə yada düşür.
- Necə sevdə olsa, rəiyyət sevdəsi gərək yaddan çıxmasın.
- Rəiyyətin elə əvvəldən sahibi olmuyub.
- Olmuyub, indi olar! Başımıza gələnlərdən xəbər tutsa, şah bir əncam çəkməmiş olmaz!

Mərdan sözə qarışdı:

- Əncamı gərək camaat özü çəksin, odur ey, rus fəhləsi kimi!..

Cərgələrdə sıxılıb, kiçilmiş halda dayanan və çənəsini qarşısındakının cındır paltarına sürtmək istəməyən başqa bir kişi özünü söhbətə qatdı:

- Söhbət odur, özündə gərək hərəkət ola. Yoxsa şah sənə nə deyəcək...

Keçəpapaq ona hirsələndi:

- Necə nə deyəcək, şahlar rəiyyətinin hayına qalsın. Bir-iki yüz tümən yağır-füqəraya kömək verə bilməz? Başbilet pulunu bağışlaya bilməz? Heç olmasa bizi xana tapşırırsan ki!

Mərdan yavaşcadan dedi:

- Elə sizi xana tapşırıb ki, eviniz yıxılıb da!

Bir başqası bu sözə dayana bilmədi:

- Şərt odur xanı bizə tapşırırsan. Əgər onu eləsələr işimiz düzəldir.

Mərdan ona mənalı cavab verdi:

- Özünüzdədir, iş sizin özünüzdədir, qardaş! El gücü, sel gücü. Siz istəsəniz, xanın da, konsulun da öhdəsindən gələrsiniz.

Onlar hamısı Mərdanın üzünə baxdılar. Sanki bu baxışlarda sual, təəccüb və bir qədər sevinc əlaməti vardı. Sanki bu baxışlar deyirdi: «Bizə cəsarət verən, dördümüzü başa düşən bu kəndli, heç adi kəndliyə oxşamır axı! Bunun danışığı heç əyinbaşına yaraşmır axı!»

Qatarın Dəliməmmədlidən çıxdığını bildirən zəng çalındı. Arı yuvasına daş atılan kimi camaata səs düşdü. İzdihamda ümumi bir

çaxnaşma başlandı. Hər kəs özünü irəli soxmağa, rellərə yaxın durmağa çalışırdı. Əl-ələ verib adamları saxlamaq istəyən mühafizlər qışqırır, camaata söyürdülər. Söyüşlər kömək etmədi. Qamçı səsi eşidildi. Cərgələrdə qızıqan şarpıltı səsinə həmahəng olaraq orkestr ərəb marşını başladı.

Mərdan tez qalxıb bağ divarının üstündə dayandı. Gözünü Bakı tərəfə, semafordan uzaq, qatı qaranlıqdan başqa bir şey görünməyən yollara dikdi. Çox çəkmədi bəzəkli və işıqlarla əhatə olunmuş bir parovozun ağır-ağır çəkib gətirdiyi dörd yumşaq vaqonlu qatar vağzalda dayandı, köksünü götürdü, asqırıb öskürdü, fısıltısını kəsdi. Qatar, vağzala ağzından od püskürən əjdaha kimi girdi. Əjdaha tək deyildi. İzdiham içində dayanan hər vaqonun ağzında ingilis soldatları durmuşdu. İzdiham bu qərribə əjdahanın, deyəsən çoxdan axtardığı yer və yem mənbəyi idi. Yerli mənsəb sahiblərindən ibarət bir dəstə mərasim qaydası, nəzakət yerləşilə ikinci vaqonun qapısına yaxınlaşanda camaat da şahın orada olduğunu bilib o tərəfə yönəldi. Mühafizlər dərhal od kimi parıldayan şəşqalarla yola çəpər çəkildilər.

Mərdan sakitcə dayanıb diqqət və maraqla baxırdı. İkinci vaqonun orta pəncərələrindən biri yavaşca açıldı. Pəncərənin dalındakı yaşıl pərdə qaldırıldı. Vaqonun süd kimi işıqlandırılmış içi göründü. Vaqonun divarlarından xalça, şahın özünün, ya da ingilis kralının şəkli asılmışdı. Küncdən bir əl ağacı, bir də plaşa oxşar paltar sallanırdı. Lakin adam görünmürdü. Sanki pəncərə də öz-özünə açıldı. Pərdə də öz-özünə qalxdı. Birdən ortaboylu, kiçik, qara papaqlı, misri libas geyinmiş bir cavan adam göründü. Pəncərə qabağında dayandı, kənara yayılan gur işığın önünü kəsdi. Bu, iranlıların «şahənsah» dedikləri, «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin şirin qəhqəhə ilə aləmə tanıtdığı, yaşlı düşməsə də İran xalqının boynuna minməyə tələsən, qol çəkməyi təzəcə öyrənən Sultan

Əhməd idi. Onun kök üzü, enli və sallaq idi. Qulaqlarının qabağına sallanan qalın tükdən məlum idi ki, sıx saçı var. Şah bir xeyli vaxt şəkil kimi durdu. Sanki fotoqraf qabağında dayanmışdı. Sonra bir sağa, bir sola meyil edib yavaşca başını tərpətdi, yenə yox oldu.

Mərdan ərizəçilərin qapıdakı ingilis mühafizlərilə deyişdiyini eşidirdi. Orkestr mane olsa da, vaqonun ağzındakı qalmaqal ucalırdı. Fit çalındı. Mərdan ətrafa boylandı. Heç kəsin gözləmədiyi bir anda qatar hərəkətə gəldi.

Camaat qayıdırdı. Gecənin qaranlığında vağzalda fayton, at-araba, daş döşəmədə ayaq, nal və təkər səsləri bir-birinə qarışmışdı. Mərdan maraqlanırdı ki, görsün iranlıların şikayəti nə ilə nəticələndi. Camaatın arasına göz gazdirib keçəpapaq oğlanı axtarırdı.

Bufetə qayıtdı. Bayaq danışan ümitsiz kişi gözüne dəydi:

- Ərizədən nə cavab çıxdı, dayı?

«Dayı» da yoldaşı ilə deyişirdi. Onların ikisi də böyük qiymətli bir şey itirmiş kimi acıqlı, məyus və peşman idi. Üz-gözlərindən qəzəb qarışıq bir məhrumluq yağdı. Sanki dünyanı doqquz dəfə göydə hərləyib onların başına çalmısan, özlərinə gəlmirdilər. Mərdan, kişinin qolundan tutub dartdı:

- Nə cavab çıxdı, dayı, nə dedi? Kişi qayıdıb Mərdana baxdı:

- Cavabı, - dedi, - dedəsi Məmmədəliyə dəysin! Elə şahın taxtı tarac olsun! Onu görüm son gedişi olsun, sağ qayıtməsın!..

Mərdan yenə soruşdu:

- Ərizəni aldımı?

Kişi acığından əl-qolu ilə danışdı. Sanki Mərdana bir şey təqdim edirdi. Əllərinin ikisini də qabağa sarı uzadıb dedi:

- Heç görmüsən şah fağır-füqəranın ərzini eşidə? Qapıdan qovdular, getsinlər, - deyir, - xanı görsünlər. Konsulu göndərsinlər...

Kişi ətrafına boylanıb bir az ehtiyatla:

- Şaha deyəsən ki: «Ey Tehran gədəsi, xan mənim işimi aşırandı, sənın yanına niyə gəldim? Şikayətim xanın özündəndir də!..»

Mərdan dedi:

- Demirəmmi günah özündədir? İndi nə zamandır şahdan mərhəmət umasan, ay dayı! Zəhərdən şəfa görmüsən? Şahla haqq-hesab çəkməyi gedin rus fəhləsindən öyrənin. Şahın böyüyü Nikolay idi ki, barmağını silkəndə dünya titrəyirdi. Əlinə döndüyüm rus fəhləsi gör onu nə kökə saldı. Zəhmətin, kasıbın gücünün dünyada üstü yoxdur. Birləşib düşməne, şaha,ərbaba qarşı durmaq darsa, siz ərizəyə ümid bağlayırsınız. Bunların, bu boynuyğunların qabağında əyildikcə belinə daha çox zülm yükü töküləcək. Ərizə nədi, şah nədi... Şahın külünü göyə sovurmaq lazımdır!..

- Doğru deyirsən, qardaş, haqq sözə nə deyim... günah bizdədir. Onun qarnının piyini niyə eşiyə tökməyəsən ki, gələn şahlara da ib-rət ola.

- Bəs bayaqkı yoldaşınız, o oğlan hanı?

- Apardılar!

- Hara?

- Soldatla sözü çəpləşdi, dama apardılar.

Mərdan təəccüb elədi:

- Nə deyirsən, əşi? Ay canım, Əhməd şah yoldan ötəndir, özgə vilayətdə adam tutmağa nə haqqı var?

Kişi başını tovladı:

- Özgə vilayət deyəndə, burda kimdi? İt itin ayağını basar?

Mərdan kişinin bu cavabına sevinib onun əlini sıxdı.

Vağzal mühafizləri bufetdə adamların toplaşdığını görüb dağıtdılar. Mərdan şeylərini alıb səkiyə çıxdı. Çamadanını altına qoydu, üzüm səbətini qulpundan yapışıb oturdu. Yenə fikir onu götürdü. Bayaqkı keçəpapağı, şahın «mərhəmətinə» bel bağlayan oğlanı düşündü. O da Mərdan kimi cavan idi. Onun da könü arzularla

dolu idi. Ona dünya daha sadə görünürdü. O hələ dost-düşməninə tanımır...
 Onun həbsə düşməyini düşünmək Mərdan üçün ağır idi. Ancaq Mərdan bir şeyə şad idi. Şad idi ki, buradakı İran mühacirləri saha olan ümid və etimadlarını tamam itirdilər. Pişvaza gəldiklərinə də, ərizə yazdıqlarına da peşman oldular. İndi onlar başqa, daha doğru, daha təsirli və kəsərlə vasitələr axtaracaqlar. Buna şübhə yoxdur.

Haçandan-haçana Bakı qatarı dayandı. Qaçacaq, basabas düşdü. Mərdan «Birinci klas» deyilən yumşaq vaqona alınmış biletini konduktora göstərdi. Konduktor qoymadı:

- İkinci vaqona!

İkinci vaqonda heç konduktor yox idi. Ancaq camaatın doluşmağından və pəncərələrdən bilinirdi ki, ümumi vaqondur. Mərdan başqa bir konduktoru görüb bileti göstərdi:

- Birinci klas hansıdır?

Konduktor gözünün ucu ilə onun barmaqları arasında bərk-bərk tutduğu biletə baxdı. İstehza ilə dedi:

- Birinci klas zamanı çoxdan keçdi! Özünə yer tap!

Mərdan yerdə qalacağından qorxub yaxın pilləkənlərin birinə çıxdı, güc-bəla ilə özünü içəri saldı. İçəridə ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Peşəkar alverçilərdən başqa qucağında xırdavat dolusu, ağızbağlı səbət, xurcun tutan, zoğal qurusu, kartof, soğanla dolu kisələr üstündə oturan zabitlər, idarə məmurları vardı. Gurultudan az qalırdı vaqonun damı partlasın. Hamı danışdı. Konduktor başını tutub keçdi. Mərdan onun qulağına əyildi:

- Mənim biletim birinci klasdır. Sizə də hörmətim dəyə. Aman-dır, mənə yer!

Konduktor başını qaldırıb onun üzünə baxdı. Etinasız, lakin başqalarının da eşidə biləcəyi halda dedi:

- Qoy bir yola düşək, sonra hamısı düzələr...

Mərdan yerə qoyduğu çamadanın üstünə çöməldi, vağzalda həyəcan və təlaşla sağa-sola qaçanlara, hay salıb adamını axtaranlara tamaşa elədi. Dükançıların çoxu səbət-səbət üzüm, alma, armud gətirirdilər. «Ay yaxşı ev çörəyi», «Bişmiş yumurta», - deyib bağırırdılar. Sanki onların həvəslə müştəri çağıraraq meyvəni tərifləməsi Mərdanda iştah oyadı. Üzüm səbətini açdı, bir salxım götürüb yemək istədi. Altını qıxmıqla dolu gördü. Qıxmıqı eşələdi, altıda bir gilə də üzüm yox idi...

Qatarın təkərləri şaraqqaşaraq səsləndi, işıqlı binalar, dirəklər, sıralanmış ehtiyat vaqonlarının içindən qatar fişəng kimi siyirilib çıxdı. Vağzal geridə qalanda düzlərin qatı və sakit qaranlığı vaqonlara dolub adamlarda bir vahimə oyadırdı. Mərdan özünü indi doğrudan da səfərdə, həm də çox qorxulu bir səfərdə hiss etdi.

- İndi, bu zamanlarda bilirsənmi yola çıxmaq nə deməkdir? Özü də tək?

Mərdan kəndlərini və bu az müddətdə tanış olduğu şəhəri gözünün qabağına gətirdi. Müsavatın kəşakəs vaxtıdır. Aləm bir-birinə qarışıbdır, it yiyəsini tanımır. Yol-riz qaçaq-quldurla, başkəsən, oğru, cibgiriş doludur. Dinc əhali gözlənilməz tələyə düşmüş kimi birtəhər öz başını qorumağa çalışır. Qonşudan-qonşuya arxayın gəldə bilmirsən. Hər axşam min cinayətlə qovuşur, hər səhər min vay xəbəri, minbir dəhşətlə açılır. Günün günorta çağı «dəvəni cihazla yeyirlər». Kasıbın da vay halına, cibində pulu olanın, əynində təzə paltar olanın, qoynunda saati, barmağında üzüyü olanın vay halına!

Kənddə mal-qaranı gözdən qoymaq olmur. Hökumət məmurlarının hərəsi bir oturma bir quzu şişə çəkir, nə sahibini, nə qiymətini soruşurlar. Xırmandan döyülməmiş dərz aparırlar. Bostandan yetişməmiş məhsulu yığışdırırlar. Evlərə hücum çəkib talan edirdilər. Hökumət adamları məmurdan çox əlinə fürsət keçmiş quldurları andırırlar. Sanki bu fürsətin uzun sürməyəcəyini onlar yaxşı bilir, hər

saatdan, dəqiqədən istifadəyə çalışırlar. Kəndlilərdən Yaqub kimi silah götürən dağa, qayalara çəkilib. Evində oturanlar da gecə-gündüz fikirdədir ki, «Bu bəla havaxt ötüşər?» Şəhər də bu kökdədir.

Gimnaziyadan qayıdan tacir uşaqlarını oğurlayırlar. Atasından filan qədər pul almamış qayıtmırlar. Ev yarmaq, yol kəsmək adət olmuşdur. Qapısında sağmal, zirzəmisində, həyətinə qiymətli şey olanların gözüne yuxu getmir. Bütün gecəni əlində silah tövləsinə, malına qarovul çəkir. Oğurluq şeylər həftəbazarında açıq-aşkara satılır. Malının başını tuta bilərsən, amma kimə nə söz demək olar? Ancaq canından keçənlər dillənə bilər!

Hökumət adamları illərdən bəri acıxmış, quduzlaşmış canavarlar kimi əhalinin qanına susamışlar. Zəhmət adamlarının malı, canı hər an təhlükədədir. XX əsrdə başlanan bu misilsiz dərəcəyəliyin necə, nə ilə nəticələncəyinin çarəsini bilənlər hamı?! Səbir kasası niyə dolmur, camaat nə üçün birdən ayağa qalxmır?

Bəzi sadələvh adamlar, hansı bir ümidləsə səhər beş manat xərc edib bütün şəhərə car çəkdirirdilər. Hambal Əli əyini qaldırıb beşliyi cibinə qoyar, mal sahibinin üzünə baxar, «bu saat» deyər, şəhərin dar və kəsif havalı küçələrinə yollanardı. Onun hamıya tanış, qalın və uca səsi uzun müddət qulaqlardan getməzdi:

- Keçən axşam İmamlı küçəsindən iki inək yox olubdur. Ay görə, ay bilən, Allah atana rəhmət eləsin, əlli manat da söyündürməsidir!..

Çoxları dayamb öz malının satışa çıxmağını gözləyir. Bir az aşağı qiymətə özü öz malını satın alır. Bir kişi öz camışını üç dəfə satın aldığı deyirlər. Dördüncü dəfə kişi camışı özgənin malına qarışdırıb gedən görəndə uşaq kimi ağlamış, üz döndərmişdi. Bütün bu alçaqlıq kələfinin ucu təntənə ilə adı çəkilən nazirlər, valilər, zabitlər və pristavların əlindədir!

Nə inzibat, nə məhkəmə, nə şəriət, nə qorxu, nə «insaf!» Bunların

hamısı soyğunçular dünyasının silah və vasitələridir.

Gündüz də gecə kimi cinayətlə doludur. Ancaq gündüzün cinayətləri daha tez bilinir, daha tez yayılır. Bir də görürsən atışma qopdu. Tayfa davası qızışdı. Qaçanlardan soruşursan, qısa cavab verir: «Başlı başını saxlasın». Nəbələd adam bu vurhəvurun səbəbini bilmək istəyir. Şəhər camaatı aşkarda bir söz deməkdən ehtiyat edir. Çoxları başını bulayıb ötür, bu qarğışıq hamının işini pozmuşdur.

Fəhlənin muzdu kəsilmiş, kəndlilin işi dayanmış, məhsulu ayağa düşmüşdü. Qazanan bir qoçular, məsciddə, stol başında oturanlardır, bir də alverçilər. Onlar acliqdan, yoxsulluqdan istifadə edir, xalqın var-yoxunu su qiymətinə alırlar. Xalqa lazım olanı isə od qiymətinə satırlar. Gör bu gün, bu şəraitdə kommunistlərin, komso-molçuların vəzifəsi nə qədər məsul, işi nə qədər çətindir!

Fəhləni, kəndlini ayıldırıb gözüne açmaq lazımdır. Bəyin, xanın, ağanın müftəxor sifətini aşkara çıxarmaq lazımdır. Dinin, şəriətin nüfuzunu qırmaq, kasıbları azadlıq arzularına inandırmaq lazımdır... Gör bizə nə qədər bacarıqlı, bilikli yoldaşlar lazımdır. Burada gücü də, cəsarəti də, biliyi də, kitabı, yazını da, kəndlilin ürəyini dolduran intiqam hissini də düşmənin qabağına çıxarmaq gərəkdir!

Belə bir zamanda Mərdan Bakıya hürufat gətirməyə gedir. Təşkilatın mühüm bir işinə gedir. Yoldaş Yəhya ona bir ünvan vermişdi, mehmanxanada həmin adamı tapacaqdı...

Qatar ölüm-zülüm, sürünə-sürünə axşama Bakıya çatdı. Mərdan konkanı gözləmədi, təkətli faytona minib ünvanını aldığı mehmanxanaya sürdüdü. Üçmərtəbə, boz bir binanın qabağına çatan kimi faytonçu cəld düşüb Mərdanın çamadanını götürdü, içəri girdi. Mərdan Əliyev Talıbı soruşdu. Dedilər günortaüstü şeylərini yığıb Qalaya getdi.

- Əşi, nə danışırısan?

Mehmanxanaçı and içdi ki, evinə baş çəkməyə getdi.

- O qalalıdır?
- Bəli, Qaladandır.
- Havaxt gələr?
- Vallah, orasını demədi!

Mərdan quruyub qaldı. Öz-özünə Yəhyanın dalınca deyindi: «Ay səni sağ olasan, dostunda belə iş varmış, məni niyə avara qoyurdun. Heç olmasa xəbər tutub sonra göndərəydin...»

Mərdan mehmanxanaçıdan yer soruşdu. Mehmanxanaçı «yox» cavabını verdi. Mərdan xahiş elədi:

- Nəbələd adamam, tanışım-zadəm yoxdur. Bir neçə saat gözləyə də bilərəm, boşalası nömrə varsa, məni qaytarma!

Mehmanxanaçı inandırıldı ki, yer boşalmayacaq, buraya ümid olmasın. Başqa mehmanxanalara dəysin, bəlkə tapar!

Mərdan faytonçuya işarə etdi: «Çamadanı götür, sür başqa mehmanxanaya!» Faytonçu arıq, sözbəxan atını tünük küçələrdən ehtiyatla döndərə-döndərə bir-bir mehmanxanalara baş çəkirdi. Bir yerdən naümid olanda Mərdan təkid edirdi. Faytonçu daha da yeyin sürürdü. Daş döşəməsi pozulmuş küçələrdən ötdükcə faytonun tünük, davamsız təkərləri qalxıb düşdükcə elə səs çıxarırdı, deyəsən fayton bu saat bənd-bənd olub töküləcək.

Mərdan darıxırdı. Gecənin bu vaxtında, bu soyuq, qürbət və şuluq bir şəhərdə daldalanmağa yer tapa bilməsə nə edəcəkdir?

Kimlə görüşəcək, kimlə məsləhətləşəcək. Talıbın Qaladan qayıtmasını gözləmək isə uzun bir iş olardı.

Tez-tez faytonçudan soruşurdu:

- Bundan savayı da mehmanxana yeri bilirsən, ya yox?

Faytonçu «hə» deyəndə Mərdan bir az sakit olurdu. Getdikləri son mehmanxanada da yer tapa bilmədiklər. Mərdanı heyrət götürürdü. «Bu nə işdir, şəhərə dolan qonaqlar kimdir, haradandır

görəsən...» Faytonçu dayanıb dedi:

- Xozeyin, daha başqa yer bilmirəm. Bivaxtdır. Fənərim də yammır. Gecə vaxtı, kasıb adamam, atımı açar, evimi yıxarlar. Zəhmət çək, məni yola sal, dalını özün bilərsən.

Mərdanın acığı tutdu:

- Məni bu küçədə qoyub getmək istəyirsən, a kişi?

- Neyləyim, xozeyin, sənə bir mənzil də borclu deyiləm ki, faytonumda oturmusan, bir saatdır bu qapı mənim, o qapı sənin, şəhəri dörd dolanmışam. Mənim yaxşılığımıza bu da cavabındır?

Mərdan vəziyyəti pis görüb yumşaldı:

- Sür, - dedi, - ay dayı, gedək vağzala, yenə bir daldalanacaqdan-zaddan taparıq!

Faytonçu bir az nəm-nüm elədi, sonra razı oldu. Vağzalda dündə Mərdan soruşdu:

- Neçə verəcəyəm?

Faytonçu üzünü yana tutub etinasız dedi:

- Əlli manat!

- Əlli manat nədir, a kişi, rayondan Bakıya iyirmi manata gəlmişəm, buradan mehmanxanaya əlli manat!

- Axşam-axşam nə tərs adama rast göldüm, ilahi! Bəduğur məni tapar həmişə!

- A kişi, iyirmi beş manatımı al, daha sözün?

- Çərçilik eləmə, əlli manatdır!

Faytonçu qışqırdı:

- Qorodovoy!

Mərdan bilirdi ki, çarvadarlar nəbələd adam görəndə dərisini soymaq istəyirlər. Ona görə də qiymət davası döyürdü. Ancaq pulu bərk yerdə idi. Çıxarmaq çətin idi və əlində beşyüzlükləri görsələr, vağzal xəzpuşları dalına düşəcək, onu salamat qoymayacaqdılar. Ona görə Mərdan yan cibindəki xırda pulu nəzərdə tutub danışıq,

heç olmasa otuz manata razı salmaq istəyirdi. Faytonçu iki ayağını bir başmağa dirəyib əl çəkirdi. Qorodovoy gəldi, faytonçu dedi:

- Bu tərəkəmədən soruş görək, mənim haqqımı niyə vermir?

Camaatla qaynaşan vəğzalda qorodovoyun dalınca cürbəcür adamlar o tərəfə yönəldilər. Mərdan özünü itirdi. O, çox yaxşı bilirdi ki, faytonçu xam adam görüb. Ancaq nə olur-olsun, əsirgəmək fikrində deyildi. İndi faytonçunun qısqandırdığı yerdə kim bilir neçə cüt göz baxır. Adamda birçə dənə beşyüzlük görsələr, qarışığa salıb zorla əlindən qapacaqlar.

Mərdan nə cibindən pul çıxara bilirdi, nə faytonçunu razı sala bilirdi. Yer dərdi yadından çıxdı, qorodovoy daraşdı onun canına:

- Cəld ol, cəld ol, kişinin haqqını ver, bivaxtdır!

Mərdan çamadını faytonçunun yanına qoyub «rəisi görmək» bəhanəsilə xəlvətə çəkildi, düymələrini tez-tez açıb alt cibinin tikişini sökdü, bir beşyüzlük çıxartdı, faytonçunun yanına gəldi:

- Ver, - dedi, - xırda ver, əlli manatını çıx!

Faytonçunun gözü beşyüzlüyə sataşanda daha da cinləndi:

- Ələ salmışan bizi, - dedi, - nədir? Mən aylarla işləyirəm, beş yüz yığa bilmirəm, məndə o pul nə gəzir! Uzun eləmə, pulumu ver! Pulumu ver bivaxtdır!

Mərdan bilet kassasına qaçdı, bufetə qaçdı. Beşyüzlüyə xırda tapılmadı ki, tapılmadı. Vağzalda küllənən, faytonçunun davasını eşidən yarıyuxulu adamlar Mərdanı izləyirdilər. Mərdan bunu hiss edirdi. Axırda lap darıxdı. Rəisin otağına girib beşyüzlüyü göstərdi və başına gələni damışdı. Rəisin yanında da dava edən və səs salan adamlar çox idi. O, Mərdanın sözünü eşitdi, deyəsən, onu öz qarabəhlisinə oxşatdı, faytonçunu çağırırdı:

- Get, - dedi, - ay kişi, sabah gəlib pulunu mənim katibimdən alarsan!

Faytonçu boynunun dalını qaşdı. Nəsə demək istədi, lakin

casarəti çatmadı. Başını aşağı salıb getdi:

Rəis Mərdana da elə dedi:

- Siz də özünüzə yer tapın, xırda alıb gətirərsiniz!

Mərdan rəisə razılıq eləyib çıxdı.

Yenə yer dərdi onun yorğun zehninə, yuxusuz gözlərinə çökdü.

«Hara getməli?»

Vağzalda qalmaqdan, sabaha qədər gözləməkdən başqa çarə yox idi. Bu xəspuşlar adamın tükünü didər. Çoxu da qarovullarla əlbirdir... Yox, hara olur-olsun, vəğzal olmasın!..

Mərdan konka yoluna çıxıb adam axtardı. Soyuq və sakitlikdə bir faytonçunun atını yemlədiyini görüb yanaşdı. Faytonçu başını tovladı. Lakin Mərdanın qayıtmaq istəmədiyini görüb soruşdu:

- Neçə adamsınız?

Mərdan şəhadət barmağı ilə göstərdi.

- Təkəm!

- Neçə gün qalacaqsan!

- Hələ ki, bir gecəliyə! Sonrasına baxarıq.

Faytonçu bir az dinmədi, sonra yavaşca:

- Tapılar, - dedi.

Mərdan onun bu cavabına sevindisə də, ürəyinə şübhələr gəldi:

«Nə üçün tək olanda yer verir?» Faytona oturdu.

Fayton şəhərin basırıq küçələrinə girdikdə Mərdanın ürəyi bir az arxayınlaşır, ötüb qaranlıq və səssiz yollara keçdikdə şübhəsi yenə artırdı. Cantaraq, uzunətək, malakan faytonçusu «xozeyin» deyə-deyə bəzi söhbətlər başlamaq istəyirdi. Mərdan fikirli olduğundan məna vermirdi. Hər tərəfi qaranlıq və faytonun pis yeridiyini görəndə tamamilə şəhərdən çıxdıqlarını zəng etdi. Boylanıb ətrafa baxdı, adda-budda, ağarıb-bozaran birmərtəbəli evlərdən başqa heç nə görünmürdü. Təkərlərin səmindən, toz iyindən bəlli idi ki, fayton torpaq yolla gedir.

- Dostum, gəlib hara çıxmışq?
- Az qalib, xozeyin!

Malakan nə qədər arxayın sürürdüsə, Mərdan o qədər özünü narahat hiss edirdi. Faytonçunun düz adam olmadığına şübhəsi artırdı. Gecənin bu vaxtında kənar guşaya gəlməyinə, səhərəcən vağzalda qalmamasına peşman idi. Bir çarə arayırdı.

«İş işdən keçəndən sonra... qaçmaqımı olar? Bu düzlərdə mənə nə istəsələr, edə bilirlər...»

Malakan atların cilovunu çəkdi. Fayton dayandı. Yolun kənarında alçaq torpaq evlər qaralırdı.

- Çatmışıq, xozeyin!

Faytonçu düşüb pəncərənin birini taqıldatdı.

- Aqafon, Aqafon!

Aqafon qapıya çıxdı.

- Qonaq gətirmişəm, xozeyinə mənzil elə!

Aqafon yaşlı, ancaq dibçək kimi yupyumru və çalsaqqal adam idi. Belini qayısla boğmuşdu. Gödək qolları deyirdin girdə bədəninə sonradan əlavə olunmuşdur. İrəli yeriyib qonağın çamadanını götürdü. Mərdan faytonçunun pulunu verəndə dal tərəfə keçib papiros yandırmaq bəhanəsilə kibrit çəkdi. Faytonun nömrəsini oxudu, ehtiyat üçün yadında saxladı. Naxoş kimi sızıldayan alçaq və birtaylı qapıdan qutu boyda balaca və çərgül həyəətə girdilər. Həyətin dördübir yanı şüşəbənd idi. Işıq gəlmirdi. Mərdan qaranlıq evlərə baxa-baxa durmuşdu. Aqafon dayı ahəstə çağırırdı:

- Darıxma, qonaq, bəri gəl!

O, künc tərəfdəki şüşəbəndin birini açıb qucağındakı çamadanı pilləkənlərlə aşağı endirdi. Mərdanı da çağırırdı. Mərdan əfsanəvi nağıllarda eşitdiyi tilsimli yerlər kimi dar, qaranlıq, sakit və xəlvət küncə girməkdən ehtiyat eləyirdi. Ancaq ürəyindəkini də açma bilmirdi: «Pul cəhənnəm... Mən hara gəlib çıxmışam? Zirzəmiyə nə

üçün düşürük gecənin bu vaxtında, cibimdə göyərti bıçağı da yoxdur, mən nə ehtiyatsızlıq elədim. Gərək silah götürəydim...»

Mərdan özünün başısoyuqluq etdiyinə əsəbiləşirdi. Yavaşca əyilib yerdən bir daş götürmək, hər ehtimal üçün hazır saxlamaq istədi. Ha əlini o yan-bu yana sürtdü, daş yox idi. Aqafon dayı pilləkənləri düşmüş, aşağıda işıq yandırmışdı:

- Xozeyin, buyur!

Mərdan başını əyib diqqətlə, buyurulmalı yerə baxdı.

Aqafonun yumru və dolu bədənidən, əlindəki hisli fənərdən başqa bir şey görünmürdü. Qabaq tərəf toyuq hini kimi dar, qaranlıq idi. Zirzəmidən qalxan isti və üfunətli havadan qıçqırmış çaxır və yaş tənəkəyi iyi gəlirdi. Neçə pilləkən enəndən sonra fənər işığında yan-yana döşənib xorultu ilə yatanlar göründü. Bu balaca yerdə azı iyirmi nəfərə qədər adam yatmışdı. Yatmış demək də düz olmaz. Kefli adamlar soyuqdan böyür-böyürə söykənmiş, bir-birinə çox mehriban uzanmışdılar. Kimisi xoruldayır, kimisi damışır, kimisi havalanıb Mərdana xoşgəldin edirdi.

Uzun və yarıçılpaq qıçlarını qarnına qısıb boynunu qımına çəkənlər də vardı.

Aqafon dayı onlara qiymət qoyulası pendir motalları kimi baxırdı. Ağır təpiylə vurub yatanları yan eləyir, qonağa yol açırdı. Mərdana yer düzəltmək üçün bəzisinin cəmdəyini qucaqlayıb şappıltı ilə o birisinin üstünə salırdı. Onların bəzisi Aqafonun bu işlərinə görünür ki, alışımsdı. Qızarmış gözlərinin boz qapaqlarını güclə qaldırıb ev yiyəsinin üzünə baxır, yenə huşa gedirdilər. Mərdan burnunu tuta-tuta qayıtdı.

- Aqafon dayı, çölə çıx!

Dayı irəli gəldi. Mərdan səsinə təəccüb sezdirərək dedi:

- Mənə buradamı yer vermək istəyirsən?

- Hə, xozeyin, isti...

- Orada neçə adamın var?
- Var bir on-on beşi.
- Hərədən yer pulu nə alırsan?
- Bir manat, iki manat! Adam var, adam var...
- Məndən on beş manat al, ayrı otaqda, səliqəli yer elə.

Aqafon bir az düşündü:

- Xozeyin, ayrı yerimiz yoxdur axı!
- Bilmirəm. Bacarırsan öz yanında-zadda yer elə. Olmasa mən bu küçə qapısında səhərəcən dayanıb papiros çəkəcəyəm...

Mərdan belə qalmaqallı yerdə, tanınmaz adamlar arasında qalmaqdan ehtiyat edirdi. Şəhərlərdə çox yayılan yatalaq naxoşluğu, natəmizlik, kim bilir, hər şey güman etmək olar... Buna görə də içəri girmək istəmirdi.

Aqafon başını qaşdı. Mərdan cibindən bir beşlik çıxartdı:

- Al bu pulu, qonşudan-zaddan gör nə edirsən, yatacaq-filan.

Pulu görəndə Aqafonun, deyəsən, gözü işıqlandı. Dili tərpəndi. Şüşəbəndin o biri tərəfinə getdi. Bir müddət səs-sədası gəlmədi. Mərdan həyəti bir də nəzərdən keçirdi. Qapıya, divarlara, pəncərələrin üstünə baxdı. Evin nömrəsini axtarırsa da tapa bilmədi. Qapıda fənər-zad yox idi. Şüşəbəndin dalından, evdən küçəyə açılan pəncərələri ballədi. Beş dəqiqə sonra Aqafon sevincək gəldi.

- Xozeyin, yer düzəltmişik, buyurun!

Onlar şüşəbənd eyvandan keçib balaca bir otağa girdilər. Otaqda yeddilik çiraq şam kimi yanırdı. Bir çarpayı, bir əlüzyuyan var idi.

- Tək olacağam?
- Bəli, otaq qapıdançıxma sizin ixtiyarınızdadır.
- Çox yaxşı!.. Aqafon dayı, mən acından ölüürəm. Bir az yemək mümkündürmü?

Aqafon dayı Mərdanın əliaçıqlığını görüb yağlı dilini işə saldı:

- Xozeyin, nə buyursunuz, hazırlayım. Yaxşı balğımız var.

Mərdan onun sözünü kəsdi:

- Yox, - dedi, - balıq istəmirəm.
- Çaydan, qəhvədən?
- Bəlkə mənə bir-iki dənə yumurta bişirəsən?
- Bu saat qayğanaq...
- Sovutmasınca, çaynikə at bişsin, yağlı xörək yeyə bilmirəm.
- Bu saat, bu saat, - deyib Aqafon dayı yenə zirzəmiyə getdi.

Mərdan otağa yaxşı fikir verdi. Pəncərənin küçəyə olması onu sevindirirdi. Oturub Aqafon dayını gözlədi, qapıda qız səsi eşidildi:

- Mojno?

Mərdan rusca bilməsə də, belə işarələrə bələd idi.

- Xanım, mojno!

Cavan, uzun, göypaltar bir qız, əlində məcməyi içəri girdi. Çörək, yumurta, qəhvə gətirdi. Bu, yəqin Aqafonun qulluqçusu idi. Mərdan qızı danışdırmaq istədisə də, bacarmadı. Qız gedəndən sonra soyutma-çörək yedi. Qızı gözləmədi, qalxıb məcməyini götürdü, stolun üstünə qoydu. Qapını daldan bağladı. Pul olan paltarını başı altına qoydu. Yorğun bədənini çarpayıya salıb əllərini başı üstündə çataqladı. Yatmamağı, gecəni birtəhər fikir-xəyal içində keçirməyi qət etmişdi. Ancaq iki gündən bəri səfər, yol onu tamam yormuşdu. Kürəyi yumşaq döşəyə söykənən kimi onu yuxu tuturdu. Neçə dəfə özünü məcbur edib oturdu. Qalxıb ətrafı dinlədi, görsün bir şey yoxdur ki, yuxu onu yaman karıxdırırdı. Nə fikirləşə bilir, nə tərpaşə bilir, nə də hər bir kirpiyindən pudlarla ağırlıqlar asılan göz qapaqlarını qaldıra bilirdi.

Mərdan yatağında qayğılı idi. Qarışıq yuxular görürdü:

«Deyəsən, qapını silkələyib açə bilmirlər. Küçə tərəfdən otağa od qoyurlar. Hər şey alışıb yanır. Pəncərədən alov qalxır...»

Oyananda gün işığının lap üzünə düşdüyünü, gözünü qamaşdırdığını gördü. Ayağa qalxıb hər şeyi öz yerində, təmiz və günəşli

bir səhərin açıldığını görəndə, Mərdan axşamkı xəyallarına güldü. Dayını çağırıb çay istədi.

Mərdan səliqəli, şəhərə yaxın bir yerdə mənzil eləmək üçün ünvanını aldığı mehmanxanaya gedib nömrə istədi. Mehmanxana sahibi onu görcək soruşdu:

- Dünən Talib Əliyevi axtaran siz deyildiniz?

- Bəli, mən idim!

- Odur ey, Talib nömrəsindədir. Sizi görməkdən həlak olub, yer qalmayıb axtarmamış.

Mərdan məəttəl qaldı: «Talib ki, dünən Şuşa qalasına getmişdi! Bu nə işdi? Yoxsa qəsdən danırdılar...»

Mehmanxanaçı Mərdanı Talibin yanına apardı. Talib bir cavan ağbəniz, ortaboy oğlan idi. Əl verib Mərdanla görüşdü, xoşgəldin elədi.

- Haradasınız, bütün mehmanxanaları bir-birinə vurmuşam, əyləşin!

- Mən dünən lap naümid oldum. Bəs deyirdilər siz Şuşa qalasına gedibsiniz?

- Kim deyirdi?

- Mənə sizin adamlar dedi.

- Şuşada mənim nə işim, Şuşa hara, mən hara?..

Birdən yadına düşmüş kimi Talib əlavə etdi:

- Yəqin sizə Qala deyiblər. Şuşa qalasına yox, Qalaya getdim də, gəldim də...

- Bəyəm yenə Qala adlı yer var?

- Var, bəli, budur, Bakı yaxınlığında Qala adlı yer var, böyük kənddir... Nə isə, bəs bu gecəni harda, necə keçirdiniz, tanışdan-zaddan var idi, yoxsa mehmanxanaya düşdünüz?..

Mərdan başına gələnləri söyləyəndə Talib təəssüf etdi və güldü.

Mərdan Yəhyanın məktubunu Talibə verdi. Dilcavabı müfəssəl

danışdı. Talib rayon həyatından əhval bilmək istədi. Partiya təşkilatının işindən, tətillərdən soruşdu. «Fəhlə» qəzetinin oraya çatıb-çatmamasını xəbər aldı. Mərdanın komsomolçu olduğunu biləndə gənclərin həyatı ilə maraqlandı, xüsusən kəndli gənclər arasından belə oğlanlar çıxdığına çox sevindi.

- Kənddə, - dedi, - inqilab fikrini çox yaymaq lazımdır. Kəndlilərimizin çoxu avam və savadsızdır. Gözüaçıq adamlara ehtiyacımız çoxdur. Gərək siz gecə-gündüz yatmayasınız. Bizim yoldaşlardan kəndə gedənlər çoxdur. Ancaq sizlər - kəndin öz adamları inqilab yoluna düşməsə iş çətin olar. Yoldaş Yəhya bunu sizə deməmiş deyil, yəqin!..

Mərdan özünü, Yaqubu nəzərdə tutub dedi: «Düzdür, biz kəndlilərdə elm, oxumaq, qəzet işi geridir. Ancaq yoldaş Talib, bizim də qolumuzda qüvvət olmamış deyil. Təki sizin kimi fəhlə yoldaşlar olsun. Qabağımıza düşən, aparən olandan sonra biz haqq yolda ölənəcən varıq!»

Talib dedi:

- Mənzil axtarmaq lazım deyil, tək adamsan, mənim nömrəmə bir çarpayı qoydurarıq. Onsuz da mən vaxtımın çoxunu mətbəədə oluram...

Talib Mərdanı götürüb Bibiheybətə, mədənlərə apardı. Mərdan buruq, neft mədəni görməmişdi. Baş-başa verən, hərəsi bir quyunun sanki qarovulunu çəkən buruqlara, aralıqda palçıqlı mazut içində çalışan, Taliblə məhriban salamlayıb əhvallaşan fəhlələrə qibtə və maraqla baxırdı. Talib onlarla hansı bir vacib və açıq deyilməyən iş haqqındasa işarə ilə danışır, vədələşirdi. Axşam Mərdan sahilə çıxmışdı. Onu görəndə kimi qayığını yana ləngərləyib müştəri axtaran qayıqçılar çağırırdılar :

- A qonaq, buyurun, əyləşin!

Dəniz mənzərəsi Mərdana ayrı ləzzət verirdi. O, ilk dəfə idi ki,

qarşısında bitməz, tükənməz sular aləmi görürdü. Sanki bu dibsiz aləm su deyil, göydən qopmuş zümrüd mədənidir, yaxud yerə enib böyük bir dünyanı tutan ayaz göylərdir. Bu suların sinəsində gəzmək nə qədər xoş, fərəhlidir...

Kənddən çıxıb birdən-birə Bakı kimi böyük və gurultulu şəhərə düşən Mərdan tamaşadan doymurdu. Neft buruqlarından başlamış paroxodlara qədər, qədim əsrlərdən xəbər verən Qız qalasından şəhər hasarlarına, sahil meydançalarına qədər hər şey ona qərribə və ləzzətli gəlirdi. Qara şəhəri, İçərişəhəri, Ağşəhəri gəzmək, öyrənmək, böyük və qədim binaların içinə girmək istəyirdi. Onsu da Talibin dediyinə görə hələ kağız hazır deyil, əldə olan göy və pis kağızı Yəhyanın qəzetinə vermək olmaz. Azı bir on gün gözləmək lazım gələcək.

Gündüzlər, iş olmayanda da Mərdan mənzilə gec gəlirdi. Müləyim, küləksiz havalar xüsusilə ona ləzzət verirdi. Yorulanadək, ayaqları gizildəyənədək gəzirdi. Gecə saat on bir-on ikidə gəlir, soyunub yatırdı. Talib gecəni səhərədək mətbəədə olurdu, mənzildə Mərdan tək qalırdı.

Talib onu mətbəə işilə də tanış edirdi. Günün birində Talib qonağına xəbər verdi:

- Sabah tətildir, sahibkarlara qarşı nümayiş düzəltmişik!

Bibiheybətdə başlanan tətil böyük və ümumi şəkildə idi.

Hər tərəfdən - buruqlardan, zavod və yollardan, yaxın rayonlardan axışıb gələn, get-gedə böyüyən fəhlə izdihamını müxtəlif libasda, yaşda, peşədə olan, ancaq eyni məqsəd və mətləb üçün iri və cəsarətli addımlarla yeriyən, əl-ələ, qol-qola verən, güclü, inamlı hərəkətilə hamını heyrətə salan bu qüdrətli zəhmət adamlarının içində hər millətdən adam vardı. Mərdan rus fəhlələrinin əldə bayraq tutub gur və məğrur səslə necə yeni mahnılar oxuduğunu, hamını öz arxasınca apardığını görəndə fərəhindən qanadlanmaq,

yüürüb izdihama qoşulmaq istəyirdi. Yoldaş Yəhyanın dedikləri, indi onun qarşısında tam bir həqiqət kimi dayanırdı. Mərdan hey göz gəzdirib sahibkarları, ya polisləri görmək istəyirdi. Ancaq düşmənlər tərəfdən hələ bir əsər görünmürdü. Qızıl bayraqların kölgəsində axıb gedən insan dənizinin qarşısında hansı qüvvə dura bilər! Mərdan fəhlə dəstələrinə fikir verirdi. Onların içində qısa və qara papaq geyən azərbaycanlılar, ruslar, ləzgilər, yalınqat görünən iranlılar, sanki hər yerdən və hər millətdən adam vardı. Zahirən müxtəlif paltarlı görünən bu əmək ordusundakı məqsəd, iradə və söz birliyinə Mərdan heyrət edirdi. Fəhlələrin bu birliyi yalnız sahibkarları yox, soyğunçular hökumətinin böyüklərini, başçılarını da təşviş salmışdır. Mərdan gözü ilə görürdü ki, fəhlələr heç nədən qorxmur, çəkinməzlər, yumruqlarını düyüb tələb edirdilər. Kommunist Partiyasının, qardaş rus fəhlələrinin adını çəkirlər. Sahibkarlar isə qorxudan polis dalınca yüyürür, hərdən də əllərinə əsa və təsbəh alıb boyunlarını çiyinlərinə qoyur, hiylə gəlmək, xalqın həyəcanını söndürmək üçün yalançı vədlərlə dil tökmək istəyirdilər.

- Canım, müsəlman qardaşlar, daş ətəyinizdən tökün, belə...

Bir qarabuğdayı, üzündə yara yeri olan ucaboy fəhlə yumruğunu göydə tovlayıb həyəcanla mədəninə sahibinə deyirdi:

- İnanmırıq, inanmırıq sizə, vəssalam!

- Başınıza dəysin o müsəlmanlıq!

- Biz haqq və azadlıq tələb edirik!

- Yoxsa daş-daş üstə qalmayacaq!

- Biz böyük qardaşımız rus fəhləsinin yolu ilə gedirik! Yaşasın Peterburq və Moskva fəhlələri!

- Rədd olsun müftəxorlar!

- Yoldaşlar! Möhkəm durun! Sabitqədəm olun!

Yollarda addımbaşı natiqlər daş üstünə, pilləkənə və ötən arabanın üstünə qalxıb odlu şüarlar deyir, zülm və istibdada lənət

oxuyurdular. Fəhlə izdihamı mədənlərin içinə, dərinlərə doğru yeriyir, yeridikcə böyüyür, böyüdükcə yeyinləyirdi...

Mərdan ömründə belə bir fərəhli tamaşa görməmişdi.

İzdiham, mədənlərə səs və həyəcan salan bu sözlər bir hökm kimi sahibkarları susdururdu.

Mərdan indi-indi anlayırdı ki, Bakı fəhləsinin mübarizə yolu nə üçün nümunəvi yol imiş!.. İndi-indi anlayırdı ki, Lenin yoldaşın yetirdiyi Bakı proletariatı nə böyük qüvvə, nə böyük dayaq imiş!.. Öz-özünə deyirdi: «Bu birliyin, bu cürətin sahibləri nə istəsələr, alacaqlar. Bizim kimi kəndlərdə təklənmirlər. Bunların dərşini kəndlərdə cavanlara yetirmək lazımdır».

Axşam Talib soruşanda Mərdan dedi:

- Mən gördüyümü gördüm, qardaş! Bakı fəhləsinin qolu da, ürəyi də poladdandır. Bizim kəndlilər birçə ay bunların içində olsa bəsdir. Bunların hər biri bir Yəhyadır ki, var!

On ikinci fəsil

MƏKTUB

Analar yanar ağlar,
Dərdini sanar ağlar,
Dönər göy göyərçinə
Yollara qonar ağlar

BAYATI

Sona Mərdanın kəndə getdiyini eşidib özünün şəhərə gəldiyinə peşman olmuşdu. Aylardan bəri həsrətini çəkdiyi oğlunu evdə görmək, onu əzizləmək, ona qulluq etmək, istədiyini əmələ gətirmək arzusu və ümidilə həmin səhər təcili Güneyə qayıtdı. Lakin Mərdan kənddə dayanmamışdı və dayana da bilməzdi.

Mövlam kişi yanıqlı, təəssüflü, məyus bir dillə, Mərdana danışdığı kimi, əhvalatı Sonaya da danışdı. Mərdanın qoyduğu pulu verdi. Sona üçün puldan daha fərz oğlu ilə görüşməkdə. O, neçə vaxtdan bəri ayrıldığı Mərdanı görmək, onun boynunu qucaqlamaq, dərdlərini bölüşdürmək istəyirdi. Danışmalı dərdi çox idi. Bahar haqqında soraqlaşmağı tapşıracaqdı. Özünü də «davalı» işlərdən qaytarmaq üçün çoxlu-çoxlu nəsihət verəcəkdə.

Mövlam kişi Sonanın bu fikrinə güldü.

- Mərdandan, - dedi, - elə şey gözləmə. O daha sən görən deyil. Özünə elə bir yol götürüb ki, Koroğluvarı dağda-daşda gərək məskən sala. «Kasıb-kusubun intişamını alacağam, ya da bu yolda öləcəyəm», - deyir. Bir gecə burada qaldı, dustaq kimi darıxırdı. Gədə büsbütün dəyişib, ağızından od tökülür. Deyir: «Haqq yolunda öləncən varam», Yaqub onun yanında yalandır. Sən də heç xiffət eləmə, ay Sona, Allah düzün Allahıdır. Axırı xeyir olar.

Mövlam kişi səsinin ahənginə mülayim və azca da sakitlik verib sirlili bir şey deyən kimi əlavə etdi:

- Onu da bil ki, Sona, Mərdanlar, Yaqublar tək deyil! Bakı fəhləsi hələ neçə il qabaq bayraq qaldırılmışdır. Orda fəhlələr güclüdür, içərilərlə - Moskva, Peterburq ilə əlbir işləyirlər, dediklərini yeridirlər. Bizimkilərə də dərs verən o kişilərdir. Mərdan mənə demədi, amma mən də insanam axı, çörəyi qulağımıza yemirik ki, dünya görmüşük, neçə dövrənlər ötürmüşük. Görürəm nə var, nə yox. Necə deyərlər «Ağac səmtinə yığılar». Sən səbir elə, axırımız keyir olar, inşallah!.

Sona istədi piyada Tatiliya getsin, Mövlam qoymadı:

- Mərdan orda dayanması deyil. Xəlvəti, kəndlilərin halına bələd olub qayıdası idi. Yəqin evə dəyməmiş olmaz. Sən darıxma, gözlə, necə olsa Mərdan səni burda axtaracaq.

Sonanın ağı kəsdi, oturub oğlunun yolunu gözləməli oldu. Bir həftə aramsız doqqaz ağzında, əli qoynunda yuvası dağılmış sığırçım kimi səs-səmirsiz dayandı. Evə girib-çıxdı, gəlib-gedənə həsrətlə baxdı, gecənin qaranlığında saatlarla kənd sükutunu dinlədi, Mərdanı yerdə - ağaclar arasında, göydə - ulduzlar cərgəsində aradı: oğlu gəlmədi. Axırda Sona dözə bilməyib yenə şəhərə getdi. Mərdanın Bakıya yola düşdüyünü bilib daha da məyus oldu. Mərdan anasına üzrxahlıq edib, tezliklə görüşməyi vəd edən bir kağız qoymuşdu. Oğlunun kağızı oxunanda Sona özünü saxlaya bilmədi, ağladı, ağladı.

Yəhyanın arvadı ona təsəlli verdi. Qonşunun oğlunu çağırub anasının dilindən Mərdana bir kağız yazdırdı. Ana, sınıq könlünün ümid və izzətlərini «bir namə» ilə ciyərpərasına bildirmək istədi:

«Ürəyimin bəndi, gözümün işığı, oğlum Mərdan! Nə tez unutdun? Bədbəxt anana əl boyda kağız qoyub getdin. Səndən sonra bizi çox incitdilər. Bahar da bilmirəm sənin dalıncamı, yoxsa

nökərçiliyəmi, haralara azıb getdi. Sən bir yana getdin, o da bir yana. Uşaqdan ötrü ürəyim bir tikədir. İndi, budur, dörd ay olar izi, sorağı bilinmir. Qonşu kəndləri bir-birinə vurmuşam. Şəhərdə əlli hambala üç manat verib car salmışam. Uşağı gördüm deyən yoxdur. Mehbəli nəvəsi Qüdrət bir dəfə vəğzal yolunda sallaqxana daşqasında gördüyünü danışdı. O da payızda. Özüm gedib daşqaçılardan soruşdum. Tanıyan yox idi. Belə də güman var ki, Qüdrət oxşadıb, özgə uşağı imiş.

Oğlum Mərdan! Yaz görüm, Bahar hardadır. Bir sənə ümidim var. Deyirəm bəlkə bir xəbər bilirsən. Ya bəlkə öyrənəsən? Bu kağız sənə çatan kimi yaz. Nigarançılıq, bu yandan da sənin dördünü çəkməkdən üzülmüşəm, çöpə dönmüşəm. Gördüyün canım qalmayıb. Sənə də nə əlim çatır, nə səsim. Uzaq yerlərdə nə gəzirsən. Demirsənmi şuluqlu vilayətdir. Düşmənin çoxdur. Burda işmi qəhət olub. Qazanca susayıb getdinsə istəmirəm. Nə qazanc istəyirəm, nə də bu əzabları. Tez qayıt gəl, oğul... Tabım yoxdur...

Qaldı ki, iş bəbətindən qorxma. Əziz gündür, bayrama görə bağışlayırlar. Ağsaqqallar deyir gəlib bir «qələt elədim» desə, taqırsından keçərlər. Keçməyib nə edəcəklər?

Oğul, məsləhətdir, yığış gəl kəndə. Onlara boyun əyməsən də, qonşu kəndlərdə baş girəyərik. Dəstəsindən tutmağa bir xış taparsan. Qərrib yerlərdə nə görmüsən? «Uzağın omacımı hola ilə döyərlər». Anana yazığın gəlsin. Sənətim göyərçin kimi yollara qonub ağlamaqdır. Bu kağız sənə çatan kimi durma, gəl!

Əziz gün qabağıdır. Dost-düşmən var... bala! Yığış gəl!»

Sona məktubu yola salıb kəndə qayıtmaq istəyirdi, Yəhya qoymadı:

- Gedib onun-bunun qapısında canını çürütməkdənsə, hələlik gəl burda işlə. Xəstəxanada qulluqçu istəyirlər. Durarsanmı?

Sonanın belə işlərdən başı çıxmazdı.

- Necə qulluqçu, ay Yəhya qardaş?

- Bir-iki otağı süpürəcəksən, ev işi kimi bir şeydir. Özü də gündə üç-dörd saat. Mən məsləhət bilirəm.

- Axı Mərdana yazdım ki, kəndə gəlsin, kəndə yığışaq.

- Mərdan gələndə məsləhətləşərik, hələlik nə deyirəm ona bax.

Sona razı oldu. Yəhya onun əlinə kağızı verib oğluna qoşdu, xəstəxana nəzarətçisinin yanına göndərdi.

O gündən Sona şəhər xəstəxanasında çalışıb Yəhyagildə qalırdı. Yəhyagilə əziyyəti dəydiyindən utansa da, başqa bir yeri yox idi. Neçə dəfə xəstəxanadan bir daldalanacaq yer istəmək qəsdinə düşmüşdü, ancaq bunu Yəhyaya bildirməyə cürət etməmişdi, oğlunu gözləmişdi.

Şəhər həyatı, xəstəxana işi, xüsusən yoldaş Yəhyanın evi Sonanın zehmində yeni, böyük və qərribə bir aləm açmışdı. Qadın heç vaxt güman etməzdi ki, yaxında, kəndin lap on-on iki verstliyində, fabriklər yanında, balaca hasarlı həyətlərdə belə ürəkli-ciyərli adamlar yaşayır və neçə-neçə tədbirlər tökülür.

Hamı yatandan sonra qəzet, kitabları qoltuğuna vurub zirzəmiyə enən, bütün gecəni yeddilik çıraq işığında yazıb-pozan, bəzən gəlib-gedən fəhlələrlə pıçı-pıçı danışan Yəhya indi onun gözündə sadə bir fəhlə yox, dünyanın çox işlərindən, keçib-gedəcəyindən xəbərdar olan bir igid, bir başbilən kimi canlanırdı. Sona görürdü ki, Yəhyanın qolu-qanadı böyükdür, tədbirləri gizlidir, məqsədləri isə ağır-füqəranın ağ günə çıxmasıdır.

Sona görürdü ki, bu böyük yoldaş Yəhyanın yoldaşları çoxdur. O, Bakıya adam göndərir, Tiflisdən xəbər tutur, gecə vaxtı kəndlərdən gələn atlını qəbul edib həmin saat yola salır...

Bir dəfə xəstəxana xidmətçilərindən biri, feldşer Malamidze Yəhyanın adını çəkib Sonaya qibtə edirdi:

- Onun, - deyirdi, - Sona xala, qədrini bilirsinizmi? Onun fəhlə

yolunda can qoyduğundan xəbəriniz varmı? O, bir ayrı adamdır...

Sona aşkar hiss edirdi ki, Malamidze ona çox şeylər demək istəyir, heç kəsə deyilə bilməyən sözləri demək istəyir, amma nədənsə ehtiyat edib demir...

Sona Yəhyanı, onun ətrafındakı igidləri görəndə, oğlunun da bunların sırasında olduğunu, böyük işlər dalınca getdiyini düşünəndə ürəyi dağ kimi böyüyür, iftixar hissilə köksü enib-qalxırdı. O, indi Mərdan kimi, Yəhyanın başladığı işlər yolunda, gələcək işıqlı günlər yolunda gərək olan bir oğul anası kimi qərribə qürur hissi duyurdu. Öz-özünü danlayırdı: «Nahaq yerə elə köyrək kağız yazdım. Uşağın ürəyini yumşaltmaq nahaqdır. O, indi igidlər cərgəsindədir. Onun kəmərinə bağlamaq, kürəyinə əl vurub yola salmaq əvəzinə elə kağızı mən niyə yazdım!.. Eh canı, sağ olsun, işi avand olsun. Onu mən haqq yola qurban deyirəm...»

On üçüncü fəsil

DƏHŞƏT

...Bu şəhərdə adamlar hörmətsiz
yaşar, taqsırsız ölərdilər.

N. ASEYEV

Mərdan şəhərə gecə bivaxt döndü. Evə getməyə utandı. Meydanın ayağındakı çayxanaların birində səhəri eləməyi kəsdirdi. Çayçı yuxulu-yuxulu onun şeylərinə baxıb gözünü qıydı. Xırıltılı, yorğun bir səslə dedi:

- Gətirdiyin nədir?

- Qab-qacaqdır, qalayladacağam!

Çayçı, müştərisi inciməsin deyə başa saldı:

- Bilirsən qardaş, köpəkoğlu zamanədir. Yoxsa sənin şey-şüyündə nə borcum?

Qonağını aşpazxanaya apardı, boz və köhnə palaz salınmış enli bir taxtın üstündə ona yer verdi. Burada iki adam yatırdı. Biri kürünü başına çəkmiş çarlıq kişi idi. Biri də üstünə mitil örtmüşdü. Başını dörd qatlanmış həsirin üstünə qoyub xoruldayırdı. Kibrit işığında onun sarı bıqları çöp kimi seçilirdi. Mərdan çaycını sözlü adama oxşadı:

- Xozeyin, nədən sarı deyirsən köpəkoğlu zamanədir?

- Ondan sarı ki, heç nədən adamı boğazlayırlar. - Əli ilə qaranlıq meydanı göstərib əlavə etdi: - Görmürsən dar ağacını?

Mərdan gözlərini onun ağzına dikdi:

- Nə var? Nə olub?

- Bəli... Dar ağacı srağagündən hazırdır. Elə tirlər dikəldiblər ki, top yıxa bilməz. Bir gətir-götür başlayıblar, deyəsən toy tədarükü

görürlər... Səhər bir bədbəxti asacaqlar!

- Doğrudanmı belə iş var?

- Pəh! Eşitsən birini dirildirlər, bil ki yalandır, onda təəccüb elə, onda soruş ki, «Elə iş var?» Yoxsa bu hökumətin sayəsində ölüb-öldürmək işinin bu zamanda yalanı olmaz. Ölüm atı yeyindir.

- Kimdir görəsən?

- Kim olacaq... cavan bir oğlan. Cibindən şəkil çıxıb.

- Şəklin nə dəxli?

- Dəxli çoxdur. Deyir düz adamsan, şəkli niyə baxırsan. Hələ biri ölüb.

- Necə ölüb, asılan var?

- Yox, dülgər idi. Allah adamı idi, kişi dedi «qoy mənim əlimlə dar ağacı qurulmasın», özünü Gəncə çayına atdı.

- Bəs kim qurdu?

- Öz adamlarından-zaddan gətiriblər, neçə gecə olar tikdi, camaat sökdü, kəsdi, axırda gecələr qarovul qoydular.

Mərdan ehtiyat edib artıq şey soruşmadı. Ancaq inana bilmirdi; çünki bir az bundan əvvəl həmin bu meydanda gözəl bir mərəkə görmüş, ürəyinə yatan bir söhbət dinləmişdi. Şairin dadlı şeirləri, aşığın haqq sözləri indi də Mərdanın qulağında səslənirdi.

«Yoxsa camaatı qorxutmaq üçün meydanı cəza yeri seçmişlər?»

Yəqin ki, müsavətçilər öz ağalarından, osmanlı sultan və paşalarından yeni cəza üsulları öyrənmişlər, onlardan ancaq bunu gözləmək olardı. Gözəl kəndləri quldur, cəza dəstələri ilə dolduran bəy-xan hökuməti şəhərləri zindan və təqib məkanına çevirmişdir. Bu dəhşətlərə haçan son qoyulacaq, zülm həddən aşıb, bıçaq boğaza yetib...

Mərdan yuxudan bir zaman ayıldı ki, vurhavurdur. Küçədən səs gəlir, qapılar tez-tez örtülüb-açılır. Stullar bir-birinə dəyir, adamlar nəyə işə tələsik hazırlaşırlar.

Soruşdu:

- Nə var? Nə olub?

Ağ döşlülük oğlan eşitmirmiş kimi cavab vermədən böyük bir stolu başına qaldırıb şüşələrə toxunmasın deyə, ehtiyatla qapıdan çıxdı. Mərdan diqqət edəndə qapının ağzını, səkilərin üstünü adamlarla dolu gördü. Sanki adamların üstünə su ələnmişdi. Hamı qüssəli, qaşqabaqlı dayanıb meydana sarı baxırdı. Mərdan dayananların birindən xəbər bilmək istədi.

- Nə olub? Əmioğlu, bu nə həngəmdir?

Soruşduğu adam gözü ilə dar ağacına işarə elədi. İstehza ilə yavaşdan dedi: «Görmürsənmi?»

Mərdan adamları aralayıb küçəyə çıxdı. Ömründə görmədiyi dəhşətli və sət bir mənzərə gördü.

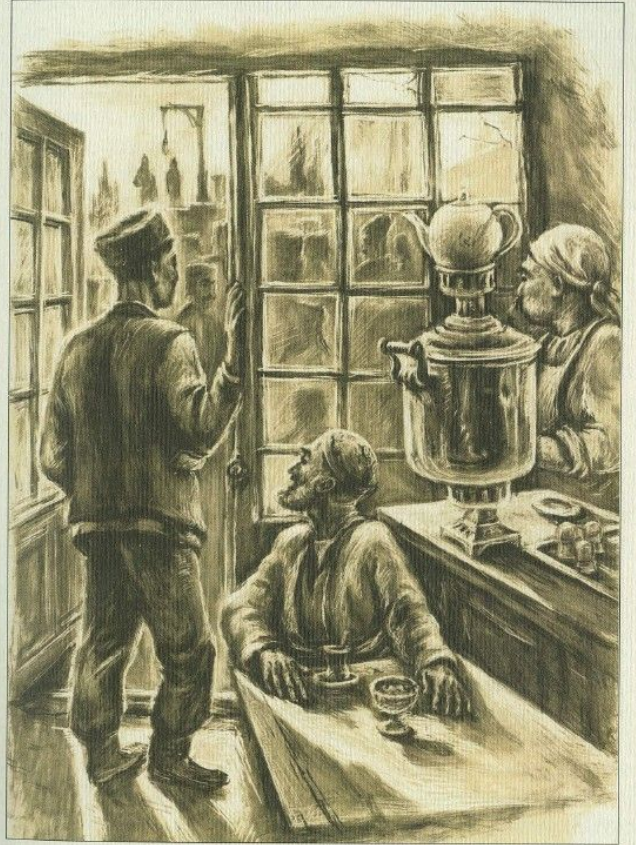
Şəhər meydanı sağ və sol tərəfdən birmərtəbəli, ağ divarlı mağazalarla, aşağı tərəfdən böyük karvansara, yuxarıdan isə balaca, lakin qoca çinarlı bağla əhatə olunmuşdu.

Bu gün meydanın dördüncü tərəfində nağıllarda deyilən - İsgəndərə zülmətdə çəkilən kimi, «ətdən divar» çəkilmişdi. Meydana o qədər camaat gəlmişdi ki, iynə salmağa yer yox idi. Adam əlindən yollar tutulmuşdu. Mağazaların qabağı qaranlıq idi. Camaat elə sıx dayanmışdı ki, adam əlini cibinə salıb dəsmalını çıxarda bilməzdi. Birisi durduğu yerdən getmək istəsə meydan boyu bütün cərgə hərəkətə gələcəkdi. Rəsmi və təzə libas geymiş polislər əldə şaşqa cərgələrin qabağını kəsməsəydi, yəqin ki, adamlar bir-birini basıb ayaqlardırlar.

Buna görə də Vəznəli kişi iki nəfər zabitlə dörd ətrafı gəzərək ilbizə oxşayan ağ, nazik və gödək barmağını hədə ilə camaatın üstünə silkir və bərkdən təkrar edirdi:

- Camaat, eşidin, bilin və agah olun! Kim irəli çıxsa vurulacaq, kim irəli yerisə vurulacaq, kim irəli gəlsə vurulacaq!

O öz mühafizlərilə (onlar iki nəfər cavan oğlan idi) meydanın ortasında cəzani icraya hazırlaşan hökumət və şəriət adamlarından

ayrılıb mahmızlı çəkmələrilə səs salaraq camaata tərəf gələndə tamaşaçılar pıçıldadılar:

- Vəznəli!
- Cəza rəisi!
- Polis rəisi!
- ...

Mərdan kəndə və kəndlilərə divan tutan Vəznəli kişi haqqında eşitmişdi. Ancaq onu üzdən görməmişdi və tanımırdı. Vəznəli kişinin tünd baxışı, heybətli səsi bugünkü mərkənin dəhşətini sanki hamıya təlqin etmişdi.

Vəznəli kişi zabitlərlə meydanı dörd dövrə gəzəndən sonra dar ağacının dibinə gəldi. Orda dayanan dəstəyə qarışdı.

Dar ağacının dibində komalaşanların yanına iri bir stol qoyulmuşdu. Oturanlar vardı. Lakin ayaq üstə dayananlar əyləşənləri aralığa almışdılar. Mərdan ha boylanır, çalışırdı, oradakıları yaxşı görsün, tanıya bilsin, olmurdu ki, olmurdu. Geyimlərindən çoxunun polis olduğu bəlli idi. İçlərində zabit, idarə qulluqçusu, qara camaatdan da vardı. Tirmə əmmaməli qırmızıpeysər bir molla uzaqdan seçilirdi. Cərgələrdə danışmaq gedirdi ki, «müqəssiri gətiriblər». Bunu eşidənlər boylanırdılarsa da bir şey seçə bilmirdilər. Bir də deyirdilər: «Müqəssir lap axırda gətiriləcək, qorxurlar ki, əldən çıxar».

Mərdan danışılardan anladı ki, müqəssir bir cavan oğlandır, cibindən şəkil çıxıb. Məsələnin təfsilatını heç kəs bilmirdi. Bilənlər isə qorxudan demirdi. Ancaq qanun belə imiş. Təqsirnamə yazılıb müqəssirin boynundan asılacaqdı. «Qoy camaat oxuyub ibrət götürsün!..»

Mərdan çox darıxırdı, gələndən bəri yoldaşlardan heç kəsi görməmişdi. Burdan çıxıb getmək mümkün deyildi. Dayananlara göz gəzdirdisə də tanış adam tapmırdı.

Bu müdhiş mənzərə onu daha da narahat etdi. O, tamam başqa fikirlə gəlirdi. Bakı səfərindən aldığı zəngin və xoş təsirlər haqqında

sevinclə danışacaqdı. Onun yeni və şirin söhbətləri danışmaqla qurtarası deyildi. Gətirdiyi hədiyyələri yoldaş Yəhyaya göstərüb onu şad edəcək, qəzetin ilk nömrəsindən Bakıda söz verdiyi yoldaşlara göndərəcəkdə.

İndi isə şəhər həyəcan içindədir. Hər şey unudulmuşdur. Burada, bu balaca və gözəl şəhərin ortasında ağır və çirkin bir əməl işlənir. Yüzlərlə adam tamaşaya durmuşdur. Çoxusunun əl-qolu bağlı, dili lal, sinəsi dağlı, qəlbi qanla dolurdu. Mərdan bu mənzərəyə dözə bilməyəcəyini yaqin edib cərgələrdən çıxdı. Çayxanaya girib şeylərini yoxladı. Bərk darıxırdı. Elə bil boğulurdu. Yol tapmaq, bir xəbər bilmək üçün ötüb Yəhyagilə yollanmağı qət etdi. Küçəni dönən kimi polislər onu qaytardılar. Hər döngədə silahlı mühafizlər dayanmışdı. Nə meydana, nə də meydandan kənara adam buraxırdılar. «Höküm icra olunana qədər hərəkət yasaqdır!» Mərdan məyus qayıtmağa məcbur oldu. Xəyalında tutdu ki, meydana getməsin. Baxmasın, ürəyini xarab eləməsin.

Nədir bu? Sərbəst yaranan insanın boğazına daş basılır, deyən dili kəsilir, gözüne qara pərdələr asılır. Düşünən beyninə zindan kimi çəkilə döyürlər. Deyəsən bizə məlum olmayan sirli və amansız bir əl var. Ətcəbala quşu yuvasından götürüb daşlıqlara tullayan kimi, insanı, zəhmət adamlarını da ana qucağından qovur bu zalımların qabağına qatırlar. Yazıq zəhmətkeş, sənin zəbt olunmayan, zorlanmayan nəyin qalmışdır! Axırda öz əcalinlə ölmək səadətini də itirdin! Qulluğunda dəstəfərman durduğun ağalar səni hər gün məhrumiyyət, əzab içində işlədir, hər gün məhv etməyə çalışırlar. Bu gördüyün şəhərlər, keçdiyin küçələr, ayaqladığın torpaq sənə bir həqiqət pıçıldayır: «Qorun!» Qorunmaq mümkündürmü?

Yox, mollalar deyir, insanın çiyində mələiklər oturmuşdur. Bu yalan deyil, yanlıştır. Çiyinizdə mələk yox, casuslar, cəlladlar oturmuşdur. Onlar bizi məhv etməyə fürsət axtarırlar. Budur, bu

yazığı boğazlayırlar. Bu azğınlar, qatillər insanı nə bələlara mübtələ etməmişlər?

Bu ağır və qarışıq fikirlər içində çırpınan Mərdan özünü toxtatmaq, meydana üz çevirmək üçün düşünüb dururdu. Lakin dayana bilmirdi, dayanmaq mümkün də deyildi. Özü də hiss etmədən camaata qarışdı, odlu və müntəzir gözlərini uca və asma körpü şəklindəki mənhus ağaca dikdi. Gödək və zirək bir qorodovoy stol üstünə kürsü qoyub bayram sevinci, uşaq zirəkliyi ilə qalxır, əli ilə kəndiri dönə-dönə sıgallayırdı. Bunun nə demək olduğunu duyanda Mərdanın ürəyi daha da bərk döyündü. Aləm gözünə dar gəldi. Bütün vücudundan əzablı bir əsəb giziltisi keçdi. Başını aşağı salmaq, heç olmasa bir an üçün gözünü dünyaya qapamaq istədi. Lakin bunu da bacarmadı. Bəbəkləri sanki ona tabe olmayaraq dar ağacına dikilib qalmışdı. Sanki o, çox baxmaqla zamanın, murdar hökmlərin mənasını daha tez anlayacaqdı.

Dar ağacının dibindəkilərdən biri yüyürüb çayxanaya gəldi. Çaynıqda çay və stəkan-nəlbəki apardı. Guya müqəssirlərə yemək-icmək verirdilər. Deyilənlərə görə ölüm ayağında qanun məhkumun «arzularını yerinə yetirir». Onu ac öldürməyə şəriət yol vermir. Gödək qorodovoy yenə kəndiri sabunladı. Kəndir onun əlindən qurtulanda çoxdan yol axtaran əfi ilan kimi havada tovlandı, başını sağ-sola atıb oynadı. Qorodovoy stolu düz dar ağacının altına çəkdi. Üstünə uca bir kürsü qoyub möhkəmliyini yoxlamaq üçün onu ikiəlli silkələdi. Bütün bu hərəkətlər sanki Mərdanın ürəyinə soxulmuş bir canavarın yırtıcı pəncəsilə edilirdi. Sanki Mərdanın əsəblərini doğramaq, bədənini işdən düşmüş bir dəzgaha çevirmək istəyirlər. Sanki onun ürəyi bu saat saxta vurmuş qönçə kimi qopub düşəcəkdir. Məhkum dara çəkiləndə varlıq töküləcək, bu saat bütün dünya tərpənəcək, günəş sönəcək, kainat cəhənnəmi bir qaranlıqda gurultu ilə uçurlara yuvarlanacaq, batıb gedəcəkdir...

Onlar, qatillər isə olduqca sakit, qurbağa kimi soyuqqanlı və sərbəst tərpənirlər. Vəhşi qanunun «ədalətli» hökmlərini yerinə yetirirlər.

Meydanın ortasında havaya bir tapança atıldı. Dəstədəkilər dərhal aralandılar. Adamlar qırağa çəkiləndə camaatın çoxdan gözlədiyi, həsrətini çəkdiyi adam-əyninə uzun, ağ xalat geyindirilmiş məhkum göründü. O, indi tabutdan qalxan meyitə bənzəyirdi. Düşünənlərə elə gəlirdi ki, bu günahsız ölüdür. Ayağa qalxmışdır. Camaatın qabağına gəlib kömək diləyir. Bəlkə də, kim bilir... nələr demək istəyir.

Tirməli molla onun boğazına nə isə keçirir. Əlindəki Qurandan bir şey oxuyurdu. Bir çadralı qadının naləsi ürəkləri dağladı. Onu dərhal aradan çıxartdılar. Az qalmışdı, cəza bu dəqiqə icra olunacaqdı. Tirməli mollanın uzun çəkən duası, hamını, bəlkə məhkumun özünü də darıxdırırdı. Bütün bu mərasim, bu dualar, «qanun ehkamı» hamıdan artıq yazıq məhkum üçün ağır idi. Onun məhkumluğu yox, möhkəmliyi hamını heyrətə salmışdı. Axund nə deyirdisə, o başı ilə yox işarəsi verirdi. Duyulana görə molla ondan kəlməyi-şəhadət deməyi, «bu fani dünyaya ağzında dua ilə vida etməyi» tövsiyə edirdi. O isə razı deyildi. Dünyadan «kafir» getmək, molla da «günaha batırmaq» istəyirdi. Qorodovoylar onun qoltuğundan qaldırıb stol üstünə çıxarmaq istədilər. O mane oldu. Özü qanadı kəsilmiş qartal kimi bir həmlə ilə sıçrayıb qalxdı. Onun ağ kəfəndən yuxarı, bozaran qırıxq başından savayı heç yeri görünmürdü. Kəfən ayaqlarını da örtmüşdü. Kürsüyə qaldırıb kəndiri boğazına keçirmək istəyirdilər. Müqəssir axunda sarı döndü. Nə dedisə, axund əlini göyə qaldırıb «dayan!» işarəsi verdi. Qorodovoyları kənar elədi. İrəli yeriyib altdan-yuxarı məhkumun üzünə diqqət və heyrətlə baxdı. Qorodovoylar əl saxladılar. Hamı heyrət və intizarla gözünü məhkuma dikdi. Görünür ki, müqəssir kəlməyi-

şəhadətini deməyə razı olmuşdu. Axund əli ilə cənuba işarə verirdi: «Üzünü qibləyə, Məkkəyi-mükərrəməyə çevir!»

Məhkum kürsü üstündə dümdüz, hərəkətsiz dayanmışdı. Bu duruşu ilə mərmərdən tökülmüş, əzəmətli məğrurluq heykəli kimi görünürdü. O polad ürəkli adamın amansız ölüm məqamında, belə böyük bir mənə ifadə edən bu təntənəli duruşu camaatı suya döndərmişdi. Bir an sonra o, sağına-soluna baxdı, sanki şahin kimi, qırılmış qanadlarına, bağlı qollarına göz yetirirdi. Bəlkə də vidalaşmaq üçün cərgələrdə dostlarını, qohumlarını, köməklərini axtarırdı. Birdən şimala tərəf çevrildi. Əyilməyən başını məğrur tutdu, ildırımlar saçan gözlərini yaza və dərin üfüqlərə dikib ucadan, odu bir həsrətlə çağırırdı:

- Lenin!

- Lenin!

- Lenin!

Zülm və cinayətlərdən qaralıb kəşiflənmiş havada, tutqun üfüqlərdə günəş kimi yanan, parlayan sözlə sanki asılan adamın ruhu, mənəvi aləmi, əsarət bilməyən fikirləri, onun parlaq həyatı, əsl ömrü əsarətdən xilas oldu. Sanki o, qəfəsdən qurtulan quşlar kimi sevincək havaya qalxdı. Əngin fəzaları süzə-süzə, milyonların dodağından qopan böyük azadlıq mahnısını ayrı bir eşqlə, ayrı bir təmtəraqla, ayrı bir vəchlə oxumağa başladı. Bu böyük mahnı, kütlələri çulğayan ağır müsibət havasını çoxdan ildırım kimi yandırır dağıtmışdı. İndi bütün nəzərlər dikildi, nöqtədən üzülmüş, o azad quşun musiqidən xoş, arzudan sözsüz, ümiddən şirin, gələcəkdən geniş və gözəl təravətlərinə zillənmişdi. Heç kəsin nəzərini səmalardan ayırmaq, heç kəsi yolundan qaytarmaq, heç kəsi yerində oturtmaq mümkün deyildi. İnsanları sanki əsrlərdən bəri qaynayan, ancaq indi ifadəsini tapan qəribə və ümumi bir həyəcan almışdı. Dar ağacı bir taxtapara kimi çoxdan bu həyəcan

içində boğulmuşdu. Xalq məhkumun qəlbindən, bir od kimi qopan böyük arzusun dalınca ordu həvəsilə qoşmağa hazır idi. Camaat qarşısı alınmaz sel kimi meydanda ağır-ağır burulub dalğalanırdı. Bu dalğalar açılıb-bükülür, daşmaq istəyirdi. Bu dalğalar dar ağacı quranlar üçün çox qorxulu idi, çünki qış qurtarırdı. Don açılırdı. Bütün yamaclardan, dərələrdən, keçidlərdən, yollardan sellər gəlirdi. Çağlayan bahar sularının qabağında heç bir qüvvə dayanmayacaqdı. Bu dalğaların heç bir bəndlə boğula bilməyəcəyi, bütün hədd-hüdudu uçurub aşacağı, daşacağı indi hamıya məlum idi. Dalğalar böyüyür, dalğalar gurlayır, dalğalar dar ağaclarını, zindan divarlarını dəhşətli zərbələrlə döyəcəyirdi...

Vəznəli kişi qorodovoylara qışqırdı, tez məhkumu boğazladılar. Təpiklə vurub kürsünü yerə saldılar. Axund dizlərinə çırpdı: «Ey məlun xəsrət - dünya vələxirə!»

Lakin nə axundun səsi, nə Vəznəlinin acıqlı əmri eşidilirdi. Məhkumun çağırışına camaatın səsi ucalırdı. Onun ağızından Lenin adını, dünyanın, xalqların böyük köməyinin, xilaskarının adını eşidən kimi çoxları dar ağacına sarı yüyürdü. Lakin polisın yaylın ataşi onların yolunu bağladı. Mərdan yaralı, ölümcül halda düşdüyü torpaqdan başını qaldıraraq, məhkumun üzünə baxmaq istəyirdi. Polis gülləsindən qaçanlardan, çinar ağaclarına daldalanıb atanlardan, «vur, vur!» səslərindən başqa heç bir şey görmək və eşitmək olmurdu.

Camaat Mərdanı tez aradan çıxartdı. «Qəriblər» xəstəxanasına apardılar.

Mərdan sol qıçından bərk yaralanmışdı. Güllə onun bud ətini parçalamışdı. Yarası ölüm əzabı verirdi. Lakin fikri ayrı yerdə idi. Asılan oğlan haqqında, camaatın polislərlə toqquşmasından soruşurdu. Həkimlər ona müəyyən bir cavab vermirdilər. Bu barədə danışmaq qadağan idi.

- Lenin!

Bu böyük adın əzəməti hamını məşğul edir, düşündürürdü.

Məktəblilər dallarında çanta, maraqlardan işıldayan gözlərini birbirinin üzünə dikib deyirdilər:

- Lenini sən tanıyırsanmı?

Axşam kitabxanalara bir sıra təzə adamlar gəlib kitabxanaçını xəlvətə çəkirdi:

- Bəlkə sizdə Leninin kitabı ola?!

Çoxları fəhlələrin işdən çıxmağını gözləyirdi. Onlara yanaşib əvvəlcə əhval soruşur, xoş-beş edir, fabriklərdən uzaqlaşdıqca səslərini alqaldıb deyirdilər:

- Bizə Lenindən danış! Asılan oğlanın sözündəki mənanı bizə de! Başa sal!

Bu suallar hamıdan çox Yəhyaya verilirdi. O, sinəsinə çəkilən ağır dağın kədərindən çətin ayrılma da, bu suallarla məşğul idi. O, Bağıra, ölümünü də mübarizə silahı edən o sadıq gəncə komsomolun sadıq oğluna yanırıdı.

Qatardakılar maşinistin yanına keçib xahiş edirdilər:

- Lenin indi hardadır?

Bağırın hazırladığı miniatür şəkillər şəhərbəşəhər, kəndbəkənd əldən-ələ gəzirdi. Böyük-küçük, kişi-qadın, savadlı, avam, hər kəs, hər kəs o nurani adamı, milyonlara nicat və həyat gətirən adamı öpürdü. Hamı onun haqqında daha çox eşitmək, bilmək istəyirdi. Lenin! Bu böyük adla əlaqədar hər şey qüvvətli bir şüar kimi zehinləri işıqlandırır, doğma ata və övlad məhəbbəti kimi ürəkləri doldururdu.

Uzaq kəndlərdən piyada yol gəlib vağzalda dayanan kəndlilər soruşmağa adam axtarırdılar. Onlar Lenindən xəbər bilmək istəyirdilər.

Lenini tanıyanlar isə qəflətən oyanan xalqın qaynayan məhəbbətini alqışlayır, camaatı başlarına yığırdılar. Yüzlərlə barmaq basılı

kağızlar yazılırdı: «Yoldaş Lenin! Biz sizi istəyirik! Amandı, bizə kömək. Özünüz də gələ bilməyəsiniz, yoldaşlarınızdan bizə köməyə göndərin, yoldaş rəhbər, bizim salamımızı qəbul edin!.. Biz də rus qardaşlarımızın köməyiylə zülmədən, zəncirlərdən qurtulmaq istəyirik! Ümidimiz, pənahımız Siziniz, ey Qərbin və Şərqlin xilaskarları!..»

Yara Mərdana bərk əzab verirdi. Onu böyrü üstə taxta çarpa-yıya uzatmışdılar. Bəndləri sancır, sümükləri, kürəkləri əzilirdi. Çevrilməyə nə icazə, nə imkan vardı. Tərpəşəndə bütün damarları gizildəyirdi. Buduna sanki şiş batırırdılar. Ürəyi od tutub yanır, qurumuş dil-dodağını islatmağa su istəyirdi. Bəzən ağrı onu elə haldan salırdı ki, ufultu və iniltiyə də nəfəsi gəlmirdi. Mərdanı mənəvi bir yara da incidirdi: yoldaşlarından nigaranlığı, xüsusən çayxanada tanımadığı bir adama tapşıracağı hürufatdan nigaranlığı!

Təşkilatın vacib işini başa çatdırma bilmədiyini düşündükcə hirs-lənib ayağa qalxmaq... heç olmasa son nəfəsində vacib işlərini nizama salıb sonra ölmək istəyirdi. Tərpəşən kimi qurumuş boğazı az qala tutulurdu. Dili ilə deməyə çətinlik çəksə də işarə verib su istəyirdi. Lakin ona qulaq asmır, fikir vermirdilər. Xəstəxanada onun müqəddəratı ilə maraqlanan yox idi. Bunu ummaq da olmazdı. Doğrudur, cəmiyyəti-xeyriyyənin pulu ilə düzələn xəstəxananın müntəzəm vaxtı var imiş. İndi də «xüsusi palata» deyilən bir şöbədə hər şey öz qaydasındadır. Ancaq Mərdan kimi «adamsız» xəstələr üçün tövləyə bənzər uzun və qapı-pəncərəsi sınıq-sökük bir otaq ayırmışdılar. Otağı həmişə külək süpürürdü. Haqqında kimsənin dava döyməyəcəyi məlum olan, əsasən ölümcül xəstələri, müalicəyə artıq ehtiyacı olmayanları bura atırdılar. Bura ən çox girib-çıxanlar əllərində xəmək ölü axtaranlardı. Onlar az qala hər kəsə yaxınlaşıp, nəfəsinin kəsilib-kəsilmədiyini bilmək istəyirdilər. Həkimlərin və şəfqət bacılarının boş vaxtı olanda

hərdənbir buradan da ötürdülər. Xəstəyə dərman yazanda onun cibini, ya qiymətli şeyini soruşurdular.

Mərdan Yəhyaya, yaxud yoldaşlardan birinə xəbər göndərmək, həm də onların özündən bir xəbər bilmək üçün adam axtarırdı. Lakin onun solğun çöhrəsinə və sönük gözlərinə baxanlar heç nə deməyib ötürdülər, sanki onlar bu etinasızlıqla «sən dirilməyəcəksən, əl qatmağa dəyməz» deyirdilər. Bu, Mərdan üçün daha da ağır idi, çünki o ölmək istəmirdi. Onun zehni açıq, fikri ayıqdır. O, yorğun və yaralı duyğuları ilə düşüüyü zəifliklə vuruşur, ölümü özündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. «Qılcamı kəssələr, qollarımı da kəssələr, bədənimin bir yanını bütün üzsələr də mən ölməyəcəyəm, ölə bilməyəcəyəm. Mən yoldaşlarımı görməmiş... Yəhya deyənə əməl etməmiş... Hanı mənim körpə qardaşım... Anam məni nə üçün axtarmır?..»

İnsan xəstə olanda ürəyi incələr. Bütün dost-aşnası, hətta uzaq tanışları da yadına düşər. Gözünü qapıya dikib yol gözlər, hər xırda şeydən əsəbləşər, inciyər, küsər. Mərdan da belə idi. Vüqar və təmkinlə dolu olan həyatını sanki qan yuyub aparmışdı. Yaranın əzabı onu qar kimi ərirtmiş, yarpaq kimi qurutmuşdu.

Mərdan düşünür, düşündükcə qapıya baxır, əllərini qaldırır səsləmək istəyir, bədənindəki gənclik qüvvətinin tükəndiyini duyur, saralmış əllərinə, göy damarlarına, quru sümüklərinə, seçilən bəndlərinə baxdıqca ah çəkirdi.

Mərdan iri və bərk addımlar eşitdikdə, nəzərini ötən adamlara çevirir, dolu və ağır gövdəli həkimlərin, qulluqçuların gəlib keçdiklərini gördükdə, onların sağlamlığına həm həsəd aparır, həm də əsəbləşirdi. Ürəyində deyirdi:

«Cansağlığının, igidliyin qədrini bilmirsiniz. O gözəl qüvvətlə küncdə-bucaqda nə gəzirsiniz? Diziniz möhkəmkən, qüvvətli biləkləriniz varkən nə üçün haqq yolunda vuruşmursunuz? Bəs siz

nəyə lazımsınız? Xalqdansınız, ya yox? Niyə qaçıb Yəhyadan xəbər gətirmirsiniz? Niyə onlardan əhval tutmursunuz?!»

Mərdan xəyal içində idi. Qulluqçu qadın sement döşəməyə su çiləyib süpürürdü. Mərdan ancaq bundan hiss etdi ki, səhər açılmışdır. Boynunu qanırır pəncərəyə baxdı.

Hərdənbir yatan və ufuldayan xəstələrə nəzər saldı. Mərdanın gözü ağ xalath süpürgəci qadına sataşanda əhvalı dəyişən kimi oldu; deyəsən, ürəyinə sərin gülüb damcılatdılar. Diqqətini toplayıb bir də baxdı. Xəyalından keçdi ki, «qadınlar mehriban olurlar. Mən buna deməliyəm, ürəyi yanar. Mənim adamlarımdan xəbər tutar». Döşəməyə əyilib ikiqat olan qadın ona yaxınlaşırdı. Yaxınlaşdıqca da Mərdan onu gözdən qoymurdu. Qadın bir də bütün boyu ilə ayağa qalxanda Mərdan na duydusa dodaqları titrədi, rəngi dəyişdi, başını qaldırmaq istəyəndə yarası göynədi. Qışqırır başını yastığa basdı. Qadın onun qışqırtısına yaxınlaşdı. Yenidən açılan səhər işığında Mərdanın kölgə kimi cansız sifətinə baxanda ikiəlli dizinə çırpdı:

- Mərdan!

- Ana!

- Oğlum!

- Anacan!

Bu sözlərin hansının qabaqca və hansının daha qüvvətlə deyildiyini seçmək çətin idi. Çünki bunlar eyni qəlbədən qopan, eyni işıqlı və hərarətli qığılcımlar idi.

- Can balam! Bu nə gündür, anan öləydi, səni belə görməyəydi, Mərdan!

Sona özünü yaralı oğlunun yastığına yıxdı. Qorxusundanmı, sevincindənmi ya dəhşətdənmi elə bir haray çəkdi ki, xəstəxanada ayaq tutan adamların hamısı bura axışdı. Hamı bir-birinə dəyib soruşdu: «Ölən kimdir?», «Nə olub?», «Kim idi nalə çəkən?»

Mərdanın həkimi onun son və acı bir fəryadla öldüyünü zənn etmişdi. Sonanı şəfqət bacısı bilib acıqlanmış, qolundan tutub kənar etmək istəmişdi. Lakin nə Mərdanın bəndləri keyimmiş qolları Sonanın çiyindən çəkilib, nə də Sonanın hönkürtüsü qoyurdu. Uzun fəlakətli ayrılıq və əzablardan sonra yenə də fəlakət içində birləşən ana-balanın təsirli görüşü o gün xəstəxanada ürəkyandırıcı bir söhbət olmuş, dildən-dilə gəzirdi...

Sona oğlunun yarasına baxmaq istəyirdi. Həkim Abbasovun əl-ayağına düşüb yalvarırdı:

- Balamı səndən istəyirəm...

Abbasov ona təsəlli verib arxayın edirdi:

- Qorxusu yoxdur, ay xala, mən söz verirəm. Bir aydan sonra oğlun, igid oğlundur ki, var!

Sona Mərdandan Baharı soruşmaq istəyirdi. Üzüməsin deyər, məsləhət görmədi. Fikirləşdi ki, «Yəhyaya deyərəm». Bağırın bədbəxtliyindən də hələ də bir şey danışmadı. Bu vaxt Mərdan işarə ilə balaca qardaşını anasından soruşdu. Anası müəyyən bir cavab verməyib bir dəqiqəliyə oğlundan izin aldı.

- Bu dəqiqə gəlirəm!

Yəhyanın dalınca qaçdı.

Abbasovun köməkliliyə Mərdanı yeni, təmiz abad palatalardan birinə köçürmüşdülər. İndi o, həm tək deyildi, həm yarası sağalırdı, həm də dostları ilə görüş imkanı tapmışdı. Anası özü ona evindəki kimi qulluq edirdi. Cavanlardan hər gün yanına gələn olurdu. Bir müddət belə keçdi. Onun səhhəti yaxşılaşmaqda idi. İyirmi gün müalicədən sonra həkim ona qoltuq ağacı ilə palatada gəzməyə izin verdi. Mərdan ayağa qalxanda sevincinin hüdudu yox idi. Özünü zülmətdən çıxmış, dünyaya təzədən gəlmiş kimi duyurdu. O, həmişə yoldaşlarına deyirdi: «Can sağlığı! Can sağlığı!»

Mərdanın yanına yalnız Bağır gəlmirdi. Mərdan anasından və

yoldaşlarından neçə dəfə soruşmuşdu. Müəyyən bir cavab verməmişdilər. «Guya Bağır burada yox imiş, kəndə gedibmiş...»

Xəstənin halı pozulmasın deyər, Bağırın asıldığını Mərdandan gizlədirdilər. Günün birində Bağırın anası Mərdanın yanına yoluxmağa gəldi. Mərdan onu görün kimi gülümsədi. Bağırı soruşdu. Qadın dayandığı yerdə quruyub qaldı, əlinə dəsmal alıb nalə çəkdi: «Bala vay, bala vay!..»

Mərdan kağız kimi ağardı. Bağırın başında bir iş olduğunu ancaq indi anladı. Dediynə pəşman oldu. Yatağından qalxıb oturdu, anasını çağırırdı. Daha gizlətmək mümkün deyildi. Hər şey Mərdana əyan olmuşdu.

Mərdan asılan oğlunun Bağır olduğunu, Leninin şəklini yaydığı üçün asıldığını biləndə, elə bil ürəyinə güllə dəydi, başı sinəsinə əyildi. Haldan getdi. Solğun, quru dodaqları arasından odlu bir ufultu çıxdı. Bu xəbərdən sonra xəstənin vəziyyəti xarablaşdı. Boğazı biçildi, iştahı kəsildi, gecəli-gündüzlü xiffət elədi.

Həkim Abbasovun məsləhəti ilə yoldaşları Mərdanın yanına tez-tez gəlir, onu əyləndirməyə çalışırdılar. Evlərdən münasib xörəklər gəlirdi. Qəza komitəsinin çıxartdığı «Gənclik» qəzetinin ilk nömrəsini Suren Mərdana çatdıranda onu nə qədər sevindirmişdi!

Mərdan sanki əməyinin meyvəsini görürdü. Onun gətirdiyi hərflərlə olan yazını oxuya bilməsə də qəzeti əlinə alıb sevincək baxırdı. Sanki bu hərflər, sözlər deyil, onun məslək yoldaşları idi. Sanki bunlar əsgər kimi düzülüb hazır dayanmışdılar. Sanki bunlar yoxsulların səsi, sözü və arzusudur!

- Hara durursan?

- Yazın, paltarlarımı versinlər!

- Uzan, uzan yerinə!..

- Doktor, mən yaxşıyam, daha bənd olmayın!.. Bəsdir!

İri gövdəli həkim Abbasov çarpayı yanında ayaqyalın duran

xəstənin qolundan tutub zorla yatağına salmaq istəyirdi. Mərdan darıxıb xəstəxanadan çıxmaq üçün həkimə yalvarırdı:

-Doktor, hələlik buraxın, gedim, başım ayılında lap desən altı ay gəlim yatım!

- Yox, bacıoğlu, şuluq elmə, yat! Beşcə gün sonra səni özüm geyindirib yola salacağam. Ancaq hələ yox, iş açarsan. Güllə yarası ilə zarafat olmaz. Yara bitişib qurumalıdır. Bura sənin evin deyil, xəstəxanadır. Müalicə tədbirlərini pozmaq olmaz.

Baxışından, duruşundan darıxdığı aydın seçilən xəstə isə hərəkətsiz durur, mərhəmət uman kimi Abbasovun üzünə baxırdı. Bu xəstə gənc o qədər arıq idi ki, paltar əynindən tökülürdü, ağ xalattın asqıdan sallandığını güman etmək mümkün idi.

Abbasov israrla Mərdanı yatağına salıb getdi. Xəstə ah çəkib əllərini başında çataqladı, gözlərini bir nöqtəyə dikib qaldı...

Üç gün idi ki, Mərdan həkimlərlə deyişirdi. Bunun da səbəbi vardı.

O, Bakı fəhlələrinin, qəza dəmiryol fəhlələrinin, həmkarlar ittifaqının və kəndlilərin aləmə səs salan hərəkətini bilirdi. Son günlərdə Yəhyanın başı çox qarışıqdı. Hətta təşkilata gələn bəzi məlumatı vaxtında Mərdana çatdıran olmurdu.

Suren bu axşam, lap gecə vaxtı Sonanın köməyi ilə palata pəncərəsinə yanaşmış, Mərdanın qulağına bir şey pıçıldamışdı. Mərdanın səbri tükənmişdi. Bu gecə kommunistlərin hökuməti ələ almaq qərarını, mühüm yerlərdə çıxış etmək üçün təyin olunan partizan dəstələrinin fəal hərəkətini Surendən eşidən Mərdan həvəsdən, sevincdən, mübarizə eşqindən titrəyirdi. Mərdan özünü pəncərədən atmaq, silah tapıb kazarmalara yüyürmək üçün fürsət axtarırdı.

Araıq qarışmışdı. Xəstəxanaya adam buraxmırdılar. Şəhəri atışma səsləri bürümüşdü. Bütün gecəni şiddətli vuruşmalar getdikcə,

Mərdanın yatağına elə bil od tökülür, dayana bilməyib qalxır, axsaya-axsaya pəncərəyə yaxınlaşırdı. Xidmətçilər onunla dalaşırdılar. Anası gəlib ona keşik çəkməli oldu. Gecənin bir vaxtında pəncərədən səs gəldi:

- Mərdan, bizi təbrik et!

- Gözün aydın, Mərdan!

Yəhyanın arvadı Xədicə qubernatorun qaçdığını, əsgərlərin silahı töküüb təslim olduğunu Mərdana xəbər gətirmişdi. Bütün xəstələr xoşxəbər qadını dinləmək üçün yataqdan qalxdılar. Gecə vaxtı bütün şəhərdə bayram şənliyi duyulurdu, xəstəxanada bir oğlan tarı bağına basıb gəraylı çağırırdı:

A yoldaşlar, agah olun,
Azadlıq zamanı gəlib!
Zalımın çarxı çevrilib,
Məzlumun dövrəni gəlib!..

Xəstələr pəncərədən boylanıb ötənlərdən soruşurdular:

- Qardaş, şəhərdə nə var, nə yox?

- Şəhərdə yaxşıca bayram var, bəy-xan hökuməti ömrünü sənə bağışladı!

- Bu yəqindirmi?

- Lap yəqindir, yəqindən də yəqindir!

- Ay səni xoşxəbər olasan!

Adamlar bir-birinə dəymişdi. Birinci palatadan yaralı zabıtlərin axşamdan yox olduğunu danışdırdılar. Xəstələr sevincdən qalxıb xalata bürünmüş, dalana, pəncərə qabağına tökülüşmüşdülər. Çoxu çıxıb getmək istəyirdi. Mərdan da bunların içində idi.

Həkimlər güzəştə getmirdilər. Mərdan deyirdi: «Ölsəm də, çıxacağam!»

Onu saxlaya bilmədilər. Özü gedib şkafdan paltarlarını götürdü. Mayın 3-də Abbasovun əlini sıxdı.

- Bağışlayın, mən, doktor, sizin sözlünüzə əməl edə bilmirəm. Vaxt olar, sizin xəcalətinizdən çıxaram!-deyib xəstəxana ilə vidalaşdı. Birbaşa revkoma, Yəhyanın yanına yüyürdü. Onunla şirin-şirin öpüşüb qucaqlaşdı, Yəhya onu danladı.

- Niyə dayanıb tamam sağalmağ istəmirsən?

- Mən, yoldaş Yəhya, ömrüm boyu həsrətini çəkdiyim işlərdən ayrı dura bilmərəm! Belə günlərdə mən qəbirdə də olsaydım, inan ki, qalxardım!

Yəhya onu təcili kəndlərə getməli olan təbliğatçı təlimatçılar qrupuna yazdı. Mərdan iki gün təlimat yığıncaqlarında iştirak edib Bakıdan gələn natiqlərə qulaq asır. «Zarya» kinosunda inqilab günlərindən bəhs edən tamaşa və çıxışlara gedirdi.

Böyük bir həvəslə kənddə iş qaydalarını öyrənirdi. Ağrıları, naxoşluğu isə yadından çıxmışdı. Yoldaşları deməsə, axsağığını hiss etməzdə. Güman edirdi ki, «Mənim yerişim əslindən belədir».

Bu gün şad bir xəbər, tarixi bir teleqraf ildırım sürətilə bütün ölkəyə yayılmışdı. Hökumətin bolşeviklər əlinə keçməsi, bəy-xan ağalığına son qoyulması hər yerdə böyük bayram edilirdi. Hamı şəhərlərdə fəhlə və zəhmətkeşlər, kəndlilər, ordu hissələrindəki əsgərlər böyük bir şadlıq və həmrəyliklə bayraq götürüb nümayişə çıxırdılar. Hamı həyəcanlı idi. Qardaş Qızıl Ordu dəstələri əldə qızıl bayraq, gurlayan qələbə marşı ilə küçələrdən ötdükcə, pəncərələrdən alqış və gül-çiçək yağırı.

Qəza komitəsində camaat qaynaşırdı. Şəhər sevinc, şənlik, təm-təraq içində idi. Böyük müəssisələrdə, küçələrdə izdihamlı mitinqlər, alovlu nitqlər davam edirdi. Vacib iş çox, ehtiyac çox, adam az idi. Kəndlərə, dəmiryol məntəqələrinə, həmkarlar ocaqlarına təbliğatçılar, təşkilatçılar göndərmək lazım idi. Bu nəhəng işin hamısını

Bakıdan, partiya təşkilatından gələn yoldaşlardan gözləmək olmazdı. Bütün bacarıqlı qüvvələrdən, xüsusən hazırlıqlı komso-molçulardan istifadə etmək lazım idi.

Mərdan Güney kəndində təşkil olunan şuralara göndərilmişdi. Ancaq Mərdan vuruşmaq arzusunda idi. İnqilab döyüşlərində, fəhlə üsyanlarında, partizan dəstələrində iştirak etməyə imkanı olmadığı üçün təəssüflənirdi. Yəhyaya demək, heç olmasa qoşun hissələrilə Gürcüstan cəbhəsinə getmək arzusunu bildirmək istəyirdi. Yəhya deyirdi: «Onsuz da iş boğaza çıxır. Beş adam kəndlini başa salsan böyük işdir. Vuruşma yalnız cəbhədə olmur. Bu kəndlərin özü böyük cəbhədir. Sənin kimi rəncbərin əsl cəbhəsi buradır, kənddir. Düşmən hələ əl çəkməmişdir. O, kəndlilin avamlığından istifadə etməyə çalışacaqdır. Bu cəbhəni bərkitmək lazımdır. Xalqın içində işləmək, camaatı başa salmaq, Sovet hökumətinin məqsədlərini zəhmətkeşlərə tez və dürüst çatdırmaq lazımdır! Düşmənin hiylə-lərini açıb-ağartmaq lazımdır. Unutmayaq ki, bəy-xan tör-töküntüləri, mülkədarlar, mollalar, tacirlər dinc oturmayacaqlar. Biz işləyə bilmədiyimiz yerlərdə düşmən öz işini görəcəkdir! Ayıq olun, camaatın içində hərlənin!

On dördüncü fəsil

HALAL MAL

Azadlıq verilməz, alınar!

Mərdan Güney kəndinə qayıtmışdı. O, təbliğat briqadası ilə birlikdə Mövlam kişinin sədrlik etdiyi yoxsullar komitəsində işləyir, gecə-gündüz yoxsul kəndlilərin siyasi-ictimai fəallığını artırmağa, istiqamətləndirməyə çalışırdı. Yaqub ona demişdi:

- Qardaş, sən az-çox biliyin var. Bakıda, şəhər yerlərində olmusan, danışmağı da bacarırsan. Bizə çox köməyin dəyər. İş ki, silah gücünə gəldi, onda bizim borcumuzdur. Gürcüstan cəbhəsinə də lələşin gedər, ancaq izin versinlər!

Yaqub rayon milis idarəsinə işə təyin olunmuşdu. Kənddə az görünürdü. Mərdanın isə əsas işi kənddə idi.

O, mahir nətiqlərdə olan həvəs və eşqlə yığıncaqlarda sadə kəndli dilində nitq söyləyirdi. Hər gün kəndliləri Sovet hökumətinin siyasətindən xəbərdar etməyə çalışırdı. O, hər bir məsələdən danışanda öz dili, öz qaydası ilə danışdı. Bu vəziyyətdə o, nətiqdən çox dəstə başçısına, vuruşmağa hazırlaşan, partizanları yola salan, başa salan, iş tapşırıan komandirə bənzəyirdi:

- Yoldaşlar, biz indi görək Sovet hökuməti nə deməkdir? Böyük rəhbərimiz Lenin göstərmiş ki, Sovet hökuməti - fəhləyə fabrik-zavod, kəndliyə yer, su, gün-güzəran deməkdir! Dilənçiliyin daşını atmaq deməkdir! Sovet hökuməti - qardaşlıq deməkdir! Sovet hökuməti - rus, gürcü, azərbaycanlı... nə millət olur-olsun, fəhlənin, kəndlinin qardaşlıq hökuməti deməkdir. Yoldaşlar! Sovet hökuməti o deməkdir ki, heç bir köpək oğlunun haqqı yoxdur kasıba deyər gözü üstə qaşın var. Kasıbın gərək bundan sonra qaşqabağı açıla, üzü gülə!

Qərək ki, insan layiqli bir gün görə. Beş gün ömrü ah-uflla keçməyə. Sovet hökuməti odur ki, qoçular, hampalar, qansoranlar qara gününü qablaşdırın, rədd olsun! Bəy ağacları kürəkliyə kəsilsin! İndən belə dünyamızın əsl günü doğur! Mollalar deyir, yerin altında öküz var, bu yalandır! Boş, səfeh sözdür, yoldaşlar! Yerin altında öküz-möküz yoxdur. Yerin altında sağmalca inək var. Onu sağmağı, bolu məhsul götürməyi bacarmaq lazımdır. Dumduru suları yer üzünə, bax budur, göz işlədikcə ağaran düzlərə buraxmaq, dəməyə yerləri becərər gülzara döndərməyi bacarmaq gərək! Sovet hökuməti yenə nə deməkdir? Öz əlimiz, öz başımız deməkdir! Qazandığımız qazanımızda qalandan sonra mənim məktəbim də olacaq, azarxanam da tikiləcək, uşağım uşaq, böyüyüm böyük olacaq! Bəli, olacaq! Teatrım da açılacaq, kəndimdə elektrik də yanacaq, buna nə söz! Mən özüm qulağımla eşitmişəm. Yoldaş Yəhya «Fəhlə» qəzetini yanımda oxuyub, mən fikir vermişəm. Rəhbərimiz deyir ki, avamlıq, savadsızlıq Sovet hökumətinin düşmənidir! Lap belədir ki, var! Deməli, bundan sonra böyükdən kiçiyə, şəhərdən kəndə bir dənə savadsız qalmayacaq. Hökumət bir-bir qolumuzdan tutub bizi oxudacaq, adam eləyəcək. Hər kənddə bir məktəb açılacaq, kasıb uşağı müft-müsəlləm bilik alacaqdır. Bizə köməyə gələn böyük rus qardaşlarımızdan dərs almaq gərək! İnkilab Rusiyanı ağ günə çıxarıb, bizi də habelə! Bu saat Moskvada uşaqları hökumət xərcinə yedirirlər, geyindirirlər, elm oxudurlar. Teatrlara, tamaşaxanalara aparırlar. Hələ üstəlik bir musiqi də çaldırırlar...

Belə bir ayrı aləm, yoldaşlar! Uşaqların əynində təzəcə paltar, qoltuqlarında kitab, bəy balası kimi bağ-bağçada ağ gün keçirirlər. Gündə də həkim gəlib soruşur: «Ay bala, bir yerin ağrımır ki?» Yay başı avtomobilə qoyub göndərilər daçalara: «Get havanı dəyiş, suyunu dəyiş». Bizim böyüklərimiz torpaq sahibi, öz işinin ağası olub, uşaqlarımız da belə ağ günə çıxıblar. Bundan da böyük bay-

ramımız yoxdur! Daha bəy-məy, ağa-mağa yoxdur. Hər ixtiyarət özümüzdədir. Kəndli qardaşlar, bir gəlin, bu gözümüzə asılan qara pərdələri açmaq görək dünyada nələr var. Biz azərbaycanlıları keçmişdə talan eləyiblər. Canavar yağlı tikəyə yüyürən kimi ingilis gəlmədi, osmanlı zopasını başımızda oynatmadı, alman burnunu soxmadı. Başqa düşmənlər torpaqlarımızı təpikləmədi... Bizi ayaq-altı eləyən, qul eləyən kim idi? Bəy, xan, ağa, nə bilim it, qurd!

Mərdan bu yerdə bir dayanıb nəfəsini dərir, həm də sıxlaşıb dayanan, papağı ilə tərini silən, gözlərini onun üzünə dikən kəndlilərə diqqət edir. Kəndlilər, sanki bu «rəncbər»dən gözəlmədikləri təzə sözləri yaxşı eşitmək iştahası ilə daha da sıxlaşıb, irəliyə can atırlar.

Mərdan, sanki dediklərinə yekun vuraraq bir az da ucadan danışır:

- Bədir daha! Biz ki, indi fəhlə-kəndli hökumətini yaratmışıq, biz ki, indi qanlar bahasına işləri öz əlimizə almışıq, gərək neyləyək? Birinci borcumuz budur ki, gərək ayılaq! Ayılaq, yoldaşlar! Dost-düşməni tanıyaq! Biz kəndlilər zəhmət adamıyıq. Kotanı, suyu, əkini-tikini ovcumuzun içi kimi bilirik. Ancaq bununla dolanmaq olmur. Zəmanə bir cürdür ki, ala vurmağı bacardığımız kimi alakeşi müftəxorların başına çırpmağı bacarsaydıq, xanı, bəyi talamızın qanqalı kimi çıxarıb tərək eləsaydıq, əlbət ki, çoxdan ağ günə çıxardıq, çoxdan yaxamız qurtardı. «Keçənə güzəşt deyərək». İndi gəlin ayılaq! Başlayaq vətənimizi abad eləyək. Torpağımızı qızıl eləyək. İnkilabımızın sayəsində qoy rus qardaşlarımız kimi, bizim də elmimiz olsun! Bax odur, o Gəncə çayının qırağında uçmaq sərdabada yatan kişini görürsünüzmü? O, dünyalarda tanınan şairlər şairi Nizami, bizim vətənin oğludur. O kişi şeir dəryasıdır axı! Mənim arzum var. O kişinin qəbrində böyük bağ salaq, ağaclar əkək. Lək-lək çiçək əkək. Qızılgül bəsləyək. Oraya gözəl dəmiryol

çəkək. Cümə günləri yol uzununu cavanlarımız çala-çala, oynaya-oynaya Nizami bağına gəzməyə getsinlər. Molla duası əvəzinə təzə söz eşitsinlər, şeir eşitsin, mahnı eşitsinlər!

Bizim nəyimiz yoxdur! Bərəketli torpağımız, durna gözlü sularımız, sənətimiz, peşəmiz, hörmətli camaatımız, əməksevən elimiz. Elmdən, maarifdən isə kasıbıq. Mollalar bizim evimizi yıxmışdı. İndi daha fırıldaqçılara uymaq yoxdur. Fəhlə-kəndli iş başına keçəndən sonra qollarımızı çirməyək, başlayaq işə!.. Başlayaq, ürəklə, cani-dildən başlayaq! Budur mətləb, yoldaşlar, ayılaq, Sovet hökumətimizə dördəlli köməyə başlayaq!

- Mən deyirəm, yaşasın inqilab! Yaşasın böyük rəhbərimiz Lenin! Yaşasın fəhlə-kəndli zəhmətkeş yoldaşlar!

Kəndlilər Mərdanın nitqini sevinc, alqış və qismən də heyrətlə dinləyirdilər. Mərdanın nitqinə bütün kənd qulaq asırdı.

Bu kəndə çox natiqlər gəlib getmişdi. Çox sözlər deyilmişdi. Çox vədlər verilmişdi, Mərdanın sözlərində isə ayrı bir əlamət, ayrı bir qüvvət vardı. O, həmişəki kimi, rəncbərliyində danışdığı kimi danışdı. O, heç «kraxmall» natiqlərə oxşamırdı.

Naxışlı kürsüsü də yox idi. O, kəndin başında, uçmaq bir divarın üstündə, ayağına pillə kimi, birtəhər yer eləyib qalxır. «Yoldaşlar!» deyərək həmyerlilərinə elə sərbəst, elə məhrəban, elə hərərətlə müraciət edirdi ki, deyəsən bu Sonanın rəncbər oğlu deyil, kim bilir neçə illər sümük sındırılıb hazırlanmış, böyük ustalardan dərslər almış, kəndlinin min illərdən bəri ürəyində qaynayan arzularını nöqtəbə-nöqtə öyrənmiş, uca səslə deməyə cürət, fürsət və ixtiyar tapmış həqiqi bir el vəkildir. Adama elə gəlirdi ki, bütün kənd, xoşsöhbət, doğrucu və sədaqətli kişilərlə dolu kənd, Mərdan paltarına girib kürsüyə çıxmışdır. Ona görə də deyilənlər sarı yağ kimi cana yayılırdı. Mərdanın səsində camaat özündən bir hissə, ömründən bir pay duyurdu. Çoxdan bəri kəndlilərin canından qoparılmış bu hissə

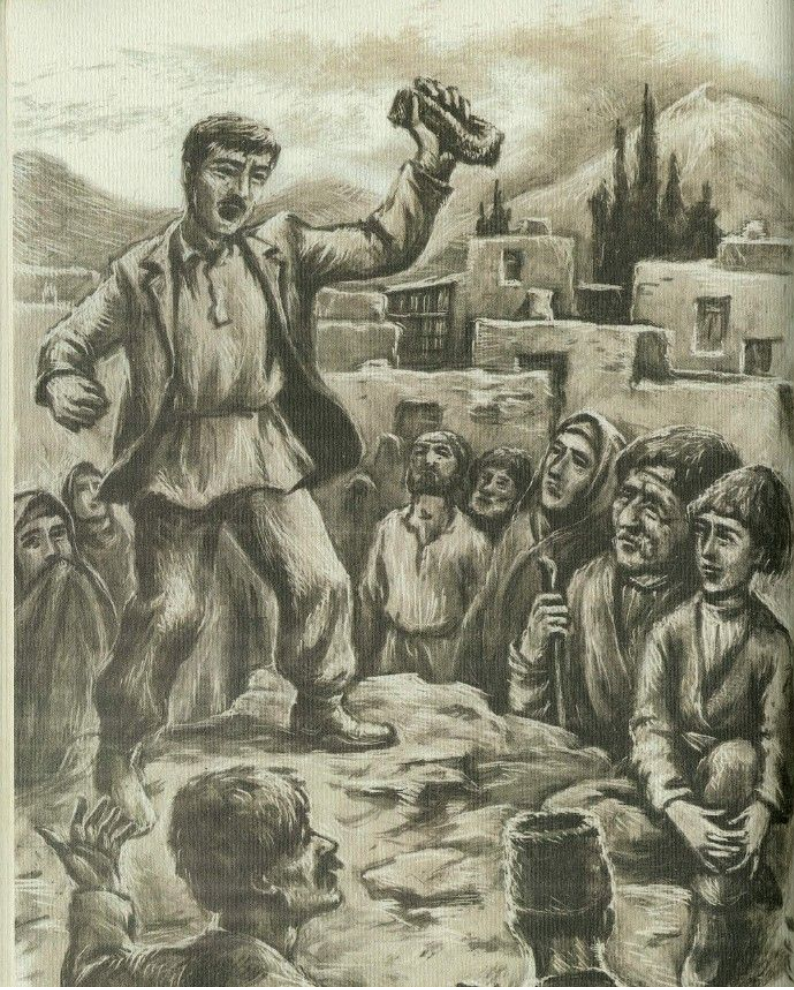
sanki Mərdanın ağzından çıxıb öz əvvəlki yerinə qovuşurdu. Camaat özünü rahat hiss edirdi. Dinləyənlər nəticə tərəf daha da sıxlaşıb fikirləşir, mayak ətrafında dalğa vuran sular kimi dairəvi, mövc vurur, hərəkət edirdilər.

Bəziləri də bir dul arvadın oğlunun belə ağıllı sözlər tapıb danışmasına heyran olub qalmışdı. Gözünü nətiqdən ayırmırdı. Bəziləri isə Mərdanın dərs aldığı yerlərdən xəbər tutmuşdu. Onun dərin bir sevinclə Moskva, Bakı, Tiflis adını çəkməsi, yumruğunu silah kimi göyə qaldıraraq «Fəhlə-kəndli hökuməti!» deməsi, üzünü hamıdan əvvəl rəncbərlərə, yoxsullara tutması, varlılara düşmən olduğunu açıq deməsi bu cavan kəndlinin çox böyük işlərdən xəbər tutduğunu və xəbər gətirdiyini aşkar göstərirdi. Uzaqdan baxanda adam güman edirdi ki, arxasını dağlara söykəmiş, basılmaz bir qüdrət adından və həmin qüdrət dililə danışır. Mərdanın nitqi, hərəkəti və kənddəki vəziyyəti diqqətləri elə cəlb etmiş, elə ümumi bir ehtiram və etimad oyatmışdı ki, burada hər işin ondan asılı olacağına, kəndin o deyən yolu tutacağına hamı inanmış, etiqad etmişdi.

Hacı İbrahimxəlil mitinqdə yox idi. Səhər çayını içəndən sonra döşəkcə üstündə çönməmiş, kürəyini yastığa verib dizlərini qucaqlamışdı. Tez-tez o yan-bu yana çevrilir, elə bil tikan üstə oturmuşdu. Qəlyanı qəlyana calayıb fikrini dağıtmaq istəyirdi. Otağı dolduran acı və sərt tüstünün çubuqdanmı, çubuqdan az yanıb qaralmayan qəlbindən, başındanmı çıxdığını ayırd edə bilmirdi.

Mitinq olacağını xəbər gətirdilər.

Hacının ürəyindəki qorxu böyüdü. Qanı daha da qaraldı, rəngi daha da ağardı. Şadyanalığa yığılmış kənd camaatı, sevinən rəncbərlər, yoxsullar, qızıl əsgərlər, daş-divar üstünə qalxıb ucadan danışan Mərdan gəlib Hacının gözü önündə dayandı. Mərdan gözünü ətrafa gəzdirərək danışır, danışdıqca camaatın üzünə baxır, sanki bir adamı axtarırdı. Hacını gören kimi barmağını silkələyəcək

və acığının hamısını onun üstünə tökəcəkdə. Bütün kənd camaatı da qayıdıb istehza ilə ona baxanda Hacı yerə girməsin, neyləsin!

Bu fikirlə narahat olan Hacı çaşıb qalmışdı. Ürəyində təkrar edirdi: «Gedim, getməyim? Gedim, getməyim?»

O, dinməz-söyləməz başaşağı fikirləşirdi: «Gedim, necə gedim! Özümə gözdağı verməyəmi gedim? Yaman gündə dost yaxın gəlməz, düşmən tənə vurur. Bir Mərdandır? Rəncbərlər, nöqərlər hamısı məni görüb barmaqla göstərəcəklər. Bəlkə də lənət oxuyacaqlar. Görünməmək yaxşıdır. Oğrunun yadına daş salmağa dəyməz. Düşmən düşmənliliyini ələyəcək, qoy gözümlə də görməsin. Yox, evdə oturub gözləmək əfzəldir! Görək dalı nə olur. Allaha təvəkkül, görək Allah nə istəyir... Səbir eləyək, Allah səbir eləyənləri dost tutar».

Hacı müəyyən bir qərara gəldiyindən ani bir həzz alıb çubuğunu bir də doldurdu. Dizi üstə qalxdı. Gözü həyəətə, nöqərlərin əli ilə üst-üstə vurulan və bazar üçün hazırlanmış arpa çuvallarına sataşanda, nədənsə yenə onu fikir götürdü:

- Getməyəm, lap pis olar, ayağı çarıqlılar bəhanə axtarırlar. Deyərlər «Sən Sovet hökumətini istəyən olsan, onun mərkəsinə gələrdin. Sənin gözün götürmür, kafir!» Özüm düşmənin əlinə fürsət verirəm. Ey dili-qafil, bu nə axmaqlıqdır məni eləyirəm, durum ayağa!.. Xeyr, getmək vacibdir! Getməliyəm, girəvə tapsam, bir Mərdana xoşgəldin də eləməliyəm. Məsəl var «sürümün xatırına, çobana salam verərəm». İşdir, qəzadır, bir qırmızının, dili dinc durmayanın biri çıxıb doğrudan da desə: «Ay Hacı, sən hamam adamsan ki, Mərdanı kənddən sürgün eləmişdin, hamam adamsan ki, kişinin tifaqını dağıtdın. İndi nə olub? Mərdan belə şirin düşdü?» Bəs onda?.. Onda nə olsun? Eləsinin cavabını verməyə nə var! Deyərəm: «Ay əvaminnas, keçən günlər getsin, gəlməsin! Onda padşahlıq zamanı idi. Qardaşı qardaşdan ələyirdilər. Biz nadan, buralar avamıstan idi. Zalım Nikolay, biz həmvətənləri bir-birimizə

salışdırıb düşmən eləmişdi. Axmaq idik. Qanmırdıq, başa düşmürdük, olmuşduq qanlı-bıçaq. İndi, şükür Allaha, eləmişik tavarışlıq! Hamımız olmuşuq canbirqəlb qardaş! Mərdan kimi bolşevik vücutlar köhnə ədəvəti yaddan çıxaranda məni niyə görə çıxarmayam! Beş günlük dünyada insan niyə görə nəşükür ola? Yaşda Mərdandan böyüyəm, ağsaqqalamsa, qanacaqda, divan işində o kişinin əlinə su tökməyə qabiliyyətim çatmaz! Niyə görə məni belə nazik mətləbləri başa düşməyəm?.. «Hə, əşi... sözbasmağa nə var. Dilin ki, qadağı yoxdur.»

Hacı tələsə-tələsə bunları fikirləşirdi. Özü də bilmədi ki, yeddi arşın bir çərək tirmə qurşağını belinə haçan dolayıb, haçan başmaqlarını geyinib, haçan gümüş qotazlı Xorasan əbasını çiyinə salıb və haçan saqqalına sığal verib.

Gözünü açanda özünü aşağı küçədə, yolun ortasında yeyin yeriyan gördü. Ətrafda heç kəs yox idi. Nə bir səs, nə bir nəfəs! Deyəsən, böyükdən-kiciyə hamı yığışıb Mərdanın nitqini eşitməyə gedib. Bircə qalan tək Hacı imiş...

Hacı ətəklərini əlinə yığdı. Yeyinlədi. Bir az gedəndən sonra çiyindən sürüşən əbanı qoluna doladı. Ətrafına baxdı. Adam olmadığını görüb ar eləmədi. Uşaq kimi yüyürməyə başladı. İndiyə qədər Hacı belə yüyürdüyünü nə görə olmuşdu, nə eşidən.

Çox çəkmədi Hacıni tər basdı. Nəfəsi tövşüdü, dizləri ağrıdı, buna baxmadan Hacı özünü «Mərkəyə» çatdırmaq istəyirdi. Qoruqçu oğlunun tinindən dönəndə səs eşidildi. Küçə dolusu camaatın gəldiyini gördü. Yığıncağın dağıldığını güman edib gecikdiyini heylsiləndi: «Vay, lənət sənə, kor şeytan!» deyib dizinə vurdu. Addımlarını yavaşladı. Gələnlərə baxdı. Enli qayış bağlamış, uzunboğaz çəkmə geymiş bir oğlan bərkənd gülüb danışa-danışa yeri yirdi. Hacı diqqət ələyəndə onu tanıdı. Ürəyi döyündü, yolun ortasında dayandı. Nə geri dönə bildi, nə də irəli getməyə cürət elədi.

Mərdan Hacıya salam verdi:

- Hacı əmi, kefin, əhvalın, görünürsən?

Mərdanın bu rəftarından Hacı elə sevindi ki, uşaq kimi gülümsədi:

- Kefin, əhvalın yaxşı olsun, ay oğul! Allah səni görüm neçə belə mərtəbələrə...

Bunu deyib dükçə kimi onun qabağında dığırlandı, cəld tərpaşdı, ikiqat əyildi, əllərini uzadıb Mərdanın əlini sıxdı.

Mərdan əlini cibinə saldı:

- Hacı əmi, - dedi, - sizin məndə əmanətiniz var axı, hərçənd uşağın paltarını saxladınız, mən sizin saatınızı saxlaya bilmərəm, buyurun!

Saatı zəncirlə Hacınin ovcuna qoydu. Hacı gözlənməz bir işə rast gəldiyi, əvvəlcədən bunu ehtimal etmədiyi üçün susdu və duruxdu; bir az sonra qorxa-qorxa dedi:

- Nə zəhmətdir çəkirsən, ay oğul! Bu saat da sənin ala gözüncə qurban olsun! Qoy cibinə, divan adamısan, lazımı olar!

- Yox, Hacı, sənin saatınla işləyə bilmərəm. Sağ ol!

Hacınin sözü kəsildi. Mərdanın yanı ilə yeri-yeri üzr istədi:

- Uşağın paltarından sarı nigaran olma. Birə-beş çatar. Ancaq xahişim budur ki, elə şeyləri, mənhus keçmiş zəmanəni unudaq. Zəmanə pis idi, düşmənlər biz dostların arasına girib vuruşdururdular.

- Ay Hacı, mənim sənnən heç dost olduğumu görəndə yoxdur axı!

Hacı Mərdandan gözləmədiyi bu qırmızı sözü başqaları eşitməsin deyə, səsini işə saldı, malalamaq istədi:

- Məsələtün deyirəm də, məsələtün deyirəm, oğul!..

Mövlam kişi Hacıya ilk vaxt xəbərini verdi.

- Hacı, - dedi, - «məsələtün»ün o olsun ki, sabah otaqların ikisini boşalt, bizə lazımdır.

Hacı Mövlamın üzünə baxdı. Sanki bu xəbərin həqiqət, ya zarafat olduğunu seçmək istəyirdi. Həzin bir səslə razı oldu:

- Baş üstə!

- Özü də darvaza tərəfdəki cyvanlı otaqları! Biri sovetə lazımdır. Birində də Mərdan yoldaş olacaq. Külfəti gəlir! - Hacı bir xeyli dinməz-söyləməz durdu. Mövlam kişiye, sonra Mərdanın üzünə diqqətlə baxdı. Onlarda umduğundan bir əsər görmədiyi üçün əlacsiz boynunu çiyinə qoyub cavab verdi:

- Nə deyirəm, indi ki... Bizim borcumuzdur...

Camaatdan ayrılandan sonra Hacı evə gəlmədi. Doqqazda dayanıb həmsöhbət axtarırdı. Rast gəldiyinə yanaşib ədalət dil ilə deyirdi:

- Yalan imiş qardaş, yalan imiş! Yalan imiş ki, bolşeviklər mal bölür. Bolşeviklər xəbis adamların mallarını alırmışlar. Oğrunun, əyrinin malını alırmışlar. Bolşeviklər, bir Allah haqqı, peyğəmbər kimi doğruluq tərəfdarı imişlər! Onlar halal adamın malını özünə qaytarırlar. Budur, Sovet hökuməti qurulan kimi mənim halal malım, saat-sapoşqam özümə çatdı. Yoxsa neçə il idi əlli-ayaqlı getmişdi. Sovet hökuməti özü yaxşı tanıyır, yaxşı bilir kimdən almaq, kimə vermək lazımdır. Nə var ilədir, nə yox ilə! Burda halallıq lazımdır! Məni halal adam tanımasaydılar, haçandan əldən çıxan saat-sapoşqamı gətirib çağbacağ özümə verərdilərmi? Ay tövbə! Doğru deyib atalar, halallıq düzgünlük aparar! Vəssalam!

Hacı evə qaçıdanda sifətinin mülayimlik ifadəsi sönüb getdi. Gözləri məşəl kimi yanmağa, dodaqları köz kimi qızarmağa başladı. Qaş düyüldü, üzünün dərisi qızmış qaval kimi dartıldı, bərkidi, qu-laqları səssə düşdü.

Dul arvad oğlunun, o «nökər gədənin» kənddə məğrur-məğrur yeriyib ağayana danışması, Hacıni istehza ilə dindirməsi və onunla «dost» olmadığını apaçıq söyləyib fəxr etməsi, otaqların xəbəri,

Mövlamın, o «qoca nökr»in əmri Hacıya güllə kimi dəymişdi. Hacı aldığı yaraların ağrısını tez hiss etdirməmək üçün çox dözümlü və çox qoçaqlıq göstərmişdi. Küçədə soyuqqanlı dayandı, yazıq-yazıq danışdısa da ürəyindən axan qara qanları saxlaya bilmədi. Mərdanın sözləri onun yalnız ürəyini deyil, qürurunu hampalıq, və hacılıq izzətini də sındırmışdı. O bu dərdi gora apara bilməyəcəkdi. Gora deyil, arvadının yanına da apara bilmirdi. Hıqqına-hıqqına eyvana çıxmamış Ağarəşidi çağırdı:

- Get, - dedi, - kəhəri yəhərlət!

- Kim gedir?

- Sən!

Ağarəşid nökrəi səsləyib tapşırıq verdi, eyvana, atasının yanına qayıtdı. Hara getməli olduğunu soruşmaq istəyirdi. Lakin atasının çöhrəsindəki qəzəbi hiss edib soruşmurdu, sakitcə dururdu. Bilirdi ki, vacib bir iş üçün göndərir və bu saat hamısını başa salacaqdır.

Hacı otağına keçdi. Pəncərənin qabağında dayanıb batmaqda olan yaz günəşinə, üfüqlərin qan rənginə baxdı. İçindəki alovların acı tüstüsünü bir ahla sinəsindən buraxdı, oğlunun çiyindən tutub özünə sarı çəkdi və qəti dil ilə tapşırıdı:

- Qoy bir az da hava qaranlıqlasın, görün olmasın. Kəhəri minərsən, çaparaq gedərsən Ələs bəyin evinə. Evdə tapa bilməsən xəbər alarsan, idarədə ya qulluq yerində, haradasa, qərəz taparsan. Bağbanlarda olsa da gedərsən, qırağa çağırıb soruşarsan. Deyərsən, atama dediyiniz «haqq-hesab məsələsi» necə oldu? Gözləyək, yoxsa yox! Haqq-hesabı özünüzdürürdəcəksiniz, yoxsa bizdən də gələnlərsən! Haçan, necə və nə sayaq! Ələs bəy nə desə, qulaq as! Səni onun ixtiyarına verirəm; yaraq-əsbabını da götür. Eşitdinmi? Durma, qoçaq oğlum!

Ağarəşid bir şey soruşmayıb ata mindi, gecə qara qanadları ilə bahar üfüqlərini örtəndə şəhərə yola düşdü.

Hacı kiçik oğlunu, Ağaməcidə də bu sifarişlə Mərdanın yanına göndərdi: «Eşitmişəm Sovet hökuməti Poyluda menşeviklərlə dava eləyir. Allah bayrağını uca eləsin! On erkək verirəm qızıl əsgərlərə, qovurma üçün, adam göndərin, aparsınlar».

Uşaq gedəndən sonra Hacı fikirləşdi: «Bunu elə yerdə demək lazımdır ki, beş adam eşitsin. Xalq əlli manat kasıba ianə verəndə adı dillərə düşür. On erkək zarafatdır? Niyə xəlvətdə aşırınsınlar? Mərdan da xalis vələdüzzinanın biri, hər yerdə mənim kölgəmi qılınclayır. Belə xeyir sözümü açıb ağardan deyil. Nahaq işdir!..» Hacı qapıya çıxıb nökrəi səslədi:

- Gədəni bəri çağır! Yolundan qaytar!

On beşinci fəsil

QANLI GÜN

Azadlığı qorumaq - onu fəth etmək
qədər müqəddəsdır.

Atışma səsinə gecədən camaat ayılmışdı. Damlara, divar başlarına çıxıb qulaq asanlar bunun mənasını anlaya bilmirdilər. Uzaqda, şəhər tərəfdə, gecənin zil qaranlığı içində get-gedə şiddətlənən partapartın nə demək olduğunu bilən yox idi.

Səhərə yaxın faytonçu Əhməd vağzaldan gəldi, deməyinə görə «Gəncə bəyləri, müsavət zabitləri üsyan eləyiblər». Böyük bir dəstə vağzala hücum edirmiş, fəhlələr qızıl əsgərlərlə arxa-arxaya verib əksinqilabçıların ağzını qaytarıblar, bərk vuruşma gedir. Alabaşlıdan dəmir yolunu da sökürlərmiş...

Mərdan iki gün əvvəl təbliğət arabası ilə Kür qırağı kəndlərinə çıxmışdı. O, məruzə edir, sonra da artistlərin köməyi ilə tamaşa verdirirdi.

Xüsusən torpaq bölgüsünü kəndlilərə başa salmaq çətin idi. Bir qismi mülkəddardan, qolçomaqdan alınası torpağı hökumət yeri sayırdı. Bəzi adamlar bölgünün tez aparılmasını, bəziləri isə «ehtiyat lazım olduğunu» deyir, hampalardan çəkinirdi...

Əvvəllər Mərdan təlimatçılardan eşitdiklərini, şəhərdə öyrəndiklərini eynilə deyirdi. Sonra yəqin etdi ki, burada yalnız mülkədarlara, hampalara qarşı deyil, din və etiqad məsələsinə qarşı da camaatı ayılmaq lazımdır. Şəriətin çürük sözləri çox yerdə işə mane olur, düşməyə kömək edir. Çaybulaq kəndində bu lap açıq görünürdü. Qarakişi adlı bir kəndli iclasda qalxıb «höcət» edirdi.

- A bacıoğlu, - deyirdi, - sən hampanın torpağını talayıb mənə

verməklə, əkdiiyim-biçdiyim halal olarmı? Biz müsəlmanıq axı! Allah Quranda deyib özgə iynəsi ilə tikilmiş paltar geyib namaz qılsan, batildir. Sən indi gətirib özgənin yerinə xış salmaq, toxum səpmək istəyirsən, bu hansı dində var? Onun məhsulu it qanından haramdır! Onu yemək olarmı, ona əl vurmaq olarmı?!

Qarakişinin dediklərini təsdiqləyənlər də oldu.

Mərdan ona belə cavab verdi:

- Haram-halal mövhumatdır, yoldaş! Hampanın yeri bizə ana südü kimi halaldır.

Qarakişi daha da pis danışdı:

- İndi ki, haram-halal yoxdur, o minib gəldiyiniz arabanı mənə verin, bostanıma peyin daşıyım!

Mərdan dedi:

- O bizim deyil, sənin kimi bir kəndli qardaşıdır.

- Yer də elə! Özgə malını...

Mərdan dedi:

- Yoldaşlar, mən bu dayının belə cəhl çəkəcəyini bilib hazırlaşmamışam. Ancaq onu bilirəm ki, mülkədar, hampa bizim qanımızı sovrandır. Onun yeri bizə halaldır. Hampa çox işləyir, ya kəndli? Əlbəttə, kəndli. Hampa ağzında qəlyan, əlində qamçı, altında kəhər at, gəzir, buyuruq verir. Gün altında qabıq qoyan kimdir? Kəndli! Soyuqda, qarda donan kimdir? Kasıb! Əkib-biçən, camaata çörək verən kimdir? Kəndli!.. Belə olanda daha yer niyə kəndlinin əlində olmasın? Sovet hökuməti ədalət hökumətidir. Kəndlini mülkədara, hampaya möhtac qoymaz! Qarakişi dayı, şəriət mövhumatdır, əl çəkmək lazımdır. Sən Sovet hökumətinin sözünə bax, ziyan görsən mən zamin!

O gecə Mərdan öz yoldaşları ilə söhbət eləyirdi. Artistlərdən biri onu töhmətləndirirdi:

- Sən Qarakişinin sözünü uzatdın.

Biri də deyirdi:

- Sən gərək haram-halal məsələsini qoymayıydın.
 - Mən qoymadım, o özü açdı!
 - O çox da açdı. Sən gərək sübut eləyəydin ki, yer hampanın deyil. Deyəydin: yerdin, hampa qoluzorlu olub, çəkib yoxsulun əlindən alıb. Yer əkənindir. Elə desən, sözü kəsilərdi. Sabir neçə il bundan qabaq gör nə yaxşı yazıb:

Zəhmət əkənin, güc öküzün, yer özününkü,
 Beyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!

Sən gərək bunu deyəydin. Kəndlilər Sabirin sözüne inanırlar. Mərdan dinmədi. Ürəyində artistə cavab verirdi ki, «bildim demədim? Sabirin sözlərini bilsəydim, əlbəttə deyərdim, ucadan sizin kimi oxuyardım. Kitabımı heç qoltuğumdan yerə qoymazdım...»

Mərdan az qala bütün gecəni öz məruzəsini düşünür, düşündükcə dizinə çırpırdı: «Ay elmsizlik, vay savadsızlıq!» Onu da fikirləşdi ki, artistlərin özünə tapşırırsın, kəndlilərə Sabirin kitabından çox desinlər!

O hamıdan gec yatdı, fikirli yatdı.

Gecə qulağına atışma səsi gəldi. Cəld qalxıb çölə çıxdı. Həyətdə xeyli dayandı. Diqqətlə qulaq asdı. Şəhər tərəfdən gələn tufəng, pulemyot səslərini aydın eşitdi və seçdi. Qayıdıb tələsik geyindi, tapançasını bağladı, yoldaşlarını oyatmadı. Araba atlarının birini açıb mindi, birbaşa vağzala çapdı.

Atışma səsinə Sona da çıxmışdı. O, onsuz da bərk narahat idi. Bilirdi ki, Sovet hökumətinin tədbirləri çoxlarının xoşuna gəlmir. Mülkədarlar, hampalar xorlayırlar. Evində oturduğu Hacı arvadı, hərdən lap açıq danışdı: «Biz buna dözə bilməyəcəyik, gözdağı ilə yaşamaqdansa, ölmək min pay yaxşıdır».

Mərdan da artistlərlə uzaq kəndlərə gedib, qolçomağın biri tindən çıxar, onu silahla susdura bilirdi. Belə iş üçün qoçu saxlayan azdır...

Ala-toran çəkilməmişdi. Küçədə heç kəs yox idi. Arabaya doluşub ot biçininə gedənlər isə bir şey bilmirdilər. Sona ürəyini ovuşdura-ovuşdura şəhər tərəfdən gələn qarışıq partapart səsinə qulaq asır, daha da vahimələnirdi. Səhərə yaxın küçəyə çıxanlar çoxaldısa da yenə müəyyən xəbər verən olmadı. «Manevr var, menşevikin üstünə gedən qoşundur». Biri deyirdi: «Qaladan adam qaçıb». Kimisi də Bağbanlar tərəfdə qaçaq qovalandığını deyib camaatı sakit etmək istəyirdi. Sona oğlundan çox nigaran idi. Evə qayıdıb başmaqlarını çıxartdı, ayağına bir cüt köhnə çarıq geydi. Əl ağacını götürüb yola düşdü. «Nə təhər olsa özümü qonşu kəndə salmalıyam. Görüm bu nə atışmadır. Görüm şəhər niyə bir-birinə dəyib, görüm axı bu nə işdir, gədənin başında nə var...»

Məscid qabağından yuxarı dönəndə Hacı İbrahimxəlilin ayağını üzəngiyə qoyaraq ürəkdən «ya Allah!» deyib atlanmaq istədiyini gördü. Öz evindən yox, qardaşı uşağının evindən çıxan çuxası, uzunboğaz çəkməsi ilə, möhkəm geyinib çıxan bu hiyləgər Hacınin səfəri Sonanı şübhəyə saldı. Xəyalına gəldi ki, bəylərin işini eşitsə, bu da qudurur. Nə bilirsən, bəlkə də eşidibdir. Bunlar fəndgir olurlar. Bəlkə qabaqcadan bilirmiş. Bəlkə bu işdə əli var, bəlkə...

Hacıni yoxlamaq üçün ərkyana soruşdu:

- Ay Hacı, xeyir ola səhər-səhər? Sən bilərsən, bu atışma-zad nə olan işdir?

Hacı dinmədi, atını çevirib sürmək istədi. Sona Hacınin sükut və hərəkətindən lap şəkək düşdü. Bu işdən xəbərsiz olmadığını yəqin etdi. «Yoxsa, - dedi, - bu şuluqluq gündə boş yerə atlanmaz!»

- Ay Hacı, xeyir ola, səfərin haradır belə?

Hacı əyri-əyri Sonaya baxdı və dabanları ilə atı vurdu. Sona Hacınin tutulduğunu, nə iş üçün aradan çıxmaq istədiyini bildi.

Bədəni titrədi, fikrinə gəldi: «Amandır, bu fitnəni əldən qoyma ki, Mərdanın dalnca gədir».

Sanki dost və sayıq bir səs bunu Sonanın qulağına pıçıldadı. Sona qarşısında dayanan atlıya nisbətən özünün «qadın acizliyini» baxmadı.

Hacının atı çapmaq istədiyini görüb cəld irəli yeridi, əlini cilova atdı:

- Soruşmurammi, ay Hacı, nə səfərdir? Bu qarışıqlıqda hara qaçırsan?

Hacı Sonada bu sifəti görüb çaşdı, bilmədi nə cavab versin. Bir əli ilə çuxasının ətəyini tutub yəhərin qaşını örtmək istədi, o biri əli ilə də cilovu onun əlindən almaq üçün dartdı:

- Burax, ay mürtəd qızı, oğlumdan nigaranam. Səhər-səhər məndən nə istəyirsən?

Hacı cilovu Sonadan almaq üçün atın başını birdən bərk çevirəndə yerə bir tufəng düşdü. Sona cilovu əlindən buraxmadı, qışqırdı:

- Tufəngləri hara aparırsan, ay saqqalın qanına bulaşsın?

Sona bu sözü elə bərkdən və dəhşətli bir səslə dedi ki, eşidənlər böyük bir fəlakət baş verdiyini güman edərdi.

Hacı vəziyyəti pis görüb ata dəydi. At Sonanın ayağını basdı. O, daha bərk qışqırdı və Hacının çuxasından tutub elə çəkdi ki, kişi az qaldı tərəsi üstə yerə gəlsin. Hacı hirsələndi, yəhər qaşındakı tufənglərin birini çəkib küpü ilə Sonanın başına çırpmaq istədi. Tufəngin lüləsi qoluna ilişdi.

Sonanın səsinə gələnlərin çoxu kənardan baxırdı. Mövlam kişi küçə ağzında görünəndə Hacı tez ata dəydi. O, şişman bədənilə atın yalına sinib tufəngləri bərk-bərk tutmuşdu, ayaqları ilə atı döyürdü. Mövlam kişi əl qaldırıb: «Dayan!» dedi. Hacı Mövlam kişiye nişan ala-ala sürürdü. Mövlam kişi bir də qışqırdı. Hacı çaxmağı çəkməmiş Mövlam kişinin beşaçıları dilləndi. Güllə Hacını at üstə dik qaldırdı. Sanki Hacı qalxıb nə isə etmək, hazırlaşmaq istəyirdi.

Əslində isə elə deyildi, Hacı vahimədən qalxdı. Özünü doğrulda bilməyib arxası üstə atın belinə yığıldı. Cilovun boşaldığını hiss edən at azad olunmuş kimi yerisini yavaşıtmağa və kişnəməyə başladı. Mövlam kişi yüyürüb tufəngləri atın belindən açdı, xurcunu yoxlayanda patronla dolu görüb camaata göstərdi. Kəndliləri çağırdı:

- Niyə dayanmısınız, görmürsünüz? Nə yatmışınız, a zalım uşağı! Onun gününəmi düşmək istəyirsiniz? İçimizi tərtəmiz eləməmiş, bilirsiniz ki, gün görməyəcəyik!

Sona xurcunun bəndini aralayıb patronlara baxır və deyirdi: «Bir baxın, bir mömin Hacıya baxın! Quldurbaşı bu işi eləməzdi». Sonanın Hacıya rast gəlməyi, deyişməyi, Hacının ölümü və kəndə yayılması bir anda oldu. Ona görə də bütün bu işlərin mənasını və səbəbini Sona birdən-birə kəsdirə bilmirdi. İllah da Mövlam kişinin əjdaha kimi tufəng çəkməsini, doqqazın ortasında Hacını yerə sərməsini, arvad-uşağın vay-şivənini görüb Sona özünü itirmişdi. Üzü üstə, qolu qoltuğunda qatlanmış bir halda yığılan iri gövdəli meyidi görmək nədənsə Sonaya dəhşətli idi. O, ömründə belə hadisəyə rast gəlməmişdi. İnsanın rəngi nə tez dəyişərmiş! Güllə yarasından bir damcı da qan çıxmamış... Bu- əlbət ki, qorxudan idi. Mövlam kişinin gülləsi açılmamış Hacının canı çıxıbmış.

Sona həyəcan içində idi. Harada olduğunu, nə etdiyini və necə etdiyini düşünmürdü. Çiyindənən yapışan qüvvətli bir əl onu silkələdi. Mövlam kişi beşaçıların birini onun qucağına basdı: «Bu sənə lazım olar, həmişə bala qundağı qucaqlamaq üçün hələlik silah qundağı tutmalısan, ay arvad!»

Sona istər-istəməz əlini tufəngə atdı. Bütün ömrü boyu ona yad görünən silah, sanki dost əlindən çatdığı üçün Sonaya xoş gəldi. Tufəngi ikiəlli tutdu. Mövlam kişi deyində-deyinə getdi. Divar da-lında söyüş eşidildi, bir atlı çaparaq şəhərə sarı ötdü.

Sona səksəkəli addımlarla Mövlam kişinin dalınca gedirdi.

Tüfəngi kösöv kimi tutmuşdu. Sanki bu saat qarşısındakı tonqalı qurdalayacaqdı..

Ürəyinə nə gəldisə, qayıdıb dala baxdı. Küçə bomboş idi. Ağlaşma səsi gəlirdi. Silahı yuxarı qaldırıb gözü önündə tutdu. Yarımheyət, yarımaraqla diqqət elədi. Sanki əlində belə bir şey olduğunu ancaq indi duymuşdu. Tüfəngin işıldayan çaxmağına, qırmızı qundağına, at qulağı kimi düz nişangahına fikir verdi: «Arvad xeyləyinə ayıb olan işdi, söz çıxardarlar, mənə nə yaraşır...»

Mövlam kişinin qəzəbli sifəti, yanan gözləri Sonanın nəzərinə gəldi. Təsirli səsi təkrar eşidildi: «Bala qundağı qucaqlamaq üçün silah tutmalısan!»

Bu söz müqəddəs bir çağırış, bir məsləhət kimi onun qulağında səsləndi, dərhal ürəyinə yeridi. Dördyol ayrıcında çayıb tərəddüdlə qalan, hansını seçməyi bilməyən adam bələdçinin göstərişindən necə doğrular, istiqamət alarsa, bu çağırış Sonada elə bir hiss oyatdı. Bu hiss daxili və oyadıcı bir sərinlik kimi qadının bütün damarlarına yayıldı.

«O zaman deyil, ölüm-dirim ayağıdır. Bir patron mənə qaradaşdan artıqdır. Sözə-sova uyub bu günə qalmadıqımı? Yox, yox!»

Sona əlini qayısa keçirib cəld tüfəngi çiyinə saldı, yeyinlədi. Yeridikcə uzun və cüt hörükləri silahın qundağını öpürdü. Sonanın qəti və ahəngdar addımları, ana qəlbinin məhəbbət və intizam döyüntülərini andırırdı.

Yoldaş Yəhya son günlərdə dəmiryol partiya təşkilatında çalışırdı. Stansiyada güclü fəhlə təşkilatı vardı. Bu təşkilata başçılıq etmək, istiqamətləndirmək inqilab üçün mühüm və vacib idi. Mərdan, yoldaş Yəhyanın gecə vaxtı səngərlərdə olduğunu bilib qərarğaha getdi. Müzəffər adlı bir komandır Mərdanı tanıdı.

- Bura bax, - dedi, - yoldaş komsomolçu, sizin bizə başqa cür köməyiniz dəyməlidir. Burada, dəmir yolunda fəhlə də çoxdur. Qüvvəmiz çatır. İndi bu səngərdən vacib kənddir. Yaqub da Kür

qırağı kəndlilərinə başçılıq edir. Qayıt kəndə, sovetə kömək elə: demə ki, düşmən kəndə soxulmaq istəmir. Yoxsullara başçılıq eləmək, düşmən hiyləsini hamıya açmaq lazımdır. Yoxsullardan könüllü dəstələri düzəltmək lazımdır. Hökumətə kömək, təcili kömək lazımdır. Kəndli sizi tanıyır və inanır. İnqilabı qorumaq üçün kəndbəkənd gəzib xalqı ayağa qaldırmaq lazımdır. Kəndlidə silah azdırsa, silahı bizdən apara bilərsiniz. Başa salın, qoy camaat çıxsın, öz hökumətini, öz həyatını, öz hüququnu quldurlardan qorusun.

Müzəffər vağzal qarnizonu adından kənd sovetinə məktub da verdi:

- Miniyin varmı?

- Araba atı ilə gəlmişəm.

Müzəffər Mərdana bir səmənd at verdi:

- Tez, - dedi, - kəndə çap, qadan alım, dayanmaq vaxtı deyil!

Mərdan ayağını üzəngiyə qoyan kimi at şahə qalxdı. Mərdan cilovu güclə saxlaya bildi.

Araba atını da, sahibinə vermək üçün yedəyinə aldı.

Mərdan kəndə çatanda, hava lap işıqlaşmışdı.

Atışma səsinə kənd başına çıxan kəndlilər müntəzir dayanmış, nə edəcəklərini bilmirdilər.

Mərdan çatan kimi qışqırdı:

- Niyə dayanmışınız, camaat, bəyəm dayanmaq vaxtıdır? Mövlam dayı hani?

Onun sualına suallar yağdı:

- Vağzalda nə xəbərdi, a Mərdan?

- Bu nə atışma...

- Bir danış!..

Mərdan hirsə dedi:

- Nə olacaq? Gəncə bəyləri baş qaldırıblar! Nə olacaq, müsavətlər istəyirlər yenə boynumuza minələr, əksinqilab qaldırıblar! Siz

niyə dayanmısınız?

Turab irəli yeridi:

- Bunu bizə bayaqdan desəniz, a sağ olmuş! Atlanın, camaat!

Onun sözü sanki çoxlarını cürətləndirdi.

- Silah versinlər, gedək!

- Çıxovuzun ağzını niyə açmırlar! Qara günümüzdə də əliyalın qalmaqacağıq ha!

Turab lap yaxına gəlib Mərdanın qulağına pıçıldadı: «Hacı İbrahimxəlil şəhərə qaçırdı. Mövlam vurdu».

Mərdan dedi:

- Əlbət ki, eləsini vurmaq lazımdır. Hampalar fürsət axtarır, Hacı tək deyil, ayıq olmaq lazımdır.

O, üzünü kəndlilərə tutub dedi:

- Yoldaşlar, əliyalınlıq sizi qorxutmasın. Düşmən üstünə kəsövlə də getmək olar. Fırsəti əldən verməyin, amanın bir günüdür. Tez olun! Harda düşmənin izini, sorağını gördünüz, üstünü alın. Cəllad bəylər, xanlar bizi yenə boyunduruq altına salmaq istəyirlər. Amma onu yuxuda da görə bilməyəcəklər, keçmiş ola! Bizə də muzdur deyərlər! Birimiz qalanacan meydanda varıq! Yoldaşlar, bu gündə qeyrət lazımdır, qeyrət! Fəhlə qeyrəti! Füqərayi-kasibə qeyrəti!!!

Mərdan bunu deyəndə Mövlam kişi öz yoldaşları ilə dörd qatar olub kəndin ayağından yeyin gəlirdilər. Mövlam kişi kəndlilərdən on səkkiz nəfərlik bir dəstə ilə gəlirdi. O, camaatın hamısını çağırmağa fürsət tapmamışdı, bəzisinə də inanmamışdı.

Mərdan onları saxladı:

- Mövlam dayı, ayıb deyilmi, on səkkiz nəfərlə? Biz Güneydən yüz on səkkiz könüllü ilə çıxmalıyıq. Bu nədir, bizə nə deyərlər!..

Mərdan Mövlamın üzünə baxdı. Mövlam da hirsindən balaca gövdəsini tərpedib çiyinlərini çəkdi və müntəzir dayanan kəndlilərə baxdı:

- Nə durmusunuz? Namussuz yaşamaqdan ölmək min pay yax-

şıdır! Kimin nəyi var götürsün gəlsin! Daşa basmaqla olsa da düşməni yaxın qoydu yoxdur! Daha müsəvatın ayağında tapdanmağa halımız qalmayıb!.. Bir oğlum səngərdədir. Qoca canımı da aparıram: nə durmusunuz, di gəlsəniz, a camaat!

Onun tər basmış sifəti tunc kimi parlayırdı. Bu balaca kişinin tövşüyərək, həyəcanla dediyi və yalnız səsi ilə yox, baxışı və havanı biçən əli ilə dediyi bu sözdən sonra bir neçə nəfər yaraqlanmaq üçün evə yüyürdü. Mərdan dilləndi:

- Camaat, kimin atı var, minsin. Ay cavanlar, siz piyada gedə bilərsiniz; atları qocalar minsin! Silah vağzalda veriləcək, gedək!

Qeybalı dayı qoca idi, amma düşməndən yanıqlı idi:

- Nə cavan, qoca, əyə, - dedi, - qoca yoxdur, hamımız təzəcə dünyaya gəlmişik, a balam! Sovet yolunda can qoyan da qocalarmı? Mənim atım var, minmirəm. Bu beşaçılan bəsimdir. Odur, at tövlədədir, kimin dizi tavansızdır, verin minsin.

Qeybalı dayı bunu deyib beşaçılanı çiyininə aşırı. Mövlamın dəstəsinə qarışdı. Mərdan onun mərd hərəkətinə gülümsəmək istədisə də, özünü saxladı:

- Mövlam dayı, - dedi, - sən ata min!..

Mövlam:

- Yox, - dedi, - çətini, özümü səngərə salanacandır. Bunu da bacararam...

Mərdan, evə geyinməyə gedənlərin dalınca bir də səsləndi:

- Tez olun, yoldaşlar, qonşu kəndlər çoxdan atlanıb, hamı səngərdədir!

Sona özünü dəstəyə yetirib oğlunu at üstündə görəndə anahıq qüruru başını daha da ucaltdı. Tumanının ətəklərini ovcuna yığıb piyadaların yanına keçdi.

Mərdan onun bu hərəkətinə heyrət elədi. Özünü itirdiyini zənn edib bəlkə də təsəlli vermək lazım olduğunu düşündü:

- Sənə nə olub, ay ana? - dedi.

Oğul məhəbbəti və ailə istiliyi ilə deyilən bu sözə Sona qəti cavab verdi:

- Sizə nə olubsa, mənə də o!

Anasından bu sözü eşitmək, onu vuruşa gedənlər sırasında görmək Mərdana nə qədər xoş idi! İndi Mərdan anasına bir ana kimi yox, tanıdığı minlərlə kənd qadınlarının biri kimi baxırdı. Bunlar, bu yazıqlar, zəhmətdə doğulan, zəhmətdə yaşayan bu analar xoş gün, dinc həyat və güzəran üçün silaha əl atmaq lüzumunu hiss edirlərsə, bu nə yaxşıdır, nə xoşdur!..

Mərdan bu hisslə nə qədər sevinə də, anasını evə qaytarmaq istədi. Mülayimliklə dedi:

- Qayıt evə, ay ana!

Mövlam da, başqaları da oğul ərki və səsilə Sonanı danladılar:

- Qayıt otur yerində, hələ biz ölməmişik!

Sona razı olmurdu:

- Arvad xəylağına yenə xor baxırsınız?..

Mövlam bir az acıqlı dedi:

- Bu dar vaxtda, ay Sona, sənə də məruzəmi eləyək? Qayıt deyirlər, qayıt da! Kənddə də görməli iş var axı!

Sona inadını pozmurdu:

- Mənim canım Mərdanımkindən şirin deyil ha!.. Qanım heç kimin qanından artıq deyil, gedirəm!

Mövlam ərkyana Sonanın qolundan tutub çəkə-çəkə cərgədən çıxartdı:

- Kəndi boş qoymaq olmaz axı! Qalın, soveti qoruyun!

Sona gəlib Mərdanın qabağında durdu... Səs də çıxarmadı, qollarını açıb atın döşünə yaxınlaşdı. Mərdan əyildi. Anası onun boynunu bərk-bərk qucaqladı, öpdü. Mərdan da anasının çalmalı alnından öpüb balaca və bərk əlini sıxdı, yəhərin üstündə düzəldi.

Sona əllərini göyə qaldırıb oğluna xeyir-dua verdi.

Mərdan Mövlamdan soruşdu:

- Bəs bayrağın hamı?

Mövlam dinmədi. Mərdan atını sovet binasına çapıb bayrağı götürdü. Yəhərinin qaşında əsən qızıl bayraq onun əzmini və döyüş həvəsini o qədər artırır ki, az qalır səməndin cilovunu buraxsın, səngər-məngərə baxmasın, şəhərin düz ortasında xain düşmənlə üz-üzə, qabaq-qabağa dayansın.

Mərdan kəndin başına çatanda yüzdən yuxarı yarıatlı, yarıpiyada kəndli görüb papağını götürdü, göyə qaldırıb «ura» çəkdi. Könüllülər pərakəndə halda dağdan parçalanan müdhiş qayalar kimi enişə doğru tökülüşüb, düşmənlə üstünə gedəndə qadınlar arxada əllərini göyə qaldıraraq dua eləyirdilər. Bəzisi gedənlərin dalınca su atır, bəzisi yaylıq yellədir, bəzisi kənddən lap aralananadək könüllülərin dalınca yüyürürdü: çörək, su qabı verir, kimisi də yara bağlamaq üçün bez və pambıq verirdi... Bəziləri də beləsini danlayırdı:

- Bədniyyət olma, ay qız, haqq yolunda gedənə güllə batmaz...

Sona tez dam üstə çıxıb bir əli döyünən ürəyində, bir əli alnında, yollara, toz qopararaq uzaqlaşan dəstəyə baxır, baxırdı. Atlı-piyadanın, silahlı-əliyalın adamlar içində oğlunu, yəhər qaşında qırmızı bayrağı düz və dik tutan, dəstənin başını çəkən cavan oğlanı seçməyə cəhd edirdi. Mərdan isə gah dəstədən ayrılır, gah da adamlar arasında seçilməz olurdu. Səhər günəşinin şüaları altında lələ kimi qızaran, şahin kimi qanad çalan bayraq olmasa, dəstə başçısını seçmək çətin idi. Bayrağı görəndə Sona elə bilirdi, Mərdanın üzünü görür. Sevinclə «can, can balam!» - deyir, əlini göyə qaldırır, sanki oğlunu haylayır, nə isə tapşırmaq istəyirdi!

Sonra əllərini ürəyinin başına qoyub, qəlbinin həyəcanını sakit etmək istəyirdi.

On altıncı fəsil

ÜÇAÇILAN

Yüz gün yaraq,
Bir gün görək.

ATALAR SÖZÜ

Mərdan kəndli partizan dəstələrini Müzəffərə təhvil verib vacib tapşırıq alandan sonra bağlar arası sürünə-sürünə özünü çox ehtiyat və çətinliklə şəhərə sala bilməmişdi. Şəhər naghəni, quduz quldurlara uğramış bir yurd kimi soyulub talan edilmişdi. Yollar kəsilmiş, hərəkət dayanmış, idarələr bağlanmışdı. Tutqun bahar səhərinin bulanıq üföqlərindən tökülən yağışlar sanki küçələrdə yatan lüt və günahsız əsgərlərin matəmını tuturdu. Qoca çinar ağacları enli yarpaqlarını sallayıb ölümləri örtmək istəyirdi. Quşlar qaçıb getmişdi. Küçələr bomboş, tərəddüdsüz idi. Sofular küçəsində, köhnə kazarma qabağında uzanan, hərəsi üzünü bir yana çevirib yazıq-yazıq zarıldayan və ufuldayan yaralı atlara baxmaq çətin idi. Onların bəzisi can verirdi. Bəzisi sanki itirdiyi döyüşünün həsrətilə çırpınıb qalxmaq istəyirdi, lakin qalxa bilmirdi. Ara-sıra küçələrdən çaparaq ötən, ehtimal ki, səngərlərə tələsən zabitlərdən başqa kimsə görünmürdü. Dar və xəlvət küçələrdən dinc əhalinin necə qaçıb evlərə təpildiyini görmək də çətin deyildi.

Yalnız böyük məscid ağzında, karvansara həyətinə qalmaqal var idi. Mərdan divar dibi ilə, çinarların altı ilə yavaş-yavaş yeriyərək hay-küyə fikir verirdi. Şəhər bağının qabağında sarıyanız, ucaboy bir zabıt dəstə ilə hambalları qabağına qatıb cəbbəxanaya aparmağa, tufəng verməyə, silahlandırır səngərə göndərməyə çalışırdı. Hamballar yalvarırdılar. Bəzisi fürsət tapıb yayınırdı. Bəzisi dayanıb getmək istəmirdi. Zabıt isə qışqırır, söyür, hərdən havaya bir güllə boşaldırdı.

Mərdan tez məscid həyətinə girdi. Minarənin qapıları qıfıllı idi. Üçaçılanın lüləsini salıb qıfılı sındırdı. Qapını örtüdü. Pülləkənlərlə yuxarı dırmaşdı dar bacaların birindən şəhərə baxdı. Daha yuxarı çıxmaq istəyirdi ki, tanış bir səs eşitdi. Yenə söyürdülər. Daş döşəmədə araba yeriyirdi. Mərdan boylanıb baxanda at üstündə Ağarəşidə gördü. Gözlərinə inanmadı, diqqətlə baxdı. O idi. Zabıt paltarında idi.

Ağarəşid atasının tapşırığı ilə on gün bundan qabaq Ələs bəyin yanına, bolşeviklərlə «haqq-hesab» çəkməkdə Ələs bəyə köməyə gəlmişdi.

İndi o, başına kazak papağı qoymuş, çiynlərinə yaşıl paqon tikmişdi... Bir kəndli arabacısını yaxalayır qamçılaysın, atını açmaq istəyirdi:

- Aç, bu saat deyirəm sənə!

- Axı, ağa, xırman atıdır!

- Aç deyirəm sənə, donuz oğlu!

Gödəkboy, qorxaq və həm də malından keçmək istəməyən kəndli ələcsiz qalmışdı. Ehtimal o, qarasaqqallı, samuxlu idi. Kim bilir, dünən nə iş üçünsə şəhərə gəlib, indi də Ağarəşidə düçar olmuşdu. Ağarəşid qamçısı ilə rəhmsiz, vicdansız bir sərtlik və qəzəblə onun başına, gözüne vurur, atını əlindən almaq istəyirdi. Kəndli dirsəklərlə başını örtür, gah əl ağacını qabağa verməklə qorunur, ən ağır kətəyə dözərək atın cilovunu əlindən qoymurdu. Ağarəşid döyür, döydükcə də danışırdı:

- Biz millət yolunda canımızı qoyuruq, sən qotur atını əsirgəyirsən, a biqeyrət müsəlman?!

Kəndli fəryad çəkə-çəkə yalvarır, yaxarı, and içirdi:

- Vallah, minik atı deyil. Göy haqqı, xırman atıdır, yer haqqı, kotan atıdır!

Ağarəşid əl çəkmirdi. Kəndli tənğə gəlib deyirdi:

- Əşi, əl çək məndən, a zalım oğlu zalım, əl çək! Kasıb adamam, uşaqlarımı ac qoyma, sənin Allahın olsun axı!

Mərdan Müzəffərin tapşırığını xatırladı: «Bizimlə əlaqə saxlayın, qərarəhdən xəbərsiz iş görməyin». Öz-özünə dedi: «Di gəl burada qərarəh gözlə görüm, necə dözəcəksən!.. Mənimki keçib, tribunala düşsəm də, bu köpək oğlunun vayına oturam gərək. Təvəkkül!!!»

- Ağarəşid!

Ağarəşid şaşqasını çəkmək istəyəndə Mərdan minarədən bərk qışqırdı:

- Ağarəşid, Ağarəşid, minarəyə gəl! Bolşevik var, özünü tez yetir, Ağarəşid!

Mərdan səsinə dəyişib bu «maraqlı xəbəri» elə tələsik və həyəcanlı dedi ki, Ağarəşid kəndlidən əl çəkib atını məscidə sürdü. Özünü ağır bir yük kimi atdan yerə atıb balaca qarıya girdi. Qaranlıq pilləkənlərdən tələsik dırmaşdı. Bir neçə addım getməmiş darısqal yerdə özünü tək görüb vahimələndi. Köhnə, sıyıq-sökük və rütubətli pilləkənlərdə dayanıb hövl və qorxu ilə aşağı, yuxarı baxmağa başladı. Mərdanın səsi gəldi:

- Ağarəşid, qorxma, dalımcə gəl!

Ağarəşid qabaqdakının cəsur danışdığını görüb ürəkləndi, tufənginə söykənə-söykənə, yığıla-dura, pilləkənləri dolaşa-dolaşa yuxarı dikləndi. Minarənin yüz səksənə qədər pilləsi vardı. Şəhərin ən yüksək yeri bura idi. Müharibə zamanlarında cəbhələri yoxlamaq, şəhər xaricindəki düşməni nişan almaq üçün minarənin çox əlverişli olduğunu Ağarəşid kimdənsə eşitmişdi.

İndi fürsət idi. O fikirləşirdi ki: «Buradakı hiyləgər düşməni tapıb öldürsək də buradan düşməməliyik. Burada səngəri möhkəmlətmək, pulemyot qoyub dörd bir yanı seyr və mühafizə etmək lazımdır... Bu hünərimi Ələs bəy bilsə, mənə paşalıq verər!..»

Mərdan hərifli şübhəyə salmamaq üçün bir də çağırırdı. «Ağarəşid,

özünü yetir, amandır!» Ağarəşid elə güman etdi ki, bolşeviki tutmuşlar. Ya əl-qolunu bağlamaq, ya silahını soymaq üçün köməyə çağırırlar. Cəld olub işini bitirmək lazımdır. Tövşüyə-tövşüyə dırmaşdı, minarənin başına çıxanda Mərdan tufəngin lüləsini onun gicgahına dayadı.

- At yerə silahını, at yerə! Beynini göyə sovurdum ha!!!

Ağarəşid vəziyyətdən heç bir şey anlamadısı da ona edilən əmrin vahiməsilə tapançasını açdı, çiyindəki tufəngi yerə tulladı. Diqqətlə baxanda Mərdanı tanıdı. Rəngi qaçdı, kağız kimi oldu, ayaq üstə öldü. Mərdan onun yaxasından tutub divara söykədi.

- Paqonun da mübarək! Donun da mübarək! Bunsuz da sən yaxşı işləyirdin. Sən belə qulluqlara çoxdan layiqsən. Mən namərd deyiləm ki, şəxsi intiqam alam, hər şeyi sənə bağışlamam. Kəndliyə rüzgarı təng elədiyinizi unutmamışam, amma bağışlayıram. Mənim xanimanımı odlayıb ailəmi dağıtdınız, bunda da işim yoxdur. Nə pislik edibsinizsə, hamısı bir yana. Yalnız bir şeyi bağışlaya bilməyəcəyəm. De görüm, haradan iy çəkmişən, kəndini buraxıb çiyinə beşaçılan, böyrünə onaçılan taxmısan? Nə üçün, kim üçün?! Güman edirənsən ki, inqilabı yaradanlar onu sən kimi qurd balasından qoruya bilməzlər? Yəni belə xam xəyaldasan? De görüm, o kəndlinin günahı nədir? De görüm, bu yazıq camaata nə veribsiniz, ala bilmirsiniz? Niyə xalqın başına Şam müsibəti gətirirsiniz, ay cəllad uşağı cəllad?!

Ağarəşid daş kimi hissiz və hərəkətsiz dayanmışdı. Mərdan onun ölü kimi duruşundan ehtiyat edib kəlləsinə bir güllə sıxdı, belə bir fatihə verdi: «Hamı öləcəkdir, ancaq bu yüksəklikdə, belə bir uca mərtəbədə, Allaha lap yaxın yerdə ölmək, yalnız sən kimi mömin Hacı oğluna qismət ola bilərdi!..»

Mərdan onun paltarını geyinib tapançasını, vəsiqələrini götürdü. Ətrafa, Qala düzünə sarı boylanıb atəş xətlərinə qulaq asdı. Bağban

tərəfdən atılan topların yerini təyin etməyə çalışdı. Günortadan xeyli keçmişdisə də atışma seyrəlmirdi. Qobu tərəfdə daha da şiddətlənirdi. Yaxın səngərlərdən gələn səslər qulağı partladacaq qədər müdhiş idi. Uzaqdan eşidilənlər isə külə qoyulmuş şabalıd partlayışına bənzəyirdi. Top güllələri dumandan siyirilərkən fəzanı ölçüb yaxınlaşdıqca vıyılı bərkiyir, şəhərə çatanda bir bəla kimi partlayır, tutqun göyde kükürd tüstüsü kimi tünd və kəşif bir kütlə buraxır. Cəbhəni görmək mümkün olmurdu. Şəhərin hər tərəfi yamyaşıl ağaclarla bürünmüşdü. Baharın tərəvətli havası barıt və tüstü ilə pozulmuşdu. Zümrüd göyün ortasında sanki dayanıb yerə baxan, cəmiyyəti bələlərdən təmizləməkdə olan zəhmət adamlarına salam deyən yaz günəşi, bu yerlərdə, məhz bu yerlərdə daha çox işıq, hərarət, həyat və məna verirdi. Adama elə gəlirdi ki, bu gün günəş yerimir, dayanıb durmuşdur, bu balaca şəhərin düşməndən təmizləndiyini öz gözü ilə görməmiş dağlar arxasına, yatağına getmək istəmir. O da Mərdan kimi getdiyi yerlərə, lap uzaqlara xoş xəbər aparmaq, muştuluq vermək istəyirdi.

Mərdan indi küçələrdə sərbəst gözə bilər və heç kəsdə şübhə oymazdı. O, doğrudan da, zabitə oxşayırdı. Özünə cəsarət verib birbaşa müsavətçilərin qərargahına yollandı. Qapıdan tünd keçəndə qərargah qarovulu ona hərbi salam verdi. Mərdan bunun cavabında nə etməli olduğunu bilmədiyi üçün karıxdı. Dalına baxmadan cəld yeriyib yuxarı mərtəbəyə dırmaşdı. Zəhmətçilərin qapısında iki mühafizəçi dayanmışdı. Mərdan soruşdu:

- Qərargah buradadır mı?
- Kim lazımdır?
- Cahangir paşanı harada görmək olar?
- Zabıt əfəndi, iclasdır.

Mərdan qərargahdakıların təşvişdə olduğunu duyub qayıtdı, küçəyə çıxdı, daldey küçələrin birinə çəkilib çəkməsini sahmanlamaq

bəhanəsi ilə fikirləşməyə və vəziyyəti öyrənməyə fürsət və vaxt aradı.

Bura müsavətçilərin əsl yuvası idi. Hər yandan qaçan burada, daş binalar altında daldalanırdı. Bu yuvaya od qoymaq lazım idi. Bu yuvanı dağıtmaq-əksinqilabın ocağını dağıtmaq deməkdi.

Mərdan belə bir fürsət çağında kömək arzuladı. Adam lazım idi, kömək, tədbir lazım idi. Hamıdan qabaq yoldaş Yəhyanı, komsomolçuları arzuladı. Onda üstün bir qüdrət olsaydı, əsəbilikdən titrəyən əllərini uzadar, səngərlərdə döşünü yaş torpağa verib vuruşan əsgərləri, kəndliləri, gəncləri qucaqlar, gətirərdi. Qərargahdakıları göstərib deyərdi:

- Nə durmusan!

Lakin vəziyyət elə idi ki, indi Mərdanın heç kimə əli çatmayacaqdı. Özü də təhlükə qarşısında idi. Cüzi bir şübhə onun məhv olması, tədbirlərin pozulması üçün kifayət idi. Onun yeganə köməyi vəfalı ucaçılan idi. Qardaşdan artıq istədiyi yarağını sinəsinə basıb xəyalını səngərlərə atdı. Axşamdan-səhərə, səhərdən-axşama qədər yorulmadan atışan, böyük qurbanlar bahasına olsa da yaralı şəhəri tezliklə xilas etməyə can atan qızıl əsgərlər, fəhlə-kəndli könüllüləri sıra ilə Mərdanın nəzərindən keçdilər. Mərdan onların «İnqilab yolunda!», «Lenin yolunda!», «Vətən yolunda!» deyən zəhmətçilərini eşidir, sürətli hücumunu görürdü. Budur, hücumda tərlənmiş, yorulmuş, şahin baxışlı qırmızı topçu, qara durbini ilə bağlar, bağçalar içində, ağaclar altında gizlənən əksinqilab qüvvələrini arayırdı. Mərdan xəyalən onunla danışırdı: «Dinlə məni, cəbhə yoldaşım, durbini burax, bir an qulaqlarına güc ver, məni dinlə. Siqnalıma nişan al!»

Doğrudur, indi günün günortaçağı işarə vermək qorxulu idi. Ancaq fürsəti itirmək olmazdı. Bəlkə də bir neçə saatdan sonra paşalar, əfəndilər hamısı dağılacaq, hərəsi bir dəstə ilə səngərlərə gedəcəkdirdi. Bəlkə də qaçmağa hazırlaşsınlar! Quldurbaşları əldən qoymaqları olar?..

Mərdan artıq fikirləşməyi yersiz saydı: «İşarə verməliyəm, - dedi, - nə təhər olsa, verməliyəm. Atışma da seyrəkdir, əsl işarə vaxtıdır. Bu damdan özümü qonşu həyətlərə atandan sonra heç bir şey olmaz. Bərkə qalanda bir can nədir? Təki mətləbimə çatım. Topçu yoldaşım məni eşitsin!..»

Mərdan darvazadan qərargah həyətinə girdi. Söyüdün altında bir fayton dururdu. Həyətdə çoxlu yəhərli, çullu və çulsuz at bağlanmışdı. Bir nəfər vedrə ilə atları sulayırdı. Zirzəmidən yeşiklərdə silah aparmağa gələnlərin səs-küyü ucalırdı. Üst mərtəbədən birisi acıqlandı:

- Əfəndilər, səs salmayım, əfəndilər, nə xəbərdir!

Mərdan onu səsindən tanıdı. Gilas ağaclarının, nar kollarının arasından boylanıb baxanda İlyas bəyin pörtnmüş sifətini, sallaq bığlarını gördü. Mərdanın ürəyi döyündü. Yəqin elədi ki, düşmənlər burada cəmdir.

Topa tutulan kəndlilər, Tatılının xarabalıqları, dağıdılan kəndlər, mələr qalan arvad-uşaq, xalqa edilən zülm-sitəm... Hamısı gəlib gözlünün qabağında durdu. Yəqin etdi ki, Vəznəlinin cəza dəstəsi hələ bu saatin özündə də xalqa, hüquq və azadlıq istəyən camaata divan tutmaq üçün qərargahda oturub baş sındırır, tədbir tökür...

Mərdan yanılmırdı. Qərargah başçılarının məşvərətini təşkil edənlərdən biri Xudadad bəyin müavini Vəznəli kişi özü idi. O, gecə qəflətən qırğın təşkil edib qızıl əsgərləri şəhərdən qovmaq üçün bütün qaçaq-quldur dəstələrini işə salan Cahangir bəyi qucaqlayıb təbrik etmişdi. «Zərbi-dəstinə qurban, ay Cahangir qağa! Öləncən varam sənnən. Oyununa bərəkəllah! Dünyada beş nəfər sənin kimi dostum olmaydı... Muşqurmamış alçı durardım!..»

Üsyanın altıncı günü, xalq cəbhəsinin qələbəsinə doğru gedən vuruşmaların nəticəsini «fəna» görən Vəznəli, qərargahda təcili və geniş müşavirə çağırmışdı. Müsavat məmurları, zabitləri, bəylər,

tacirlər danışırdılar. Su içir, papiros çəkirdilər. Axırını bir yerə çıxara bilmirdilər.

Vəznəli kişi əlini qaldırıb sükut istədi. Heç kəsə söz vermədi:

- Belə ki görürəm, canımızı da yer pulu əvəzinə verməli olacağıq! Acın imanı olmaz! Ayağı çarıqlını mən tanıyıram. Ayıldı, bir balaca fürsət tapdı, iş qurtardı. Leylac da bacara bilməz!

Cahangir paşa istədi soruşsun «Neçə il qumar oynamısan?» Gördü yeri deyil, dinmədi.

Məşədi Müseyib dedi:

- Bir çarə lazımdır, əfəndilər. Təcili bir çarə!..

Vəznəli onu susdurdu:

- «Əsli Kərəm» teatrını görmüsənmi?

Bu sual hamıya qəribə gəldi. Məşədi Müseyib anlamadı ki, bunun mətləbə nə dəxli. Vəznəli bir də soruşdu:

- Soruşuram səndən, görmüsən ya yox?

- Görmüşəm, əfəndim, nə olsun?

- Dinə gəlsin, keşiş orda ağıllı bir söz deyir ha!

Məşədi Müseyib fikrə getdi:

- Nə deyir?

Vəznəli kişinin çiyinləri oynadı, dodağı qaçdı. Saralmış bığlarının altından iri və sarı dişləri azacıq göründü:

- Keşiş əsasını yerə döyüb oxuyur:

Qaçmaq... qaçmaq!

Qaçmaqdan başqa əlacım yoxdur!..

İlyas bəy istədi cavab qaytarsın, «Bəy, bunu sizdən gözləməzdim!» Ağabəy onun üzünə tünd baxdı:

- İgidlik ondur, doqquzu qaçıb qurrr.

«Qurtarmaq» sözünü bitirə bilmədi: çünki dalbadala atılan üçaçılan səsindən məclis dondu. Bu səsin mənasını məclisdəkilər yaxşı bilirdilər. İlyas bəyin dili tutuldu.

Mərdan divarın başında, giləs budaqlarının dalında ayaqlarına möhkəm yer eləyib dayanmışdı. Xəyalındakı yoldaşlıq xitabını bir də təkrarladı. «Cəbhə yoldaşım, mənə dinlə, siqnalıma nişan al!» Üç dəfə silahını göyə boşaltdı, qonşu həyətə hoppandı. Bu səsdən vahiməyə düşən mühafizlər küçəyə çıxdılar. Sağa-sola qaçırdılar, heç kəsi görə bilmədilər.

İclasdakılar pəncərələrə sarı, eyvanlara sarı axışdılar. Damın başına dırmaşanlar oldu. Əllərində onaçılan hamı kimi işə axtarırdı. Bəziləri də: «Axmaq bir başıpozuğun işi olacaqdır» deyər, qərgahı xatircəm eləmək istəyirdi. Cahangir paşa iti və mahmızlı addımları ilə iclas zalına qayıdanda hamı sürü kimi onun dalınca içəri doldu. Adamlar öz yerlərində əyləşib paşanın nitqini dinləmək istəyirdilər. Lakin paşa yerinə keçmədi. Bir əlini stola söykədi, o biri əli ilə binanın tavanına işarə edib yeni və vahiməli bir müzakirə bəhsi açdı:

- O uşaçılan gülləsindən mən bir xəyanət səsi duyuram, əfəndilər, ehtiyatı əldən verməyəlim, kəşfiyyatçıya uğramaq ehtimalından sığınmaq üçün qərgahı dərhal təbdili-məkan etməli!

İlyas bəy paşanın rəyinə zidd getmək cəsarəti göstərdi:

- Paşanın əmrinə tabəsiz, faqat vəziyyətin ağırlığını, vaxtın təngliyini nəzərə aldıqda, əhalinin bizə qarşı arzuolunmaz münasibətini zehinə gətirdikdə, qərgahın təbdili-məkanı bir o qədər də asan və müfid görünməsin, əfəndilər, zənnindəyiz!..

İlyas bəy öz etirazını əsaslandırmaq, rəy verməyə tələsdikləri üçün ayaq üstə dayanan «ərkanı-hərbi» öz sübutlarına inandırmaq istəyəndə, binanın başında elə müdhiş bir ildırım şaqquldadı ki, deyərdin göylər qopdu, töküldü, dünyalar daşa dəyib saxsı kimi çilik-çilik oldu. Bu şaqqultı neçə dəfə təkrarlandı. Qərgahın yerində kükürd, barıt və his qoxuyan kəsif duman birikdi. Çox çəkmədi duman alovlandı, od içində parthapart qopdu, aləm bir-birinə qarışdı...

Mərdan bu gecəni şəhərdə keçirməli, rast gəldiyi, etibar etdiyi cavanları səngərlərə göndərməli idi. İlk dəfə getdiyi yer Bəhmənin evi oldu. Yoldaş Yəhya Bəhməndən nigaran olduğunu demişdi. Mərdan əliboş getməyə də utanırdı. Şəhərdə azuqə yox idi. Bazar-dükən bağlanmışdı. Ərzaq müsadirə olunmuşdu. Hər kəs öz evinə çəkilməmişdi. Yoxsul evlərində aclıq hiss olunurdu. Əksinqilabçılar ancaq cəbhəyə gedib onlara kömək etməyə boyun əyənlərə çörək vəd edirdilər.

Bəhməngilin evində və həyətinə kimsə yox idi.

Qapı-baca bağlı, ev-eşik süpürülmüş məscid kimi bomboş idi. Mərdan bildi ki, qorxudan yığışdırıblar. Ya kəndə qaçıblar, ya bir yanda gizləniblər. Qayıdıb çıxmaq istəyirdi, zirzəmi qapısından tüstü qalxdığını görüb çağırdı:

- Xala, ay xala, qapımı açın, Mərdandır!

Ağ, iri, tay qapı açıldı, içəridə otuz qədər qadın-uşaq qaynaşmağa başladı. Mərdan onlara ürək-dirək verdi. Atışmanın tezliklə kəsəcəyini, dava olmayacağını, çörək paylanacağını deyib onları sevindirdi. Bəhmənin anasını kənara çağıraraq oğlundan əhval soruşdu. Qadın şübhələndi:

- Yoxsa oğlumun başında bir iş var, ay Mərdan?

Mərdan ona açıqlandı:

- Nə danışırısan, ay rəhmətliyin qızı, xata eləmədim soruşdum. Yoldaş Yəhyanın tapşırığıdır. Hamıya baş çəkirik!

Qadın tövşüyə-tövşüyə dedi:

- Atışma düşən gecəsi çıxdığıdır. Üç gün bundan qabaq birçə dəfə xəbər göndərib ki, vağzaldayam!

Mərdan dedi:

- Arxayın ol, vağzal öz əlimizdədir. Elə işə o, yoldaş Yəhyanı tapıb, çünki srağagün yoldaş Yəhya vağzala getdi. Arxayın olun. Çörəkdən-zaddan korluq çəkmirsiniz ki?

- Yox! Bir az orucluq üçün almışdıq. Uşaqlar onunla dolanırlar.

Mərdan xudahafizləşib evdən çıxdı, o gecəni istəklili uşaqları ilə gah o səngərdə, gah bu səngərdə keçirdi.

Vəznəli kişi Bağbanlar tərəfindən bolşeviklərə köməyə gələn kəndlilərin qabağını kəsib yaxına buraxmamağı qaçaq Qənbərə tapşırırmışdı. Bu isə qaçaq Qənbərin şəninə şikəstlik gətirirdi. Onun arına gəlirdi:

- Bəy, gör məni kimin qabağına göndərirsən, burnu fırtıxlı Yaqubun!

Yaqubun kəndlilər arasında hörməti və hünərini Vəznəli özü bilirdi də, qiymətləndirirdi də. O, Qənbər kimi, bu hörmətin mənasına göz yumurdu:

- Təki, - deyirdi, - Qənbər, sən Yaquba cavab ver! Bunu bacarsan sənə Qənbər yox, Ənvər deyərəm!

Bu cavabdan Qənbər daha da hirsələnmişdi. Artıq adam istəməmişdi. Qırx beş nəfərlik bir atlı dəstəsi ilə Beştəpələr deyilən daldey yerdə səngərlənmiş, düşmənin gəlməsinə müntəzir olmuşdu.

Yaqub isə hər gün vuruşa-vuruşa irəliləyir, şəhərə yaxınlaşırdı. Rast gəldiyi hər şeyi - meşəni, bağı, dərəni yoxlayaraq ötürdü. O, bu fikirdə idi ki, vağzal tərəfdən nizami qoşun, qızıl əsgərlər şəhərə ayaq basanda könüllülər də Bağbanlar tərəfdən girib şəhəri əhatə etsinlər. Düşmənin qaçıb aradan çıxmasına yol verməsinlər. Beştəpələrə yaxınlaşanda sakit getməkdən ehtiyat elədi. Könüllüləri üç dəstəyə böldü. İki dəstə sağ və solda pusquda dayanmalı, üçüncü dəstə ortada, yol ağzı ilə gedənləri izləməli idi. Yaqub özü də üçüncü dəstənin içində idi.

Onlar ata-ata gedirdilər, cavab atəşi gözləyirdilər. Yaqub hücum xəttini bütün yoldaşlara başa salmışdı. Atını ağacların altı ilə sürüb ətrafı müşahidə edir, hərdən bir güllə ilə işarə verirdi. Təpələrin dalında qaçaq Qənbərin beşaçıları guruldadı. Yaqubun adamları

beş dəqiqə atışıb çəkilməyə başladılar. Qənbər düşməni belə, gözləmədiyi kimi aciz görüb cəsarətlə təqibə başladı. Qırx beş adamın hamısı atını yola salıb çapırdı. Hər şeydən əvvəl qaçanlardan at, tüfəng ya paltar qəniməti ələ keçirməyə çalışırdı. İki verst getməmişdilər ki, kənardan, bağların arasından dolu kimi güllə yağdı. Qənbərin adamları çürük meyvə ağacdən düşən kimi tappatp atdan yerə tökülürdülər. Yaqubun cəsur «vur! vur!» səsi qayalarda əks-səda verirdi. Qənbər çaşbaş qaldı. Qabağı qorxulu görüb qayıtmaq istədi. Yolun kəsildiyini və möhkəm bir mühasirəyə düşdüklərini hiss etdi. Atlar yaxın da, dalbadal açılan güllələrin sə-sindən hürküb şahə qalxırdı. Adamların bəzisi xəncərə əl atır, bəzisi hoppanıb daşa girir, bəzisi də fırlana-fırlana tüfəngin çaxmağını çəkirdi. Qaçmaq istəyənlər on addım getməmiş arı şanı kimi olurdular. Atlılardan biri əl qaldırıb «təslim!» dedi, daşın dalında, qan-tər içində atışan Qənbər pis söyüşlə söydü və onu vurdu.

Yaqub atını qaytarıb səngərdən xeyli uzaqlaşdı. Atdan düşdü. Yolun böyürtkənlərlə əhatə olunmuş, xəlvət bir yerindən tez o tərəfə hoppanıb sinə-sinə səngərlərə yaxınlaşdı. Qənbər sığınan divarın lap yanında dayanıb boylandı. Qənbəri, o enlikürək, yoğun cantaraq meşə vəhşisindən çətin seçilən tülkü qulduru aşkar gördü: Yaqub onu, beşaçıları tez-tez dolduran, qızarmış, yoğun və tüklü boynunu çevirib döyükcən görəndə tələsdiyindən az qaldı üstünə atılsın, fikrinə gəldi ki, daş götürüb ilan kimi başını əzsın. Buna arxayın olmadı. Uşaqlarla onun kürəyini alışırdı. O, tüstü kimi göyə qalxdı. Qolları göydə budaqtək tərpanədi. Ağır bədənilə, rişəsindən qoparılmış ağac kimi yerə, yaş otlar üstünə sərildi...

Qənbərin adamlarından qalanlar təslim olub silahı tökdülər. Könüllülər «ura» çəkib şəhərə doğru çapdılar. Yaqub at belində, sağı-solu örtən, havaya bahar ətri saçan yaşıl, çiçəkli ağaclar arasından qırğı kimi süzüb gedirdi...

On yeddinci fəsil

XALQIN SƏSİ

El gücü, sel gücü.

ATALAR SÖZÜ

Bu gün şəhərə qəti həmlə günü idi. Qızıl əsgərlər vağzal tərəfdən guruldayan top atəşi altında yeriyirdilər. Top, pulemyot lülələrini bir tərəfə istiqamətləndirən zirehli qatar yarım dairə şəklində şəhəri qucaqlayan dəmiryol boyu gəzərək qırmızı hücumçuların yollarını təmizləyirdi.

Yelenendorf və Bağbanlar tərəfdən isə şəhəri tutmuş olan əksinqilabçılar üzərinə nizamsız, lakin qüvvətli, qaynar bir kütlə axırdı. Kür qırağı kəndlər - pambıq əkinçiləri, başıpozuq adlanan könüllü inqilabi kəndli dəstələri feyzli yaz günəşinin mail şüaları altında, yaşıl, bağlı-bağçalı yamaclar boyu ağzi aşağı qaynar bir mədən kimi axışib getməkdə idi. Onlar, məcrasından aşan yaz seli kimi, hasarlı, dar və daşlıq yollara sığmırdılar. Üzüm bağlarının arası ilə, əkinlərin lələli mərzə, yarpızlı dərələr, çəpər qıraqları ilə sanki bir-birini ötmək üçün yeyinləyirdilər. Gödək tütəngini kəndirlə çiyinlərinə salan, kiçik gövdəli iş atlarının çılpaq belinə mıxlanmış kimi dimdik əyləşərək iti və ehtirashı baxışları ilə sübhün dumanını dələn kəndli dəstələri ümumi bir ruhla, ümumi bir iradə ilə müqəddəs vəzifəyə doğru axıb gedirdilər. Onların günəşdən yanmış tunc sifətində qabaran kin və intiqam cizgilərini görmək çətin deyildi. Onlar müsavətçilərin, xan-bəy Gəncəsinin yerə-göyə sığmayan cinayətindən hiddətə gəlmişdilər. Gəncənin, qırmızı Gəncənin yenidən başlayan işıqlı sabahını, zəhmətkeşlərin əsrlərdən bəri arzulayıb nail olduğu azadlıq günlərini, qorumağa, vətən torpağını xainlərdən təmizləmə-

yə, zülm və sitəmin rüşəsinə kəsməyə gedirdilər.

Mövlam kişi Mərdanın atını minmişdi. Hirsindənmi, tələsdiyindənmi, tərlənmiş, papağını kəmərinə taxmışdı. Onun uzun müddət irəliyə doğru baxmaqdan dönməyən balaca, tüklü başı qartal başına oxşayırdı. Mövlam kişi atını elə bir iradə və əzmlə sürürdü ki, görün deyər bu nə ehtiyatsız adamdır. Ehtiyatın zərurətini, qabağındakı düşmənin quduzluğunu bilsə də, Mövlam kişidə uşaqlara xas olan bir səbirsizlik, tələsmə vardı. O, qəzəbini soyutmaq, intiqam saatını yaxınlaşdırmaq üçün bərk sürür, dəstədən aralanırdı. Atının cilovunu buraxmağa can atırdı. Ancaq komandirdən qorxurdu. Həm də gözlərini qarşdakı sıx bağ-bağata, yarpaqları altında, ehtimal, düşmən gizlənməmiş ağaclıqlara dikmişdi. O, ürəyində, piyadalara qoşulmadığına heyfələnirdi. Güman edirdi ki, piyada bağ-bağçaya daha tez soxulmaq, daha çox iş görmək olar... Qızıl komandanın səsi eşidilirdi. Atlıların, xırda qurd yerisi çaparağa keçir, atların nalsız ayaqları az qala dizə qədər batdağa girir, döyüşçülərin acıqlı səsinə şappıltı ilə palçıqdan çıxırdı. Bir Don kazakı yoldaşlarından soruşdu:

- Bunlar kimin adamlarıdır?

- Könüllülərdir. Komandan bunların arxa cəbhədən hücum keçmələrinə razı olmuşdur.

- Bacaracaqlarmı?

- Nə deyirsən, onlar uzun zamandır ki, mülkədarlarla vuruşurlar. Onlar illərdən bəri qurtuluş yolunu Bakı fəhləsindən öyrənmişlər, savadsızlıqlarına baxma! Yol göstərən olsun, çox iş görürlər.

Gün qalxıb kölgələr qısaldıqca, hava qızdıqca, dağ-təpə başındakı ağ duman seyrəldikcə bütün cəbhələr boyu yaylım atəşi şiddətlənir, qara qüvvələrin şiddətlənən quduz müqaviməti hər yerdə hiss olunurdu.

Şəhər ətrafını bürüyən bağların uca və ağ möhrə divarları

düşmənin təbii səngəri olmuşdu. Bəylər, buradan kəndli dəstələrini atəşə tuturdular. Atışma səslərindən ölüm yağırdı, lakin könüllüləri heç nə qorxutmurdu. Onlar sütül taxıllara yatır, gilə, tut və qoz ağacları ilə örtünür, arxlara düşərək su içində irəliləyirdilər... Bir kəndli tələsərək atını dayaz bir xəndəyə salıb atışmaq istəyir. Boğazından yaralanır, qızıl qana boyanır. Var gücünü toplayıb bütün bədənilə yuxarı atılır, iki güllə də atıb yığılır. Üzünü yumşaq torpağa qoyur. Əllərini geniş açaraq sanki yeri, onun üçün çox əziz olan və qanı bahasına ala bildiyi ana torpağını son məhəbbət və həsrətlə qucaqlayır. Sükut edən divarın dalından fürsət tapdıqca dillənən yaylım atəşi hücum edənlərin qarşısını alır. Nə qədər müdhiş mənzərələr vardır! Yaralanmış bir kəndli əli ilə qarnını qucaqlayaraq o biri əli ilə geri çəkilən yoldaşından yapışmağa çalışır. Yoldaşı onu xilas etmək üçün qucaqlayıb sürüyür, kəndli yarasının əzabından bərk qışqırır, haldan düşür...

Acı, ağır, qara tüstü dənizi qabarıb yuxarı qalxır. Alov şölələri pambıq zavodunun divarlarını yalayıb ötür.

Yanan pambığın yağlı, hisli, boğucu iyi bütün havanı kəsifləşdirir!

Çox çəkmir ki, inqilabi qoşunun əzmi düşmənin inadını bir qamış kimi qırır. Gələcək səadət günlərinin mahnısını çağırən orkestrin əzəmətli səsinə, qəhrəman komandanların ilham, qüvvət aldığı və səslədiyi Lenin adından ruhlanan, bu şərəfli hücumda qızıl əsgərlərdən geri qalmayan kəndli dəstələri axırıncı hasarlara, üzüm bağlarına lap yaxınlaşırlar.

Düşmən tələş, vahimə içində sürətlə geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Budur, xırda və yüngüləyək atlar tikanlı çəpərləri quş kimi hoppandır, cəsur kəndlilər özlərini divardan o üzə atır, düşmənlə əlbəyaxa olmaq üçün ləzgi xəncərlərini havada parıldadırlar.

«Yaşasın Sovetlər!», «Yaşasın qurtuluş!», «Var olsun Lenin!»

səsləri bağ-bağatı doldurur. Qızıl dəstələr, qaçmağa üz qoyan düşməni təqibə başlayırlar. Günortadan dörd saat keçmiş qızıl əsgərlər və inqilabi kəndli dəstələri dörd yandan şəhərə girəndə Mərdan həbsxananın qapısını açıb məhbusları dünya işığına buraxırdı. Məhbuslar, onlara və ümumən vətənə azadlıq gətirən qəhrəman Qızıl Ordu və partizanları alqışlayır, sovet yolunda canlarından keçməyə hazır olduqlarını deyib silah xahiş edirdilər. Mərdan onların hamısını evlərinə göndərir, tapşırırdı:

- Camaata, əhaliyə, hər kəsə başa salın ki, Sovet hökuməti fəhlənin, kəndlinin hökumətidir, kasıbın, məzlumun hökumətidir. Bəyin, xanın, mülkədarın fırıldaqına aldanmasınlar, bəsdir daha!..

Mərdan qalib nizami və kəndli qoşunlarını şəhər meydanında qarşıladı. Yaqub və Mövlam kişi ilə görüşüb öpüşdülər. Mövlam kişinin sevincindən gözü yaşardı. Cəbhədə dostlaşdığı Don kazakı Mişa ilə Mərdanı tanış elədi.

Mövlam kişi qələbədən doğan bir iftixar və şadyanalıq hissilə dostunun, cəbhə yoldaşının çiyindən tutub gülümsəyən gözlərinə baxdı:

- Sən, mən - (şəhadət barmağı ilə göstərir) dva qardaş!

- Qardaş, znaçit brat!

Mərdan, Mövlamın sözünü Mişaya tərcümə edəndə Mişa güldü və Mövlamın kürəyinə vurub dedi:

- Brat i boes!

Qalib dəstələr «ura» çəkir, əsgərlər «Beynəlmiləl» oxuyurlar. İnqilab və azadlıq marşı bütün əzəmətlə gurlayaraq şəhər meydanından yüksəlir, hər tərəfə yayılır.

Cənubdan, Bağbanlar tərəfdən gələn könüllülərlə şimaldan, dəmiryol stansiyası tərəfdən gələn və hər addımda silahla özünə yol açan Qızıl Ordu döyüşçüləri bir-birinə çatanda, ümumi bir səslə ura çəkib qucaqlaşdılar, öpüşdülər. Uzun və ağır vuruşmalardan, yor-

ğunluq, yuxusuzluqdan, yarıdan, ağrıdan sonra üzündə-gözündə ağır yay vuruşmasının tozu-təri duyulan minlərlə adamın dərin və əbədi qardaş məhəbbətilə bir-birini qucaqlaması şəhər meydanının və bu şəhərin tarix boyu görmədiyi bir mənzərə idi. Bütün dünyada ilk dəfə zülm və əsarət zəncirini əbədi qıran, bütün xalqlara əbədi azadlıq və səadət gətirən Sovet Rusiyasının qəhrəman oğulları şəhər meydanında müqəddəs bir qələbənin bayram nişanəsi olaraq yerli zəhmətkeşlərlə qucaqlayıb görüşür, onlara əbədi azadlıq və səadət müjdəsi verirdilər. Əlində qırmızı bayraq tutan bir rus döyüşçüsü atını irəli sürərək üzünü kəndlilərə, küçələri dolduran, evlərdən, damlardan baxan əhaliyə tutub uca və mehriban bir səslə dedi:

- Yaşasın Qırmızı Azərbaycan, Sovet Azərbaycanı!

Şəhər zəhmətkeşləri, inqilab bayraqları olan rus oğlunun muş-tuluq səsinə bitmək bilməyən alqışlarla cavab verdilər. Şənlik, bayram səsi və təntənəsi bütün şəhəri bürüdü. Çox çəkmədi ki, Qızıl Ordu hissələrini, inqilabi könüllü dəstələri yeni və parlaq qələbə ilə təbrik edən komandanın əzəmətli, təntənəli səsi eşidildi:

- Yoldaşlar!

Bu səslə bütün qüdrəti, dərin və cahənşümlü mənası ilə hər tərəfə yayıldı, eşidənlərin zehninə ayıqlıq və işıq verdi.

- Yoldaşlar!!!

Mərdan məhbusların hamısını yoxlayandan sonra içəri girdi. Kameraları bir-bir gəzdirdi. Həbsxana qulluqçularından başqa kimsəni görmədi:

- Bir şairi neçə ay əvvəl inqilabi təbliğat üstündə tutmuşdular. Görünür ola bəlkə?

Sarıyanız, arıq bir oqlan dedi:

- Bəli, gətirmişdilər elə bir adam. Yayın ortaları idimi? Xülasə, yayda olub. Çox pərişan bir kişi idi. Heç kəsə boyun əymirdi, qulluqçular köməkləşib onu döyə-döyə kameraya basdılar... Heyf ki,

mən sonra görə bilmədim. O kişi necə oldu, bəlli deyil.

Bir səslə Mərdanı öz xeyallarından ayırdı. Sənət texnikumu tələbələrinin musiqi dəstəsi qalib qızıl əsgərləri təbrikə gəlirdilər. Bir yaşda, bir boyda, təxminən bir geyimdə olub cavan uşaqlar əsgəri addımla addımlayırdılar. Orkestrin gur və şadlıq səsi, yalnız əsgərləri yox, silahla alınmış, çox qurbanlar bahasına fəth olunmuş böyük və müqəddəs azadlığı alqışlayırdı.

Şəhər meydançasında qaliblərin mitinqi keçirildi. Mərdan kom-somol adından, cavanlar adından, inqilabi kəndli cavanları adından xilas olmuş şəhəri təbrik edirdi. Onun gənc və alovlu səsi azad xalqın səadəti və birlik nəğməsi kimi güclü və xoş idi.

On səkkizinci fəsil

MUŞTULUQ

Qara baxtdən danışan
Nəğmələri gəliniz,
Böyük tabutlar ilə -
Biryolluq dəfn edək biz.

H. HEYNE

İyunun onu idi. Şəhər bağında cavanların şənlik yığıncağı keçirilirdi. Orkestrin səsi şəhəri başına almışdı. Bağın divarları şüar və şəkillərlə bəzənmişdi, qapısı camaatla dolmuşdu. Bu yığıncaq Yəhyanın təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Yoldaş Yəhya indi partiya komitəsində çalışırdı. Şəhər komsomol komitəsinə zəng edib Sureni çağırmışdı.

- İndi, - demişdi, - vaxtı çatmışdır. O zirzəmidə darıxan günlər ki, həsrət çəkirdik, bir gün işıqlığında yığışib danışmaq arzulayırdıq, indi vaxtıdır! Gərək arzumıza əməl edək!

Suren Mərdana xəbər göndərdi, məktəbli gənclərdən qabiliyyətli yoldaşların siyahısını tutdurub teatr tamaşası, çalğı, oyun, ədəbi parçalar hazırlatdı. Bir gün əvvəl adam göndərib öz kəndlərindən də yoldaşlarını çağırırdı. Bacısı Marqo da arabaya minib gəlmişdi.

Mərdan Surenin yanında Marqonu, gözəl və yeniyetmə qızı görəndə öz-özünə demişdi:

- Qırışmal nə tez tapdı bunu...

Yaxınlaşanda Suren gülümsəyib Mərdanı təzədən tanış eləmişdi.

- Tanırırsan, Marqo səndən, məndən çox böyüyüb?

Mərdan bu qızın Marqo olduğuna inanmırmış kimi heyrət elədi.

- Bağışla, Marqo, tanımadım, bir də necə tanıyaydım? Mən səni

balaca bir ev uşağı görmüşdüm. Amma indi xalis bərişna!

Onlar küllüşüb közməyə başladılar.

Uca və qoca çinarların göylərə baş vurduğu şəhər bağının yaxşı vaxtı idi. Hər tərəf yamyaşıl, al-əlvan idi. Qızılkül, qərənfil, yasəmən bir-birini çağırırdı. Axşamın sərin havasına çökən ətir iyi yoldan ötəni saxlayırdı. Şəhərin və yaxın kəndlərin komsomolçu kəndləri, müəllimlər, məktəblilər, qızıl əsgərlər bağda şənlik keçirirdilər. Yəhya papağını əlinə alıb bağın ortasında bəzənmiş xitabət kürsüsünə çıxanda musiqi susdu. Hamı natiqin başına yığışdı. Yəhya birdən başlaya bilməzdi. O, qarşısındakılara baxır, bu günkü kəndlər bayramının tarixi şadyanalığını düşünür, ürəyindəkiləri ifadə etməyə söz axtarırdı.

Bu yığıncaq bir neçə ay əvvəl zirzəmilərdə çalışan komsomolçu kəndlərin böyük bir arzusunun inqilab sayəsində, Qızıl Ordunun, qəhrəman rus fəhləsinin qardaş köməyi sayəsində həyata keçdiyini göstərirdi. Bu şəhərdə birinci dəfə idi ki, Azərbaycan, rus və gürcü kəndləri - bütün millətlərdən olan azad sovet gəncləri qardaşcasına əl-ələ verib eyni sevinclə gəzir, dincəlirdilər. Birinci dəfə idi ki, bu bağda azadlıq bayramı keçirilirdi, birinci dəfə idi ki, Yəhya açıq havada komsomolçuların qarşısında danışdı. Onun sözü çox idi. Lakin həyəcanlı olduğundan az danışdı və nitqini belə bitirdi:

- ...Fəhlə-kəndli gənclər! Sosialist inqilabımız sizin üçün yeni və xoşbəxt bir dünya yaratmışdır. Hər şey sizindir. Vətənimiz də, qələbəmiz də, indimiz, gələcəyimiz də sizindir! Partiyamızın, böyük atamız Leninin sayəsində qanad açıb yüksəlin! Oxuyun, öyrənin, yaradın. Xoşbəxt yaşayın! Belə günlərdə deyin, gülün! Heç bir qara qüvvə sizin bəxtəvər həyatınıza mane ola bilməyəcək. Ancaq bir şərtlə. Bu şərtlə ki, siz də partiyamızın, xalqımızın xələf övladları olasınız! Lenin yolunda sədaqətə və fədakar çalışanları həmişə, hər yerdə qələbə gözləyir, ancaq qələbə gözləyir!

Mən sizin birlik, səadət və qələbə bayramınızı ürəkdən təbrik edirəm!..

Yığıncağın rəsmi hissəsi çoxdan qurtarmışdı. Bir-birinə qarışan mahnı - musiqi, azad gəncliyin bahar səsi sıx ağaclar arasından göylərə ucalırdı. Gecə yarısına qədər şənlik davam edirdi. Suren Marqonu və Mərdanı çağıranda ki, «bəsdir, gedək», Mərdan deyirdi:

- Təzəcə başlamışıq, nə bəsdir?

Suren israr edirdi:

- Vaxt keçir.

- Marqodan soruşaq.

Marqo utancaqlıqla gülümsəyərək əvvəl Surenin, sonra Mərdanın üzünə baxdı, çətinliklə deyə bildi:

- Necə istəyirsiniz!..

On doqquzuncu fəsil

MANİFEST

Bahar, sən indi haralardasan?

Yağın sən də məni unutmusan.

Mərdan bu gün qəza kommunxozundan gələn yoldaşlarla məşğul idi. Bunlardan biri şəhərlə vağzal arasında çəkilən dəmir yolun layihəsini verən mühəndis Alışanoğlu idi. Biri də ortayaşlı Möhsün adlı bir fəhlə idi. İyirminci ilin planına görə, müsavətçilərin xaraba qoyduğu təsərrüfat müəssisələrinin bərpasına təcili başlanmalı idi. Yolların düzəlməsi zəruri bir iş idi. Vağzal ilə şəhər arasında, yaxın kəndlərlə vağzal arasında şose yol bu il mütləq qaydaya salınmalı idi. Qonaqlar atda gəzib uçmuş körpüləri, sel basmış yolları, batdaq yerləri qeydə götürmüşdülər. Bu ilki məhsulun azlığından, xüsusən bağların ayaq altında getdiyindən, bir şey vermədiyindən də söz düşdü. Mərdan göstərdi ki:

- Bunun bir səbəbi ötən qışın soyuqları oldu. Dikdir yerlərin hamısında ağacları şaxta vurub. Meyvəcat isə bizim kəndlərin zəruri xəyətidir.

Möhsün kişi bir ah çəkdi:

- Soyuqları demə, yadıma bir şey saldın. Həmin o qışın oğlan vaxtında, mən bazarkomda olurdum. Əllafların, faytonçuların qorxusundan hər səhər yolun qarını təmizləyirdik. Bir gün, Allah göstərməsin, bir uşaq borana düşüb qupquru qurumuşdu. On-on bir yaşında bir gözəl uşaq idi. Gözüm görən kimi ürəyim parça-tikə oldu.

Mərdan bu söhbətə maraqla qulaq asırdı.

- Nə təhər idi, sifəti necə idi?

- Sifətində sifətlik qalmışdımı, ay rəhmətlik oğlu. Üzü şüşə kimi buz bağlamışdı. Göz çuxurları seçilmirdi. Cibimdən beş manat verib rayonda yoxlatmışam, axtarmışam, yiyəsi çıxmadı ki, çıxmadı.

Elə bil Mərdanın sinəsinə bir zərbə dəydi, ürəyi döyündü:

- Paltarından-zaddan necə?

- Paltarında da gözəgəlim şey yox idi. Cırıq kəndli arxalığı vardı, başı da ki, açıq.

Mərdan həyəcanla soruşdu:

- Görəsən adı nə imiş?

- Adım kim bilsin, alınma yazılmayıb ha!

Mərdan dörd ay əvvəl Bağırın belə bir söhbət danışdığını xatırladı.

- Hamam ağzındakı yoldan tapılan deyil ki?

- Hə, ordan tapmışıq!

- Məşədi Abbasın nökəri deyirlər, onu...

Möhsün dayı çiyini çəkdi.

- Onu bilirəm. Olsa da yaxın durarmı? Tülkünün biridir o!

Mərdanın ürəyi bərk döyünür, hövsələsi daralırdı. Bu bədbəxtin Bahar olduğunu sanki ona demək istəyirlər. Lakin ürək eləyib demirlər. O, bildirdi ki, Bahar kənddən getmişdi. Bilirdi ki, sallaq-xanada olmuşdur... Bilirdi ki, başında bir iş var...

- Yenə bir nişanasından-zaddan heç bir şeyi bilinmədimi?

- Nə bilinəcəkdi, ancaq cibindən əl boyda bir kağız çıxdı.

Mərdan bunu eşidəndə qapqara qaraldı. Nə isə demək istədi, deyə bilmədi. Qalxıb o biri evə keçdi. Kədər onu boğduğu üçün səsi çıxmırdı. Qonaqlara süfrə hazırlayan anasının çiyinlərindən tutdu. Üzünə baxıb durdu. Sona oğlunun bu hərəkətinə mat qaldı. O da Mərdanın qaralmış üzünə baxıb dedi:

- Sənə nə oldu, rəng-rufun niyə qaçdı?

Mərdan hiss etdiyi dəhşətli bir xəbəri nə anasına deməyə cəsarət

edir, nə də gizlədə bilirdi. Sanki desə dili yanacaq, gizlətsə qəlbi parçalanacaqdı.

- Ana, - dedi, - bizim Surenlə qardaşlıq kağızımız var idi. O kağız hardadır?

Anası ah çəkdi.

- Nəyinə lazımdır?

- Lazımdır, hardadır o kağız?

Sonanın dağlı sinəsi ağır-ağır qalxıb endi.

- Baharın, - dedi, - cibində getmədimi? Bahar yazıq necə əzizləyirdi, necə saxlayırdı onu... Sizin iynizi ondan alırdı tifil!... Nədən belə soruşursan?

Anasının dediyini axıra qədər eşitməyə dözməyən Mərdan otağa qayıtdı. Möhsün kişidən soruşdu:

- O kağız kimdə qaldı?

- Bilmədim heç necə oldu. Mehralıya oxutmuşdum, guya qardaşlıq kağızı imiş. İndi bilmirəm nə olan iş idi. Bir barmaq uşaqda belə kağız görəsən nə imiş, nə iş imiş...

Mərdan özünü saxlaya bilmədi. Möhsün kişinin faciə xəbərli dodaqlarına baxan gözlərindən odlu yanaqlarına damcı-damcı yaş axdı. O, yaşına və simasına yaraşmayan bir qəhərlə ağladı.

- Qardaşım, yetim qardaşım!.. Tifil!..

Qonaqları heyrət götürdü. Alışanoğlu ayağa qalxdı:

- Mərdan, Mərdan!

Möhsün kişi danışdığına peşman oldu. Döyükə-döyükə qaldı. Xəcalətindən bilmədi nə etsin.

- Uşaq olma, Mərdan? Bəlkə başqasıdır. Nə bildin qardaşındır. Bir özünü toxtat! Səbrin olsun! Bilmək olmaz, bəlkə...

Alışanoğlu daha da təşvişə düşdü. Qapını bərk çəkdi və qapı ağzında dayandı ki, Sona içəri gəlməsin.

- Mərdan, - dedi, - anan eşidər, arvada yazığın gəlsin, Mərdan!

Mərdan səsini boğa-boğa deyirdi:

- Onun qatili mənəm, anam dönə-dönə tapşırırdı!.. O yazıq, kiçik yaşı, yorğun, zəif vücudu ilə, ayaqyalın məni şəhərbəşəhər axtarırmış...

Alışanoğlu Sonanın duyacağından qorxub Mərdanın qolundan tutdu, Möhsünə də göz elədi ki, qalx!

Onlar həyəətə, küçəyə sarı çıxdılar. Möhsün kişi Mərdanın qardaşına olan məhəbbətini görəndə yanıqlı bir şey də xatırladı:

- Öləndə dəqiqəyəcən qardaşının əmanətini əziz tutan uşaq, ehtimal ki, kağızı qorumaq üçün əlini qoltuğuna qoymuşdu. Onun qolunu çox çətinliklə qatlayıb açdılar...

Bunu xatırlamaq Möhsün kişinin özünə də çox ağır idi. Bunu Mərdana demək olmazdı. Yox, qətiyyənlə demək olmazdı!..

Mərdan anası ilə Hacı İbrahimxəlilin otağında olurdu. Məktub yazıb xahiş elədi, şəhərdən rəssam gəlib çıxdı.

- Bilirsiniz, yoldaş rəssam, mənim balaca qardaşımın rəsmini çəkəcəksiniz.

Rəssam:

- Baş üstə, - dedi. - Ölçüsü necə olacaq, kiçik olsun, yoxsa?..

- Özü boyda, təbii olsun. On yaşında uşaqdır. Nə artırın, nə əksildin. Özünü olduğu kimi yaratsanız ömrüm boyu sizə minnətdar olacağam!

Rəssam boyun oldu:

- Bacardığımı əsirgəməyəcəyəm, bəqədri-qüvvə.

Rəssam bunu deyib Mərdanın üzünə baxdı. Onun baxışında aydın bir sual oxunurdu. Mərdan bu səssiz və sözsüz suala ürəyi açıqlıqla cavab verdi:

- Zəhmət haqqında heç qeydiniz olmasın. Bütün xərcləriniz, rənginiz, kağızınız, yemək-içməyiniz mənim boynuma. Əsərinizə də neçə istəyəsiniz, verəcəyəm. Yoldaş rəssam, adınızı da bilmirəm.

- Arazdır!

- Yoldaş Araz, yaxşı əsərin qiyməti yoxdur! Mənim anam qızlığında bir xalça toxuyub, «Yusif-Züleyxa»nın şəklini yaradıb, tacirlərdən tutmuş ingilislərə qədər hamının onda gözü vardı, onu alıb aparmağa çalışırdılar. Kimi qızıl verib, kimi mal-qara, kimi mülk-maaş. Mən bir kəndli balasıyam. Belə əntiqə şeylərdən başım çıxmaz. Ancaq onu bilirəm ki, qabiliyyətli adamın, əli sulu ustanın yaratdığına qiymət yoxdur. Hər şey asandır, ancaq əsər, zərif əsər hər zaman, hər yerdə ələ düşməz!..

Rəssam Mərdanın söhbətindən çox şad oldu. Bir cavan komsomolçunun sənətkarlara bəslədiyi bu hörmətə sevindi.

- Yoldaş Mərdan, - dedi, - keçmiş zamanənin üzünü qara olsun. Sənətkar əsəri görərkən alım-satıma düşməyə, sənət əsərindən görərkən gün kimi hamı feyz ala. Ancaq nə edəsən, köhnə hökumət zamanında bizi bir hala salmışdılar ki, düşmənin o hala düşməsin, görərkən acından da ölməyəsən axı! Məgər Sabir göz qabağında deyil?..

Mərdan dedi:

- Keçmiş ola, yoldaş Araz, keçmiş ola! İndi daha işin ağası gəlib. Zəhmətin də, sənətin də qədri bilinər. Sən indi arxanı inqilaba söykəmişən! İnkilab kimi arxası olan, həmişəlik arxayın ola bilər. Ancaq səndən təvəqqüm budur ki..

Deyəsən, Mərdanın yadına bir şey düşdü. Evin sağına-soluna baxıb pəncərəyə tərəf yeridi.

- Necədir bura, sizə işiq yer lazımdır. Bəyənirsinizsə, elə burada, ya eyvanda əyləşin. Necə kefinizdir.

Araz razılıq elədi:

- Təfavütü yoxdur. Uşaq haradadır?

Mərdan rəssamın sualından tutuldu. Rəssam bir də soruşmaq istəyirdi ki, Mərdan dedi:

- Yer apardı!

Rəssam indi anladı ki, nə üçün Mərdan uşağın şəkli ilə bu qədər maraqlanırmış. Soruşduğuna peşman oldu. Bildi ki, rəsmi fotoqraf şəkildən çəkəcəkdir.

- Şəkli hamı?

Mərdan dedi:

- Şəkli yoxdur, onu siz yaradacaqsınız.

Rəssam Mərdanın dediyini anlamadısı da, təkrar soruşmadı.

Mərdan özü dilləndi:

- Siz, yəqin ki, baxıb çəkmək istəyirsiniz?

- Əlbət ki, əlbət ki!

- Ancaq heyf ki, sizə baxmalı şəkil verə bilməyəcəyəm, yoldaş Araz. Mənim körpə qardaşımın nisgili böyükdür. Onun məhrumiy-yətlərindən, acı xatirələrindən başqa heç nəyi qalmamışdır. Onun qısa, məhrum həyatını qərrib şəhərin küçələrində söndürdülər. Arzuları, ümidləri şaxta vurmuş meyvə kimi töküldü. Bir özün təsəvvür elə, Bahar kimi bir yetimin şəkli hardan ola bilər? Özünə daldalanmağa yer tapa bilməyən uşağın şəkli kimə lazım idi. Məni yandıran elə budur. Bəlkə siz o günahsız qurbanın rəsmi yaratmaqla mənim təsəvvürlərimi oxşarsınız. Bəlkə sizin əsəriniz anasına da bir təsəlli olar... Yeganə təsəlli!

Araz duruxdu:

- Təəssüf ki, mən heç uşağı görməmişəm. Xəyalımda da bir təsəvvür yoxdur. Məqsəd burda gözəl bir insan rəsmi olsaydı, əlbəttə ki, çəkərdim...

- Yaxşı deyirsiniz, gözəl bir insan! Yoldaş Araz, mənim qardaşım həqiqətən gözəl bir insan idi. Ceyran balası kimi qara, iri gözləri, daraq kimi kirpikləri vardı. Ağlayanda bir-birinə dolayırdı. Günahsızlığının ifadəsini baxışında çəkin! O baxış mənim sinəmə sancılıb qalmışdır. Onun qəlb aynasında zərrə qədər pas yox idi. Yəqin ki, böyüklüyündə də olmazdı.

- Hər halda, sifətini görməyim vacib idi, o sizə oxşayırdımı?

- Anasının deməyinə görə, bəli. Lakin yaş fərqi bəzən başqa da təfəvüt var. Siz onun kiçik çöhrəsində dağların quzeyi kimi daimi bir kölgə verin. O, dünyaya ağlaya-ağlaya gəldi. Gözləyərək intizarla yaşadı. Sıxıla-sıxıla getdi. Qorxu ilə doğuldu, qüssə ilə öldü. Yumruğunu düyərək döyüsmək üçün gəldi, əllərini açaraq hər şeydən məhrum və məyus getdi. Heç vaxt görmədiyi mərhəmət və şəfqətin intizarı ilə öldü, siz onun rəsmində bu acı həyatını verin... Xahiş edirəm... Bəlkə mənasız danışırım?

Araz diqqətlə və maraqla qulaq asırdı:

- Xeyr, çox xoşdur. Buyurun, sizin söhbətləriniz mənim işimə kömək edəcəkdir, mən bunlardan çox şey əxz edəcəyəm.

- ...Çox gözəl bir şükufə açılmışdı. Sanki aciz və yetim olduğunu bilmişdilər. Hər şey onu təqib edirdi. Hansını deyim. Yoxsulluq, aclıq onu ana qucağından çöllərə, zəmilərə qovurdu. Kənddə varlı uşaqlarının tənəsi, şəhərdə tacirlərin istehzası... Bir parça ana uşağı istilərdə yandı, yağışlarda islandı, şaxtalarda dondu. Nəvazişi - kötək, duyduğu - əzab, son qisməti - faciəli ölüm oldu...

Araz Mərdanın təsirləndiyini görür, sakit dinləyirdi. Lakin bütün bunların hamısından ona balaca bir şəkil daha çox kömək edərdi. O, Mərdanın bir şəklini alıb qarşısına qoydu. Xəyalən onu on yaşına gətirdi. Bahar haqqında deyilənləri təsəvvüründə canlandırdı. Bir şey yaratmaq istədi. Mərdan narahət idi. Rəssama mane olmamaq üçün o biri otağa keçdi, ürəyinin dərinliklərindən qopub sel-su kimi gələn, özünün də anlaya bilmədiyi duyğuları ifadə üçün vasitə aradı.

Əlində qələmi olsa oturub yazardı. Səssiz bir çöl guşəsi olsa dillənərdi. Bayatı çəkərdi. Əlini ağrıyan ürəyinə qoydu, üzünü şəhərə doğru gedən üfüqlərə tutdu. Sükut aləmində damışdı:

«Bahar, mələr quzum, sən indi hardasan? Qalx, qardaşım, duzlu torpaqların altında olsan da, ailəmizə bax! Məsum baxışına, talesiz

həyatına, günahsız ölümünə and olsun ki, sən bütün arzularına layiq idin! Sən bir qarın çörək üçün səhərini çöllərdə açır, axşamını dağlarda qaraldırdın. Lakin, qapılarda sənün üzünə gülən, qabağına süfrə açan, bir mehriban dindirən yox idi... Çünki sən kasıb idin.

Bahar, sən hardasan, bir qalx, qalx, kəndimizdə yoxsul uşaqları üçün düzələn məktəbin bağlara, bağçalara açılan pəncərələrinə bax! Quşlar kimi səs-səsə verən yoldaşlarının şirin nəğməsini eşit! Bu xoşbəxt uşaqların üzünə doğan ağ günlər sənün də haqqın, payın idi. Həsətilə öldüyün məktəb, dərs yoldaşları, yeni məhniilər sənə ana südü kimi halal idi. İgid oğulların qanı bahasına aldığımız azadlığa and olsun ki, sən bu günə, bu ağ günə layiq idin. Bu təzə, azad dünyamızın bütün nemətləri sənün haqqın idi. Sən bu bayram günlərimizi şərbət kimi içməli idin. Yazıq uşaq! Sənə keçmiş qara günlərin zəhər piyaləsi qismət oldu.

Bahar, yetim qardaşım, sən hardasan, qalx, anana təsəlli ver. Mən də səsimi yazıq anamın səsinə qatıb ağlasam yeri var! Lakin mən daha ağlamayacağam. Mənə yaraşmaz. Sənün təmiz adını könlümdə bir oğul kimi bəsləyəcəyəm. Yeni nəslə, gənclərə və gəncliyə həmişə xidmət edəcəyəm. Ürəyimə dağ çəkən qüssələrini isə polad kimi bir nifrət zərbəsi edib düşmənlərin başına çalacağam.

Tifil qardaşım, and olsun müsibətlərinə ki, mən sənün qanını yerdə qoymayacağam. Sənün əvəzində kəndimizin, vətənimizin minlərlə uşaqlarının böyüyüb pərvaz olmasına səy edəcəyəm. Onların hər birinin üzündə səni görəcəyəm.

Bahar! Mən bu nisgilə necə dözüüm?! Surenlə qardaşlıq kağızımızı son nəfəsinə qədər qorumuşdun. Həmin qardaşlıq qalib gəldiyi bir gündə sən bizim aramızda olmalı idin. Sən qönçə kimi açılıb gülməli idin. Sənün o kiçik əlini evimizə gələn komsomolçu qardaşlarım, əziz qonaqlarım hərərətlə sıxmalı idilər.

Bahar, ay Bahar! Ömrümüzün yazı açılmışdır. Həyat gülür, təbiət

gülür. Düz-dünya bəzənib. Lakin sənün acı xətirən lələnin qəlbinə çəkilən dağ kimi ürəyimi yandırır.

Sən bu günləri görə bilmədin. Sən heç bir zaman səs-səsə verib əldə kitab, dildə mahnı məktəbə gedən yoldaşlarına qoşulmayacaqsan. Heç bir zaman saldıığımız yeni bağda gəzməyəcəksən, mahnı oxumayacaqsan... Heç bir zaman boynuna pioner qalstuku taxmayacaqsan, yaşlılarla bir skamyada oturmayacaqsan. Əlinə qələm almayacaq, qarşına kitab açmayacaqsan!.. Ah, məhrum, məzlum körpəm!..

Mən kəndimizin uşaqlarını yığıb sənün yanıqlı həyatını danışacağam. Onların qəlbində də sənə məhəbbət şamı yandıracağam. Onlar o köhnə dünyanın murdar qanunlarına nifrətlə böyüycəklər!»

EPILOQ

Mərdan qardaşına verdiyi əhdə vəfa etdi. Güney məktəbinin müəllimləri də, məktəbliləri də Baharın faciəsini bildilər, acıdılar və köhnə dünyaya lənət oxudular.

Rəssam Araz isə Baharın şəklini yaratdı. Ancaq o şəkli Mərdanın evindən yox, uşaqların xahişinə görə məktəb otağından asdılar. Ləyaqətli xatirə olsun deyə, məktəbi Baharın adına qoydular.

- Qoy,- dedilər,-yeni sovet nəsli bilsin ki, köhnə dünyada yoxsul, yetim uşaqların qisməti nə böyük faciələr imiş. Qoy, balalarımız yaddan çıxarmasın ki, indi də istismar ölkələrində minlərlə körpələr belə fəlakətlərin qurbanı olurlar. Heç kəs onların müqəddaratını soruşmur, xatirəsini saxlamır.

İndi Güney kəndində kənd təsərrüfatı təmayüllü böyük orta məktəb var. Vaxtı ilə bu məktəbə ayaq basıb oxuyan, Baharın şəklinə heyrətlə baxan uşaqlar indi vətənimizin böyük şəhərlərində - Moskva, Leningrad, Bakıda ali təhsil alıb qayıtmışlar. Onların bəzisi kənd məktəbində müəllimliklə məşğuldur. Onlar indi də Baharın şəklinə, mənhus köhnə dünyanın son qurbanına hörmət və məhəbbətlə baxırlar, onu Mərdandan, Sonadan az sevmirlər.

İndi Baharı yalnız güneylilər yox, bütün Azərbaycan, bütün Sovet İttifaqı tanıyır. Tarix və ədəbiyyat dərslərində bəzən müəllimlər onun adını çəkir, faciəsini danışır, balalarımızı köhnə dünyaya, indi də sərhəd xaricində yaşamaqda olan zülm və haqsızlıq dünyasına dərin nifrət ruhunda böyüdülər.